

VDOVSTVÍ V TRADIČNÍ VENKOVSKÉ SPOLEČNOSTI (PŘEHLED BÁDÁNÍ)^[1]

Markéta Skořepová

Widowhood in traditional village society (summary of research)

ABSTRACT: The present article aims to resume the present-day state of knowledge and the possibilities for future research of the problem of widows and widowhood in the village society of the Early Modern Era and the first half of the nineteenth century. The text focuses especially in sketching the fields of interest that arise out of the study of widowhood in connection with the discourse of the times, the legislation and the demographic development.

Historická demografie, 2011, 35:1:1–31

KEYWORDS: widowhood, historiography, gender studies

CONTACT: PhDr. Markéta Skořepová, Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice; Muzeum Vysočiny Pelhřimov, Masarykovo náměstí 12, 393 01 Pelhřimov; e-mail: m.skorepova@muzeumpe.cz

Úvod

V populacích takzvaného starého demografického režimu^[2] bývaly rozpady rodin, zaviněné předčasným úmrtím jednoho z členů ústředního manželského páru, obvyklé. Problematika neúplných rodin je však v evropské historiografii zkoumána takřka výhradně v souvislosti s domácnostmi, v jejichž čele namísto chybějícího otce stála ovdovělá matka, opačný model takřka není brán na vědomí. Mnohé studie sice srovnávají ženské vdovství a mužské vdovectví, ovšem relevantnímu výzkumu vdovců je věnována jen velmi malá pozornost. Ovdovění nemívало pro muže tak zásadní dopady v právní, sociální ani ekonomické rovině, jaké s sebou nesla ztráta partnera pro ženy, obvykle neznamenalo ani významný transfer majetku. Adekvátní pozornost není věnována ani osiřelým dětem, přestože předčasná smrt jednoho z rodičů měla nepopíratelně velký vliv na utváření jejich osudů.

[1] Tato studie byla zpracována v rámci doktorského projektu GAČR 404/08/H002, Člověk, sociální skupina a společnost v dějinách novověku.

[2] Philippe ARIÉS – Georges DUBY (edd.), *Histoire de la vie privée 4. De la Revolution á la Grande Guerre*. Paris 1987, především s. 90–116; Eduard MAUR, *Počátky demografického přechodu v Evropě*. www.cefres.cz/pdf/maur.pdf.

Vdovství jakožto zajímavý aspekt sociálních dějin je však poměrně oblíbeným tématem. Výsledky zahraničních výzkumů do roku 1991 shrnula Ida Blom v příspěvku publikovaném v časopisu *Journal of family history*.^[3] Systematický zájem o problematiku vdov lze podle tohoto bibliografického přehledu datovat do počátku osmdesátých let 20. století. Od té doby vznikla řada prací, které se zabývají výzkumem životních osudů ovdovělých žen i fenoménem vdovství.^[4] Novější přehled především anglické a francouzské literatury k tématu vdovství předkládá například příloha sborníku *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*,^[5] důležitý je též rozbor dosavadního bádání o vdovách, který v úvodu své monografie uvádí Gesa Ingendahl.^[6] Navzdory pozornosti, kterou problematice vdovství věnují zahraniční badatelé, je v českém prostředí toto téma ojedinělé, a to i přes nepopíratelný rozvoj „dějin žen“ a genderově zaměřeného bádání v posledních letech.^[7] Cílem tohoto příspěvku je podat přehled dosavadní literatury a možností výzkumu a nastínění okruhů otázek, které při výzkumu vdovství ve venkovské společnosti vyvstávají.

Žena v současné české historiografii

V současné době vychází v České republice řada původních i překladových prací, které se zaměřují na různé aspekty života žen v minulosti.^[8] Velkému zájmu badatelů i čtenářů se tradičně těší populárně pojaté osudy významných osobnos-

[3] Ida BLOM, *The history of widowhood: A bibliographic overview*. *Journal of Family History* 16, 1991, s. 191–210.

[4] Jmenovat lze například na vdovy a vdovství zaměřená vydání časopisu *The history of the family* (7, 2002, issue 1; 12, 2007, issue 4).

[5] Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER (edd.), *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*. New York 1999, s. 240–261.

[6] Gesa INGENDAHL, *Witwen in der frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie*. Frankfurt – New York 2006.

[7] Srov. Jana RATAJOVÁ, *Feminismus, dějiny žen a gender history v recenzní rubrice Českého časopisu historického v letech 1990–2002*. In: Lucie STORCHOVÁ – Jan HORSKÝ (edd.), *Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Ústí nad Labem 2009, s. 217–219.

[8] Důležité poznatky o každodennosti žen v minulosti i přehled dějin ženské emancipace přináší Lynn ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, Praha 2005. Především na problematiku emancipačních snah a rozvoje feminismu se soustředí Gisele BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách. Od středověku do současnosti*. Praha 2007. Podstatná část vydávané překladové literatury se soustředí na období středověku, případně raného novověku, zmínit lze například Georges DUBÝ, *Vznešené paní 12. století I.–III.* Brno 1997; Edith ENNEHOVÁ, *Ženy ve středověku*. Praha 2001.

tí.^[9] Problematice ženských dějin bylo věnováno několik tematických sborníků,^[10] vznikají teoretické studie zabývající se možnostmi výzkumu genderových vztahů.^[11] Ženám byly věnovány i stručné stati v kolektivních monografiích o „člověku“ českého středověku a raného novověku.^[12] Syntetizujícím způsobem se s tématem pokusila vyrovnat nedávno vydaná publikace kolektivu autorů *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*.^[13] Nejvýznamnější místo v českém bádání „ženské“ tematiky náleží studiím, které se zaměřují na ženy „dlouhého“ 19. století. V centru výzkumů přitom takřka výhradně stojí příslušnice středních a vyšších vrstev, jež byly schopny po sobě zanechat písemné zprávy a stát se tak zajímavými „individualitami“. Lákavým tématem jsou i dějiny ženského hnutí v nejširším slova smyslu, které se právě v tomto období začalo výrazně prosazovat. Stranou zájmu nezůstala dobová literatura určená k výchově mladých dam z měšťanské společnosti.^[14] Velká pozornost je věnována ženskému vzdělávání, spolkovému životu, možnostem pracovního, společenského a politického uplatnění a v neposlední řadě také emancipaci a feminismu.^[15] Těmito tématy, ale také

[9] Především Stanislav Kostka NEUMANN, *Dějiny ženy: populární kapitoly sociologické, etnologické a kulturně-historické, I–IV*. Praha 1931–1932; Karel STLOUKAL (ed.), *Královny, kněžny a velké ženy české*. Praha 1940; Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*. Praha 1977; Josef POLIŠENSKÝ – Sylvia OSTROVSKÁ, *Velké a malé ženy v dějinách lidstva*. Praha 2000; Marie NEUDÖRFLOVÁ, *České ženy v 19. století*. Praha 1999.

[10] Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy. Sborník z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies*. Praha 1996; Milena LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*. Praha 2002; Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. Pardubice 2006; Milan VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.–24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*. Praha 2007.

[11] Dana MUSILOVÁ, *Možnosti uplatnění gender v sociální historiografii. Studie k sociálním dějinám (dále SSD) 8, 2001, s. 45–52. Přehled a zhodnocení prací významných českých historiků o dějinách žen podává Jana RATAJOVÁ, Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii. Kuděj, Časopis pro kulturní dějiny 1–2, 2005, s. 159–173.*

[12] Martin NODL – František ŠMAHEL (edd.), *Člověk českého středověku*. Praha 2002; Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007.

[13] Milena LENDEROVÁ aj., *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha 2010.

[14] Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti 19. století. Český časopis historický (dále ČČH) 95, 1997, s. 55–107. Milena LENDEROVÁ, Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století. SSD 7, 1997, s. 29–43.*

[15] Marie BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách. Dívčí vzdělání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2004; Jana MALÍNSKÁ, *Do politiky prý žena nesmí – proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. století a na počátku 20. století*. Praha 2005; Barbora OSVALDOVÁ, *Česká média a feminismus*. Praha 2004.

problematikou rodinného života a postavení žen uvnitř privátní i veřejné sféry se zabývá Milena Lenderová, autorka knihy *K hříchu i k modlitbě*. Ta se v intencích dějin každodennosti pokouší vytvořit komplexní obraz života žen devatenáctého století i rozvoje ženských aktivit v rámci národního obrození.^[16] Ženy z nižších vrstev se však neobjevují ani v této syntetizující monografii, jež se soustředí především na měšťanské a šlechtické prostředí.^[17] Neméně významnou prací je kniha Pavly Horské *Naše prababičky feministky*, která vedle tématu ženského hnutí rozvíjí i demografickou problematiku. Na příkladu svých vlastních příbuzných však autorka již v úvodu podtrhuje velmi důležitý aspekt dějin ženské emancipace: venkovské ženy, postrádající vzdělání, podřízené selským „strategiím“ svých rodin, pohlcené péčí o hospodářství a početné potomstvo měly k uvědomělému feminismu velice daleko.^[18]

Problematika venkovských žen je všeobecně málo probádána, většinou je zkoumána v souvislosti s dějinami obyvatelstva.^[19] Zajímavé výsledky přináší výzkum venkovských rodinných struktur, životního cyklu, dědického práva a transferů usedlostí. Podnětná je studie zahraničních badatelů, kteří se na základě soupisů obyvatelstva zabývali postavením žen v souvislosti s utužováním poddanství po třicetileté válce.^[20] Tématům rodiny a sociálních vztahů na českém venkově osmnáctého a devatenáctého století se věnují Alice Velková a Josef Grulich, kteří obrátili pozornost také k problematice žen. Posledně jmenovaný autor shrnul dosavadní poznatky o venkovských ženách raného novověku a naznačil další perspektivy výzkumu.^[21] Alice Velková ve svém článku *Venkovské ženy v letech 1650 – 1850* zhodnotila dosavadní české bádání o tomto tématu i možnosti uplatnění moderních historiografických metod.^[22] V současné době se objevují i práce zabývající se ženami vytěsněnými na okraj společnosti, svobodnými matkami,

[16] Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Praha 1999.

[17] Srov. diskutabilní poznámku Mileny Lenderové: „Smysl a směr však dávají dějinám lidé, ženy i muži s konkrétní tváří a schopností zanechat nepominutelné svědectví o vlastním životě jako součásti života veřejného.“ M. LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji...*, s. 189.

[18] Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*. Praha 1999. Srov. také TÁŽ, *K ekonomické aktivitě žen na přelomu 19. a 20. století. Příklad českých zemí*. Československý časopis historický (dále ČsČH) 31, 1983, s. 739.

[19] Ze syntetizujících prací českých autorů je třeba zmínit: Jiří KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962; Pavla HORSKÁ aj., *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990; Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996; Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16.–18. století*. České Budějovice 2008.

[20] Sheilah OGILVIE – Jeremy EDWARDS, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*. Historická demografie (dále HD) 22, 1998, s. 5–49.

[21] Josef GRULICH, *Venkovská žena v období raného novověku (16. –18. století)*, Československá historická ročenka 2001, s. 223–235.

[22] Alice VELKOVÁ, *Venkovské ženy v letech 1650–1850. Perspektivy výzkumu s využitím his-*

tulačkami, pachatelkami trestných činů.^[23] Studií, v nichž by hlavní úlohu hrály obyčejné venkovské ženy, které během svého života nijak výrazně nevybočily ze zažitých norem a nezanechaly po sobě zajímavé písemné svědectví, je však stále poskrovnu. Je ovšem třeba podotknout, že absence „konkrétního jedince“ v bádání o venkovském obyvatelstvu není genderově specifikována. „Venkovský lid“ byl do nedávné doby vnímán a prezentován jako celek a mužským obyvatelům raně novověkých vsí bylo věnováno stejně málo pozornosti jako jejich ženským protějškům. Prostor pro výzkum dějin žen se uvolnil mimo jiné i díky rozvoji sociálních dějin,^[24] záhy se ale projevil příklon badatelů ke kulturním a diskursivním formám analýzy. Koncept genderu, rozlišující mezi biologickým pohlavím a kulturně podmíněnou představou feminity či maskulinity, se objevil ve světové literatuře již v polovině sedmdesátých let 20. století.^[25] Většina genderově zaměřených prací se však nadále zabývá především ženami a přidržuje se staršího konceptu women's history.^[26] Velkou roli při rozvíjení genderového bádání sehrála inspirace

torické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti. In: K. ČADKOVÁ – M. LENDEROVÁ – J. STRÁŇÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen ...*, s. 125–144.

[23] Z novějších prací především Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infancitidia v pramenech předstatistického období.* HD 15, 1991, s. 9–46; Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu osvícenské společnosti.* HD 27, 2003, s. 133–172; Jaroslav DIBELKA, *Příběh Johany Peřkové. Každodenní život tulačky a zlodějky v první polovině 18. století.* In: Václav BŮŽEK – Jaroslav DIBELKA (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku.* České Budějovice 2007 (= Opera Historica 12), s. 315–332. Nověji problematiku shrnul TÝŽ, *K novým možnostem studia trestně právní problematiky. Obráné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva na třeboňském panství (1650 – 1750).* ČČH 106, 2008, s. 19–53. Problematikou specificky ženské kriminality se zabývá Alice VELKOVÁ, *Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané matkami ve 2. polovině 19. století.* In: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně. Sborník z odborného semináře konaného 29. – 30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích.* Pardubice 2008, s. 147–164.

[24] Spojení sociálních dějin a dějin žen zdůrazňuje: Laura Lee DOWNS, *From women's history to gender History.* In: Stefan BERGER – Heiko FELDNER – Kevin PASSMORE (edd.), *Writing history. Theory and practice.* London 2003, 264–266; D. MUSILOVÁ, *Možnosti...*, s. 45–52.

[25] Joan W. SCOTT, *Gender. A useful category of historical analysis.* The american historical review 91, 1986, č. 5, s. 1053–1075. Komentář k této studii předložila Jana RATAJOVÁ, *Gender history jako alternativní koncept dějin.* In: K. ČADKOVÁ – M. LENDEROVÁ – J. STRÁŇÍKOVÁ, (edd.), *Dějiny žen*, s. 33–40. Blíže také Joan W. SCOTT, *Women's History.* In: Peter BURKE (ed.), *New perspectives on historical writing,* Cambridge 1992², s. 43–70; Daniela TINKOVÁ, *„Žena“ – prázdná kategorie? Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století.* In: K. ČADKOVÁ – M. LENDEROVÁ – J. STRÁŇÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen...*, s. 19–32.

[26] V českém prostředí již byly podniknuty zásadní kroky směrem k genderovému výzkumu vnímání těla, náboženského prožívání i diskurzů ženskosti a mužskosti. Například Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě.* Praha 2010; TÁŽ, *Ilegitimita; Tereza DIEWOKOVÁ, „Dojímavost okamžiku.“* *Obraz matky a mateřství ve sbírce rytin 18. století*

historickou antropologií,^[27] která v dějinách nalézá „konkrétního člověka s jeho jednáním, myšlením, pocity a utrpením.“^[28] Zaměření na jednotlivce předpokládá i mikrohistorická metoda výzkumu. Její teoretické postuláty jsou velmi variabilní, jejich společným jmenovatelem je zmenšené měřítko pozorování, důraz na mikroskopickou analýzu a intenzivní studium dílčích problémů.^[29] Moderní metodologické směry se dalekosáhle prolínají a shodně využívají výsledky sousedních společenskovědních disciplín, jako je sociologie, kulturní antropologie, etnologie, historická kulturní věda.^[30] Výrazně však vyvstávají omezení daná pramennou základnou. Práce badatele, který se snaží přiblížit ke konkrétním jedincům, pak nejvíce připomíná mikrohistorické „detektivní pátrání“.^[31] Základem pro výzkum dějin venkovského obyvatelstva musí být vždy pramenná základna, která vzhledem ke svým specifikům někdy velmi výrazně limituje kladení otázek. Teoretic-

Národní knihovny v Paříži. Kuděj, Časopis pro kulturní dějiny 5, 2003, č. 1, s. 12–24; TÁŽ, „Voják se bitvy nebojí, tak ani já se nebojím svého porodu“ aneb vnímání porodu na konci 18. a na počátku 19. století. In: Martin NODL – Daniela TINKOVÁ (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Praha 2007, s. 53–68; Veronika ČAPSKÁ – HLADIŠOVÁ, „I alone have escaped to tell you.“ *Womens captivity Experience in Early Modern New England*. In: V. BŮŽEK – D. ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen...*, s. 151–161; TÁŽ, *Spiritualita servitů z genderové perspektivy: Příspěvek ke zkoumání podob barokního mariánského kultu na příkladu specifického řádového modelu*. In: Lucie STORCHOVÁ (ed.), *Conditio Humana – konstanta (č)i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretické reflexe v současné historiografii*. Praha 2007, s. 53–68; Zásadní význam má ediční projekt Jany Ratajové a Lucie Storchové zpřístupňující česká raně novověká díla o ženách, které autorky doplňují do značné míry průkopnickými doprovodnými studii. Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mlé, hlavy nemající? Diskurzy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*. Praha 2008; Tytéz, *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskurzy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha 2009.

[27] Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie. Vývoj – problémy – úkoly*. Praha 2002, s. 75–77; Lucie STORCHOVÁ, *Konceptualizace genderu v Historische Anthropologie*. In: TÁŽ (ed.), *Conditio Humana – konstanta (č)i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretické reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 59–82.

[28] R. van DÜLMEN, *Historická antropologie ...*, s. 11.

[29] Giovanni LEVI, *On microhistory*. In: Peter BURKE (ed.), *New perspectives on historical writing*. Cambridge 1992², s. 97–119; David BELL, *Total history and microhistory: The French a Italien paradigms*. In: Lloyd KRAMER – Sarah MAZA (edd.), *A companion to western historical thought*. Malden – Oxford – Carlton 2006², s. 262–276.

[30] „Zwischen ‚historisch-anthropologischer Familienforschung und ‚historisch-sozialwissenschaftlicher‘ wird sich kaum eine sinnvolle Abgrenzung finden lassen. Beide Bereiche überschneiden einander weitgehend, wenn sie nicht sogar deckungsgleich sind.“ Michael MITTERAUER, *Historisch-anthropologische Familien-forschung, Fragestellung und Zugangsweisen*. Wien – Köln 1990, s. 16.

[31] Josef GRULICH, *Zkoumání ‚malíčkůstí‘. (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie)*. ČČH 99, 2001, s. 521–522; Carlo GINZBURG, *Inkvizitor jakožto antropolog*. Kuděj, *Časopis pro kulturní dějiny* 7, 2005, s. 39–48.

ká východiska a moderní metodologické přístupy jsou pak především inspirací, nabízející střídání různých úhlů pohledu. Díky nim je možné tyto prameny nově přečíst a co nejvíce využít informace, které poskytují.^[32]

Vdovy a vdovství jako předmět výzkumu historických věd

České výzkumy vdovství se zatím orientují na venkovské prostředí, zatímco světová historiografie se při bádání problematiky vdov soustředí zejména na měšťanské vrstvy.^[33] Možnosti studia tohoto tématu naznačil českým badatelům krátký článek Antoinette Fauve-Chamoux publikovaný v *Historické demografii*, který se týká situace vdov ve francouzských městech 17. století.^[34] Krátce poté vznikly zajímavé studie Dany Štefanové, jež se na základě raně novověkých vrchnostenských nařízení, suplik a smluv o prodejších usedlostí zabývala majetkovým zázemím vdov, dědickou praxí i potížemi, s nimiž se ovdovělé ženy potýkaly.^[35] Samostatně hospodařící vdovy se staly předmětem zájmu Alice Velkové, která svůj výzkum vztáhla na první polovinu 19. století. Velkou předností její práce je zaměření na konkrétní osudy, osobní postoje a strategie žen, jež ztratily manžela.^[36] Zmíněné studie jsou velmi podnětné, zanechávají ovšem množství nezodpovězených otázek a dostatek prostoru pro další bádání.

Metodologické přístupy, které lze při studiu dějin (ovdovělých) venkovských žen využívat, jsou samozřejmě ovlivněny pramennou základnou, která je velice chudá na ego-dokumenty v nejširším slova smyslu. Při výzkumu je nutné vycházet z pramenů evidenční povahy, především ze soupisů obyvatelstva, matričních záznamů, z agendy gruntovních knih. Ženy přirozeně hrají klíčovou úlohu v historickodem-

[32] K možnostem a limitům využití moderní metodologie při výzkumu dějin venkovských žen podrobně A. VELKOVÁ, *Venkovské ženy...*

[33] Srov. I. BLOM, *The history of widowhood ...*, s. 204–210.

[34] Antoinette FAUVE – CHAMOIX, *K historii vdov*. HD 23, 1999, s. 15–28.

[35] Dana ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen in ländlichen Gesellschaften den Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*. In: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*. České Budějovice 2001 (= Opera Historica 11), s. 197–217; TÁŽ, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání „viditelných“ žen na příkladu praxe panství Frydlant v severních Čechách mezi léta 1550–1750*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, C 51, 2002, s. 49–69.

[36] Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*. In: M. VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ...*, s. 321–340. Problematikou vdovství se autorka zabývá i ve svém článku TÁŽ, *Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*. In: Zdeněk HOJDA – Marta OTTLOVÁ – Roman PRAHL (edd.), *Věčné stáří, nebo zralý věk moudrosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 28. února – 1. března 2008*. Praha 2009, s. 204–226.

grafických výzkumech, zvláště při použití metody rekonstrukce rodin.^[37] Výzkumy týkající se porodnosti, sňatečnosti a mortality přinášejí řadu cenných informací o populačních zákonitostech, které ovlivňovaly životy žen v minulosti.^[38] Jejich nevýhodou je velká míra zobecnění, jež na místo skutečných bytostí staví jakousi průměrnou „ženu“. Mnohem zajímavější je kombinace historickodemografických přístupů s pečlivým prosopografickým výzkumem směřujícím k výzkumu životních a rodinných cyklů.^[39] Velmi přínosné jsou postupy historiků sociálních dějin,^[40] které našly své uplatnění i v českém prostředí. Zásadní význam mají zejména nedávno vydané publikace Josefa Grulichy,^[41] Dany Štefanové^[42] a Alice Velkové.^[43] V souvislosti s hospodářskými tématy je zkoumána problematika pozemkové držby a s ní spojené otázky životního cyklu, dědické praxe, předávání usedlostí, sňatkových strategií a sociální mobility.^[44] Tímto způsobem lze odpovědět nejen

[37] Eduard MAUR, *Základy historické demografie*. Praha 1978. Postupy metody rekonstrukce rodin přibližuje i TÝŽ, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*. HD 2, 1968, s. 72–83; TÝŽ, *Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii*. Demografie 24, 1982, s. 101–102; Eliška ČÁŇOVÁ, *Rekonstrukce rodin (příspěvek k metodice historickodemografického výzkumu)*. AČ 33, 1983, s. 17–23.

[38] Moderní historickodemografické bádání dalo vzniknout například syntézám P. HORSKÁ aj., *Dětství, rodina a stáří ...*; L. FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva ...*; Pavla HORSKÁ – Eduard MAUR – Jiří MUSIL, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha–Litomyšl 2002; Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*. Praha 2003.

[39] K propojení historickodemografického bádání a přístupů sociálních dějin blíže Jan HORSKÝ, *Historická demografie a nové metodologické pohledy na sociální dějiny*. HD 19, 1995, s. 135–152. Různé badatelské přístupy k dějinám rodiny shrnuje Michael ANDERSON, *Approaches to the History of the Western Family. 1500–1914*, London 1992.⁷

[40] Blíže Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*, Praha 2002, s. 64–75. Význam různých metodologických přístupů pro bádání o dějinách rodiny v českém prostředí hodnotí J. GRULICH, *Populační vývoj*. s. 16–24. Významné shrnutí předkládá i Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha 2009, s. 12–28.

[41] J. GRULICH, *Populační vývoj ...*

[42] Dana ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen 1558–1750*. Wien–München 2009.

[43] A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost ...*

[44] Přehled bádání o dějinách venkovského obyvatelstva podává například Jiří MIKULEC, *Dějiny venkovského poddanského lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*. ČČH 88, 1990, s. 119–130. Z novějších prací českých autorů lze výběrově jmenovat například: Josef GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku. Vřesecká rychta v letech 1625–1825*. JSH 65, 1996, s. 34–42; TÝŽ, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, SSD 6, 2000, s. 117–136; Alice

na statistické otázky ohledně počtu (ovdovělých) žen, délky trvání manželství a vdovství, věku při ovdovění a počtu dětí v rodině. Je možné zkoumat majetkovou situaci a rodinné zázemí konkrétních žen i další aspekty jejich života před a po ovdovění. Prosopografický výzkum je také předpokladem pro rekonstrukci sociální sítě, která jedince obklopovala.

Pozornost věnovaná ovdovělým ženám se velmi často soustředí zejména na otázky související se skladbou obyvatelstva a problematiku životního cyklu, zkoumané metodami historické demografie. Tímto způsobem bylo dosaženo zásadních poznatků ohledně zastoupení vdov ve starších evropských populacích. Stručně lze shrnout, že vdovství bývalo běžné a ovdovělé ženy vždy početně převyšovaly ovdovělé muže.^[45] Větší počet ovdovělých žen lze vysvětlit především rozdílným věkem při prvním sňatku, kdy ženy vstupovaly do manželství obvykle mladší než muži, a odlišným průměrným úmrtním věkem, který byl u žen zpravidla vyšší než u mužů.^[46] Ovdovělí muži navíc snadněji uzavírali nová manželství. Jejich pozice „na sňatkovém trhu“ byly méně limitovány věkem a především měli jednoznačnější vztah ke svému majetku, protože pozice muže – hospodáře byla nezpochybnitelná.^[47] Spojitost těchto dvou fenoménů na příkladu venkovské populace první poloviny 19. století zkoumala Alice Velková. Z jejích výzkumů je však zřejmé, že ještě v této době ztratila řada žen manžela v relativně mladém věku. Demografický vývoj 19. a 20. století odsunoval význam vdovství do pozadí. Pokles úrovně úmrtnosti ve středním věku způsobil, že počet mladých vdovců a vdov se snížil

VELKOVÁ–KLÁŠTERSKÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Kůty u Štáhlav)*. HD 21, 1997, s. 93–131; TÁŽ, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*. HD 22, 1998, s. 145–168; TÁŽ, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*. SSD 6, 2001, s. 145–156; TÁŽ, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791–1800 na panství Štáhlavy*. HD 27, 2003, s. 173–224; TÁŽ, *Familie und Besitzinteressen. Veränderungen in der Wahrung des Familien-interesses in der ländlichen Gesellschaft Böhmens im 18. und beginnenden 19. Jahrhunderts*. In: Inken SCHMIDT-VOGES (ed.), *Ehe – Haus – Familie. Soziale Institutionen im Wandel 1750–1850*. Köln – Weimar – Wien 2010, s. 121–141; Dana ŠTEFANOVÁ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558–1750*. HD 22, 1998, s. 107–144.

[45] I. BLOM, *The history of widowhood ...*, s. 193; L. FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 164.

[46] L. FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 190; P. HORSKÁ aj., *Dětství, rodina a stáří*, s. 390; Pavla HORSKÁ, *Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie*. Demografie 27, 1985, s. 321–328; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*. HD 12, 1987, s. 193–206; J. GRULICH, *Venkovská žena ...*, s. 227.

[47] Podle Jana Horského a Markéty Seligové byla převaha vdov v české poddanské populaci dána jednoznačně tím, že vdovci častěji než vdovy uzavírali nová manželství. Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1996, s. 92.

a vdovství se začalo více vázat s obdobím stáří.^[48] K vyššímu výskytu vdovství mohl přispívat také větší věkový rozdíl mezi manžely. Ten se obvykle zvyšoval v případech, že jeden z partnerů vstupoval do manželství opakovaně, pak stoupala i pravděpodobnost ovdovění mladšího z partnerů.

Pro další osudy ovdovělé ženy měl naprosto zásadní význam počet, věk a pohlaví dětí, které měla v okamžiku ovdovění. Protože manželská plodnost nebyla u nás v raném novověku patrně vědomě regulována a děti se rodily ženě prakticky po celé její plodné období, zásadním faktorem, který ovlivňoval počet dětí žijících v rodině, byla úroveň kojenecké a dětské úmrtnosti.^[49] Děti přicházely na svět v pravidelných, přibližně dva až dva a půl roku trvajících intervalech, které se prodlužovaly s vyšším pořadím narozených dětí. Poslední děti se ženám rodily obvykle až krátce po čtyřicátých narozeninách a věkový rozdíl mezi sourozenci tak mohl být i generační. Některé ženy měly v okamžiku smrti svého manžela jak již dospělé potomky, tak zároveň ještě malé děti, o které se musely starat. To je mohlo stavět do náročné situace, kdy dospělé děti měly snahu se zcela osamostatnit a zakládat vlastní rodiny, což bylo spojeno s vyplácení dědických podílů z usedlosti, zatímco jejich mladší sourozenci byli ještě zcela závislí na matce. Jako zásadní se v této souvislosti jeví zkoumání složení domácností ovdovělých žen, na něž zaměřili pozornost například Cesary Kuklo nebo Gesa Ingendahl.^[50]

Některé životní situace venkovských vdov lze zkoumat pouze na základě individuálních osudů. Absence pramenů osobní povahy vylučuje zkoumání pocitů vdovy nebo soukromé pohnutky, které ovlivňovaly její rozhodování. Je ale možné se ptát, jaký byl další život této ženy. Zůstala sama, nebo znovu vstoupila do manželství? Pokud se neprovdala, odešla do ústraní na výměnek, nebo se ujala role hlavy rodiny a řízení usedlosti? Bylo samostatné hospodaření ovdovělé ženy krátkodobým východiskem z nouze nebo, dlouhou a významnou životní etapou? Jak se změnila ekonomická situace ženy po smrti manžela? Jak vypadaly domácnosti ovdovělých žen? Zajímavé je také srovnání každodennosti vdov se situací žen žijících jinou fází životního cyklu, tedy manželkami a neprovdanými ženami.^[51]

[48] I. BLOM, *The history of widowhood ...*, s. 193.

[49] Srov. L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy ...*, s. 193–206; Alena Šubrtová hodnotí kojeneckou úmrtnost v českých zemích jako jednu z nejhorších v monarchii a podtrhuje, že habsburské soustátí v tomto ohledu patřilo mezi nejzaostalejší země v Evropě. Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*. HD 2, 1968, s. 45–57. Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha – Litomyšl 2006, s. 266–302; Pavla HORSKÁ, *Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu*. HD 6, 1972, s. 3–39.

[50] Cesary KUKLO, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*. Białystok 1998; G. INGENDAHL, *Witwen ...*

[51] Metodologické podněty i zajímavé poznatky o postavení vdov a nikdy neprovdaných žen přináší Amy M. FROID, *Never married. Single women in early modern England*. Oxford 2007.

Genderová perspektiva evokuje otázky týkající se vnímání a postavení vdov ve venkovské společnosti, především v komparaci s postavením mužů – hospodářů a vdovců. Velmi důležitá je také otázka druhého sňatku, tedy opětovného návratu mezi vdané ženy. Jaké vdovy znovu vstupovaly do manželství? Po jak dlouhé době? Čím byl druhý sňatek limitován? Jaký vliv měl na jeho uzavření věk ženy, její majetková situace a rodinné zázemí? Za jaké muže se vdovy vdávaly? Byly žádanými nevěstami a mohly si novým sňatkem „polepšit“, nebo naopak neměly na výběr?

Vnímání vdov ve venkovské společnosti raného novověku

Jako klíčové se jeví vnímání ovdovělých žen venkovskou společností. Jak vypadal obraz vdovství? Co znamenalo ovdovění pro venkovskou ženu? Co se od ní očekávalo? Jaké byly její další vyhlídky? Mohlo ovdovění znamenat „výhodu“, možnost samostatného rozhodování o vlastním životě, nebo bylo předzvěstí nepřekonatelných problémů, chudoby a sociálního propadu? Byla venkovská žena schopna sama zajistit obživu své rodiny a provoz hospodářství? Jak fungovala rodinná síť a příbuzenské vazby v případě ovdovění? Lze v životech vdov vystopovat určité strategie či vzorce chování? Je možné v souvislosti s ovdovělými venkovskými ženami mluvit o samostatnosti, případně o „emancipaci“? Jaké bylo postavení ovdovělých žen uvnitř venkovské společnosti? Jaká byla jejich situace ve srovnání s ženami v jiné fázi životního cyklu a jak se lišila od pozice ovdovělých mužů?

Zatímco muže středověká a raně novověká společnost rozdělovala podle společenských řádů, stavů či hodností, pro ženy byl hluboko do 19. století zásadním kritériem sociální příslušnosti rodinný stav. Základním prvkem v konstruktivní feminině bylo mateřství, které bylo principiálně spojováno se stavem manželským. Ženy v předmoderní společnosti byly nazírány buď jako panny, manželky, nebo vdovy. Na základě klasifikace do těchto tří „stavů“ se odvíjelo uvažování o ženách i o jejich životním „údělu“. Vyhranily se univerzální „ženské“ ctnosti, často odvozené od obecně formulovaných ctností křesťanských, jako byla zbožnost, skromnost, láska k bližnímu. Více femininní byly pokora, stydlivost, pracovitost, úcta k manželovi a péče o děti a potřebné, spojená s milosrdenstvím. Podobně přesně byly formulovány i typicky ženské nectnosti, především pýcha, požívačnost, hádavost. Nazírání a hodnocení jednotlivých ženských stavů, které korespondovaly s fázemi životního cyklu, se v průběhu staletí lišilo. Výklady o jejich (ne)záslužnosti a povinnostech se opíraly o biblické příběhy a citáty, výroky křesťanských i antických autorit. V každém případě se očekávalo, že žena má být podřízena muži, za důkaz i příčinu se považovalo stvoření Evy z Adamova žebra a první

hřích způsobený ženou.^[52] Velký vliv měly především epištoly sv. Pavla, jenž byl považován za autoritu ve věcech manželského a rodinného života.^[53] Důležitou roli hrály také výroky svatých Otců, zejména sv. Augustina. Vliv měla i „vědecká“ zdůvodnění vycházející z Aristotela, prohlašující, že žena je nedokonalý muž či tvor stojící na pomezí člověka a zvířete.^[54]

Autory dobových vědeckých pojednání, mravokárných naučení i satir na téma žen a manželství bývali takřka výhradně muži. Základním kamenem uchování společenského řádu byla podle nich podřízenost a submisivita žen, zejména manželek svým mužům. Její porušení bylo chápáno jako útok proti „přirozenosti“ i Boží vůli.^[55] „Čest“ ženy se v raném novověku odvíjela především od jejího chování v rámci svého rodinného stavu a byla velmi úzce vázána na požadavek tělesné „čistoty“ a cudnosti, zatímco mužské pojetí cti se orientovalo na veřejné a profesní působení jedince.^[56]

Objevovaly se misogynicky laděné soupisy odpor budících ženských vlastností, vedle kterých vznikaly i celé katalogy ctností „dobrých“ žen, jejichž nedostižným vzorem i přímluvkyní byla Panna Maria. Rozdělení na „dobré“ a „špatné“ se promítlo i do dělení příslušnic ženského pohlaví podle stavů. Bylo možné rozlišit dobré a špatné panny, manželky i vdovy, kterým byly přičítány různé kladné i záporné vlastnosti vytvářející určitá topoi a konstruuující obraz žen. Na základě představy o ženských stavech vznikaly i nejhroší „ženské“ stereotypy, jimiž měly být špatné a nemravné děvečky, vdovy a „veselé“ paničky.^[57] Středověk, zejména pod vlivem spisů sv. Augustina, si vysoce cenil panenství, jakožto stavu nejvyšší, andělské čistoty a neposkvrněnosti. Raný novověk v souvislosti s reformací začal více důležitosti přisuzovat manželství, tedy stavu, který nařídil a zavedl Bůh při Stvoření. Panenství nadále hrálo velmi významnou roli, bylo však chápáno jako ohraničený úsek života ženy, který směřoval k uzavření sňatku. Za nejbezpečnější a nejžádanější stav začalo být považováno manželství, jehož důležitým posláním

[52] Gn 1, 27; Gn 2, 18–24; Gn 3, 1–24.

[53] Zejména 1 K 7, 1–40; Ef 5, 22–33.

[54] M. LENDEROVÁ aj., *Žena v českých zemích ...*, s. 21–32.

[55] Jana RATAJOVÁ, *Manželství v české literatuře raného novověku*. In: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Žena není přišera ...*, s. 755–757; Lucie STORCHOVÁ, *Gender a „přirozený řád“ v českojazyčných diskurzech vdovství, panenství a světectví raného novověku*. In: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé ...*, s. 508–541; TÁŽ, *Vedení manželství a etika sebe samé(ho) v českých preskriptivních spisech 16. a 17. století*. In: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Žena není přišera ...*, s. 801–804.

[56] Lyndal ROPER, *Männlichkeit und männliche Ehre*. In: Karin HAUSEN – Heide WUNDER (edd.), *Frauen Geschichte – Geschlechtergeschichte*. Frankfurt am Main – New York 1992, s. 154–172.

[57] Olwen HUFTON, *Frauenleben. Eine europäische Geschichte 1500–1800*. Frankfurt am Main 1998, s. 405.

bylo mimo jiné i usměrnění sexuality, která mimo manželství neměla mít místo. Manželství představovalo základní interpretační rastr, kterým se nahlíželo na oba dva mezní stavy ženského života, tedy na panenství a vdovství. Vdovství bylo vždy reprezentováno ve vztahu k manželství a srovnáváno s panenstvím. Patrnická tradice jej interpretovala jako formu morálky, teprve později začalo být chápáno jako životní fáze.^[58]

Modely žádoucího i vyžadovaného chování a jednání daly vzniknout samostatnému žánru – preskriptivní literatuře, která je dnešními historiky využívána jako zásadní pramen pro (re)konstruování obrazu člověka v minulosti. Tyto spisy předkládají obraz ideálního jedince a zároveň odráží pravidla a očekávání společnosti, v níž individuum žije. Lze sem řadit „vědecká“ pojednání, pedagogické spisy, i moralizující beletristické texty. Je však zřejmé, že se tato díla mohla obracet jen k poměrně úzké čtenářské vrstvě, neboť jedinců, kteří by měli kromě aktivní znalosti čtení také dostatek času a příležitostí číst, bývalo velmi málo.^[59]

K velkému rozkvětu „ženské“ normativní literatury i beletrie s výrazným mravokárným akcentem a k rozšíření okruhu jejich čtenářek došlo v 19. století v souvislosti s národním obrozením. Tyto texty prosazovaly ideál moderní ženy a matky, která měla být nejen počestnou manželkou, ale také přiměřeně vzdělanou hospodyní, osvícenou vychovatelkou svých dětí a v neposlední řadě také vlastenkou. Je však otázkou, do jaké míry mohla tato rozsáhlá a učená pojednání ovlivnit venkovany respektive venkovanky. I přes gramotnost, rozšiřující se po zavedení vzdělávací povinnosti pro chlapce i dívky roku 1774, je zřejmé, že ještě v první polovině 19. století mohla svůj podpis k úředním dokumentům připojit jen malá část mužů a žen. Jejich autografy navíc ukazují, že znalost psát nevyužívali příliš často. Je nepochybné, že pro většinu venkovského i městského obyvatelstva byly knihy velmi dlouho nedostupné, venkovanky navíc postrádaly dostatek času a příležitostí k tomu, aby se věnovaly čtení.^[60] Mnohem větší vliv na ně bezesporu měla ústní tradice, ovlivněná například promluvy kazatelů, které vycházely ze zmiňovaných biblických a církevních autorit.^[61] Dalším zdrojem, jež mohl ovlivňovat smýšlení venkovanů, byly drobné, levné tisky, označované jako

[58] L. STORCHOVÁ, *Gender a „přirozený řád“ ...*, s. 525–534.

[59] Podrobněji ohledně ženské preskriptivní literatury 19. století i kritiky tohoto pramene M. LENDEROVÁ aj., *Žena v českých zemích ...*, s. 52–64.

[60] M. LENDEROVÁ aj., *Žena v českých zemích ...*, s. 52–64.

[61] Postavením žen a mužů v raně novověké společnosti se na základě pohřebních kázání zabývá Heide WUNDER, *Der gesellschaftliche Ort von Frauen der gehobenen Stände im 17. Jahrhundert*. In: K. HAUSEN – H. WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte...*, s. 50–56. Ukázala, že zatímco u mužů byly vypočítávány veřejné zásluhy, v případě žen byla zmiňovaná především úloha manželky a matky. Obraz ženy se tak měl co nejvíce přiblížit ideálnímu předobrazu Matky Boží.

knížky lidového čtení či kramářské tisky, jež mohly být inspirovány i dobovou vyšší literaturou.^[62]

Lze předpokládat, že na venkově se „výchova“ dívek a žen ještě během první poloviny 19. století řídila staršími, tradičními normami, nikoli názory moderních pedagogických příruček. Je tedy výhodnější využít starší, raně novověké práce, jejichž požadavky do značné míry odpovídaly normám, které platily i na venkově. V českém prostředí se dochovala řada raně novověkých spisů zabývajících se panenstvím, vdovstvím a manželstvím. Bylo prokázáno, že se tyto práce těšily dlouhodobé čtenářské oblibě a byly opakovaně vydávány. Symptomatické je, že autory všech textů jsou muži. Artikulovali požadavky na opačné pohlaví, za jehož „výchovu“ se cítili zodpovědní a za nějž odpovídali i z hlediska světského a církevního práva. Hlas žen, formulující názory na správné chování a jednání jich samých, se v raném novověku v podobě normativní literatury neprosadil. Bylo by nepochybně zajímavé porovnat, do jaké míry se ženy ztotožňovaly s uváděnými tvrzeními a jak by se „jejich“ pojednání odlišovala od textů předkládaných muži.

Řada spisů se věnovala dosud neprovdaným dívkám, „pannám“, jimž měly být vštípeny pevné zásady do budoucího života.^[63] Období panenství mělo být ukončeno vstupem do manželství, kterému byla přikládána stále větší důležitost a „čest“. Žena, která však svého manžela ztratila, byla zbavena nejdůležitějšího bodu své existence, od něž se odvíjel celý její dosavadní život. Reflexí a sebe-reflexí vdov se na základě středověké literatury zabývala Britta Juliane Kruse, která podrobila analýze rozsáhlý soubor tzv. „vdovských zrcadel“.^[64] Jediným dochovaným původně českým spisem o vdovství z období raného novověku je text Jana Hertwiczia Pražského *Vdovství křesťanské*.^[65] Přiklání se k tradiční interpretaci vdovství jako neutěšeného stavu plného zármutku, chudoby i příkoří, kterým musí žena projít. Protože je zbavena „hlavy“, tedy svého manžela,

[62] Ke kramářským tiskům blíže Ludmila KOPALOVÁ – Markéta HOLUBOVÁ, *Katalog kramářských tisků*. Praha 2008; Markéta HOLUBOVÁ aj., *Obrazy ženy v kramářské produkci*. Praha 2008.

[63] Jana RATAJOVÁ dokázala, že v raně novověké sémantice nebyl činěn rozdíl mezi biologickým a společenským panenstvím. J. RATAJOVÁ, *Panna a panenství /panic a panictví v české literatuře raného novověku*. In: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé ...*, s. 542–547. K podobným závěrům došla také Susanna Burghartz, která na základě protokolů vzniklých na základě žalob o nesplnění manželského slibu doložila důležitost „sociálního“ panenství ve společnosti raného novověku. Susanna BURGHARTZ, *Rechte Jungfrauen oder unverschämte Töchter? Zur weiblichen Ehre in 16. Jahrhundert*. In: K. HAUSEN – H. WUNDER (edd.), *Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte*, s. 173–181.

[64] Britta Juliane KRUSE, *Witwen. Kulturgeschichte eines Standes in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Berlin – New York 2007.

[65] Jan Hertwiczius Pražský, *Vdovství křesťanské ku potěšení všech ovdovělých*. Praha 1619. In: J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé ...*, s. 312–356.

nemůže se účinně bránit bezpráví, jemuž je vystavena, „celý život vdovský nic jiného není jediné hořkost, žalost, truchlivost a soužení.“^[66] Jedinou útěchou ovdovělé ženy může být víra v Boha, který ocení její víru a čistotu. Připomíná také biblickou hrozbu Božího hněvu, jenž se snese na ty, kteří by ubližovali vdovám a sirotkům. Ve druhé části své práce shrnuje povinnosti vdov. Na prvním místě samozřejmě stojí víra a naděje v Boha, důležité je také pamatování na manželovu i vlastní smrt. Vzpomínky na zemřelého muže mají vdově připomínat imperativ cudnosti a početnosti. Ovdovělá žena se musí zásadně vyvarovat všech světských „rozkoší“ a „žádostivosti“, naopak má být zbožná a skromná. V případě mladých žen postrádajících „dar zdrženlivosti“ je s odvoláním na sv. Pavla přípustný i sňatek. V českém překladu vyšel i známý spis *Vdova křesťanská* Erasma Rotterdamského.^[67] Velkou důležitost autor přiznává především matkám, které mají syny, podtrhuje ale „výchovnou“ úlohu všech vdov, které mají jít příkladem a v žádném případě nesmí svým chováním pohoršovat. Závažná je závěrečná kapitola, v níž Erasmus srovnává všechny ženské „stavy“ a konstatuje, že všechny životní fáze mají své klady a jsou hodny úcty. Názory Erasma Rotterdamského, hledajícího u žen pozitivní vlastnosti, nebyly ve své době úplně typické. Se svými současníky byl zajedno v tom, že ovdovělé ženy potřebují „potěchu“ v zármutku a pomoc. Celou čtvrtou kapitolu věnoval motivům, které mají vést křesťanské vrchnosti k péči o vdovy a sirotky.

Preskriptivní texty odráží představu o ideálním řádu, který však narážel na situace každodenního života a často jim přímo odporoval. V souvislosti s rodinným a partnerským životem v raném novověku bývají velmi často diskutovány vzájemné vztahy mezi manžely. Postoje venkovských obyvatel k manželství byly zkoumány z hlediska dobových kázání. Podle nich bylo vysoce ceněno harmonické a svorné manželské soužití, jehož hlavním cílem mělo být plození dětí. Manželství předpokládalo podřízení ženy manželovi, ale při uzavírání sňatku měli být partneři rovnocenní věkem, sociálním postavením, majetkem.^[68] Podle většiny autorů zabývajících se prostředím středních a vyšších vrstev společnosti byla manželství dojednávána hlavně s ohledem na ekonomické strategie a reprezentaci rodin obou

[66] Tamtéž, s. 319.

[67] *Wdowa Křesťanská Latinským jazykem ku poctivosti někdy welebné, České a Vherské Královny Marye Karla Cýsaře a Ferdynanda Krále (:Slavné paměti:) Sestry Od Desyderia Erasma Roterodámského sepsaná Nyni pak na Česko přeložená na gisté Czástky aneb Otázky rozdělená mjsty y porozssjřená, od M. Jana Khernéra Plzenského ec. a pro potěšenij yak předně Vrozené Pani Salomény Střelové z Ržehnic a na Křiwsaudowě tak potom y giných wssech Křesťanských a pobožných Wdow, Wűbec wydaná. Wytisštěno w Starém Městě Pražském v Giřjka Dačického. 1595. Číslo Knihopisu K02368.*

[68] O. HUFTON, *Frauenleben ...*, s. 97–99; J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina ...*, s. 68–73.

snoubenců.^[69] K proměně mělo dojít koncem 18. a v 19. století, kdy se ke slovu dostalo intimní pojetí rodiny.^[70]

„Daleko spontánnější“ měl být výběr partnera na spodních příčkách společenského žebříčku, kde údajně probíhal „bez omezení jakýmkoli pravidly“.^[71] Tento názor je příliš zobecnující, protože se odvolává především na vyšší četnost předmanželsky zplozených dětí a nesezdaných soužití v nižších sociálních vrstvách. Je však nutné zdůraznit skutečnost, že většina manželství byla i v této skupině obyvatelstva sociálně a majetkově homogamní. O absenci závazných ekonomických kritérií lze jen těžko hovořit, protože pracovní síla a majetek obou snoubenců vložené do manželství určovaly životní úroveň nově založené rodiny.^[72] Je možné přijmout názor, že rodiče, kteří neměli svým dětem co odkázat, nezasahovali tolik do jejich životů, a to ani při výběru partnera. Rodičovský souhlas s plánovaným manželstvím ale neměl jen ekonomickou stránku a jeho význam pro nastávající novomanžele i celou venkovskou společnost rozhodně nebyl zanedbatelný.^[73]

Zdá se, že na venkově byla velká část sňatků uzavírána s ohledem na majetek i se srozuměním obou snoubenců. Rozpor mezi domluvenými zásnubami „z rozumu“ a svazky uzavřenými na základě vzájemné náklonnosti partnerů asi nebyl příliš velký.^[74] Manželství, alespoň to první, patrně bylo snahou většiny venkovských dívek. Svatba byla cílem, k němuž směřovaly strategie žen i jejich rodin, jež věnovaly velké úsilí přípravě výbavy a především našetření věna, bez kterého fakticky nebylo možné manželství uzavřít.^[75] Jen díky sňatku se dívky mohly vymanit ze závislosti na své rodině a opustit de facto služebné postavení mladší příbuzné hospodáře. Manželství nabízelo nejen jedinou legální možnost partnerského soužití, ale i hmotné zajištění a ve většině případů postavení hos-

[69] M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k motlítě ...*, s. 75–80.

[70] Podle Lynn Abramsové se ve 40. letech 19. století stávaly sňatky z rozumu stále častěji terčem útoků a ideálem se stávalo manželství uzavřené na základě náklonnosti, která měla zajistit harmonické soužití manželů. L. ABRAMSOVÁ, *Zrození ...*, s. 74–86. Pro české měšťanské prostředí srov. A. ŠIMŮNKOVÁ, *Status, odpovědnost a láska ...*

[71] M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k motlítě ...*, s. 80.

[72] M. ANDERSON, *Approaches ...*, s. 69–74.

[73] Na vyjádření souhlasu rodičů se sňatkem trvali především protestanti, zatímco katolická církev kladla větší důraz na dobrovolnost vstupu do manželství. Jack GOODY, *Proměny rodiny v Evropské historii: historicko antropologická esej*. Praha 2006, s. 109–111, 130–132. Dochované popisy svatebních obřadů z českého prostředí dokládají důležitost rodičovského souhlasu a požehnání novému manželství. Několik dokladů především z moravského prostředí přináší Václav FROLEC, *Prostá krása. Deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě*. Praha 1984, s. 203–233; Karel PEJML, *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*. Praha 1941, s. 178–203.

[74] J. GOODY, *Proměny rodiny ...*, s. 112; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození ...*, s. 75.

[75] O. HUFTON, *Frauenleben ...*, s. 93–146.

podyně, tedy paní domu, která měla své pravomoci a jejíž slovo mělo váhu i při majetkových transakcích týkajících se usedlosti.^[76] Prameny týkající se venkovského obyvatelstva jen zřídka umožňují odhalit okolnosti soužití konkrétních párů, platí také, že měřítko ohledně partnerských vztahů se v minulosti výrazně lišila od současné situace.^[77] Někteří muži nepochybně nedostačovali ideálu vzorného a milujícího manžela, který by byl pro svou ženu oporou a „hlavou“ moudře řídící kroky manželky i celé domácnosti.^[78] Přesto byl vstup do manželství považován za samozřejmý a očekávaný úděl ženy, ke kterému směřovala celá její výchova. Dívky patrně vůbec nebyly vedeny k samostatné výdělečné činnosti, která by jim usnadnila život bez manžela. Důvodem byl předpoklad, že se dotyčná vdá, navíc zaměření výchovy na sňatek zvyšovalo jeho pravděpodobnost.^[79] Léta po svatbě pak měla novomanželku pouze utvrdit v názoru, že celý její život musí být řízen mužovou autoritou, kterou je nutno bezvýhradně respektovat.^[80] V případě neuzavření nebo předčasného ukončení manželství však byla schopnost samostatného jednání a výdělečné činnosti zásadní pro samotné přežití ženy.

Postavení ženy v době trvání manželství i po ovdovění záviselo nejen na osobním vztahu mezi manžely a ženiných schopnostech, ale v neposlední řadě i na majetku, který do svazku přinesla.^[81] Problémy a konflikty nastávaly zejména v případech, kdy dotyčná slíbené jmění nedostala. Patrné jsou i geografické rozdíly: severní a západní Evropa byla k ovdovělým ženám podstatně vstřícnější. V těchto oblastech mohly vdovy po zesnulém manželovi přebírat roli hlavy domácnosti a stávaly se poručnicemi svých dětí. Naopak na jihu Evropy byly ženy často od-

[76] Podle Jacka Goodyho lze o zemědělských společnostech raného novověku říci, že čím nižší je sňatkový věk, tím vyšší je pravděpodobnost domluveného sňatku. JACK GOODY, *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge 1983, s. 121.

[77] Dokladem jsou opět etnografické prameny, například tzv. „*pohřební pláče*“. Zaznamenaný byl „pláč“ vdovy, která ve svém nářku nad zemřelým manželem uvedla i to, že ji nebožtík občas bil, přesto ho však chválila jako dobrého manžela i hospodáře. V. FROLEC, *Prostá krása ...*, s. 253–256. Výzkumem venkovské rodiny z etnografického hlediska se věnuje Iva HEROLDOVÁ, *Uzavírání sňatků a svatební obyčeje v Čechách ve druhé polovině 18. století a v první polovině 19. století*. Český lid (dále ČL) 62, 1975, s. 129–139; TÁŽ, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*. ČL 68, 1981, s. 156–168.

[78] Srov. „gender dobrého manžela“ nastíněný v úvaze L. STORCHOVÉ, *Vedení manželství ...*, zejména s. 801–804.

[79] Sheilagh OGILVIE, *A bitter living. Women, markets and social capital in early modern Germany*. Oxford 2003, s. 46–49.

[80] Barbara J. TODD, *The virtuous widow in protestant England*. In: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood ...*, s. 67.

[81] Merry E. WIESNER, *Women and gender in early modern Europe*. Cambridge 2002, s. 73–74.

kázány na dobrou vůli své nebo manželovy rodiny, na niž také přecházela péče o potomky narozené v manželství.^[82]

Právní postavení vdov

Právní postavení vdov je poměrně frekventovaným tématem zahraniční historiografie,^[83] v českém prostředí se tohoto tématu dotkla Alice Velková.^[84] Pro život venkovských obyvatel měly zásadní význam dva zákoníky. Starší jsou městská práva Mistra Pavla Kristiána z Koldína vydaná roku 1579, jež byla o rok později prohlášena apelačním soudem za závazná pro soudní praxi. Jako soupis základních norem se zejména v ohledu majetkového práva na venkově využívala až do roku 1811, kdy vznikl Všeobecný občanský zákoník, platný od 1. 1. 1812.^[85] V období mezi vydáním těchto dvou souborů upravovala život venkovských poddaných řada dílčích norem vrchnostenské i státní provenience.^[86] Klíčovou roli v postavení ovdovělé ženy hrálo ekonomické zajištění, tedy majetek a právní nárok k němu. Jeho základem bylo věno, které měla žena právo na své rodině vymáhat, pokud jí nebylo odepřeno z důležitých příčin, jakými byla například ztráta panenství nebo uzavření sňatku bez vědomí rodiny. Bylo ženiným vkladem do manželství, k němuž ženich přidával tzv. „vdovské věno“ neboli obvěnění, které jí mělo připadnout po jeho smrti. Koldínův zákoník v této souvislosti uváděl především preferovanou výšku obvěnění tzv. „třetinou výš“, kdy žena od manžela dostávala dvaapůlnásobek svého vkladu do manželství.^[87] Vdovec, který si bral dosud svobodnou dívku, měl ovšem částku zdvojnásobit. Plná způsobilost k manipulaci s věnem a obvěněním však přicházela až v případech ovdovění. Po dobu trvání manželství byl správcem ženina jmění manžel, který jej mohl i zcizit. Prokazatelné „mrhání“ statkem ale bylo ze strany manželky napadnutelné.^[88]

[82] O. HUFTON, *Frauenleben ...*, s. 314–319; J. GOODY, *Proměny rodiny ...*, 90–116.

[83] Srov. například Tim STRETTON, *Widows at law in Tudor and Stuart England*. In: S. CALVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood ...*, s. 193–208; Laura van AERT, *The legal possibilities of Antwerp widows in the late sixteenth century*. *The History of the family* 12, 2007, s. 282–295.

[84] A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?...*, s. 327–328.

[85] Karel MALÝ aj., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha 1999², s. 89–91.

[86] Josef KALOUSEK, *Řády selské a instrukce hospodářské 1791–1850*. Archiv český 25, Praha 1910; Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV.–XIX. století*. Praha 1930.

[87] Ve skutečnosti však k uplatnění obvěnění v plně vyšší dvaapůlnásobku věna docházelo jen zřídka, protože snoubenci jen zřídka disponovali dostatečným majetkem, který by jim umožnil takto štědrý odkaz pro manželku uskutečnit. Srov. Antonín HAAS, *Omezení odúmrti a vdovská třetina v starším českém městském právu*. *Právněhistorické studie* 17, 1973, s. 199–218.

[88] M. LENDEROVÁ aj., *Žena v českých zemích ...*, s. 283–295.

Doporučován byl rovněž třetinový dědický podíl shodný pro vdovce i vdovu. Dědické nároky ženy se odvíjely od jejího chování za manželova života. Zatímco „věrné manželce“ neměl muž kšaftovat méně než zmíněnou třetinu pozůstalosti, nepoctivé, nebo jinak se provinivší ženě mohl podíl snížit. Koldín podotýká, že pokud žena opustí zlého muže, svůj dědický nárok neztrácí. Další variantou bylo „vzdání statku“ mezi manželky, které do budoucna znamenalo rovné dědické díly pozůstalého manžela s dětmi.^[89] Po mužově smrti se žena mohla stát správkyní celého majetku, tohoto postavení však měla být zbavena, pokud by se svěřeným „statkem mrhala“. V případě nového sňatku musela z pozůstalosti vydělit svůj díl a složit podíly sirotkům, které samozřejmě nesměla šidit. Ve venkovské právní praxi se uplatňovalo především majetkové společenství. To představovalo „souhrn majetku užší rodiny, jež v případě skončení hospodaření hlavy rodiny (úmrtím, odchodem na výměnek) se formou ideálních podílů převádí na jednotlivé členy společenství.“^[90] Všichni měli nárok na stejně vysoké díly z rodinného jmění. V případě úmrtí hospodáře usedlost přebíral některý z potomků, nebo se do jejího čela postavila ovdovělá manželka. Vladimír Procházka v této souvislosti mluví o vdovském nedílu, který byl více či méně provizorním řešením vzniklé situace. Následovalo zpravidla převzetí usedlosti některým z dospívajících dědiců, nebo mohl být do rodinného majetkového společenství přijat nový manžel vdovy.^[91]

Pozdější právní vývoj vydělil oblasti takzvaného německého práva, které preferovalo systém vdovské třetiny. Vdova zde získávala plnou třetinu pozůstalosti a o zbytek se dělili další dědicové. Tento způsob byl během 17. století vytlačen českým systémem rovných dílů, který ovdovělé ženě přiznával pouze stejný dědický díl s dětmi.^[92] To samozřejmě vedlo k omezení majetkové soběstačnosti vdov a znesnadnění jejich postavení. Menší dědický díl totiž znamenal nejen zhoršení šancí na sňatek či vedení samostatné domácnosti, ale také pokles životní úrovně ovdovělé ženy. Změny v právních nárocích členů venkovské rodiny přinesla především osvětská epocha.^[93] Velmi důležitý byl dvorský dekret z roku 1786,

[89] Josef JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich sumou*. Praha 1876, s. 102–111 (§ CXXXVII – § CLIX). Srov. také K. MALÝ aj., *Dějiny ...*, s. 105–106.

[90] Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963, s. 368.

[91] V poddanském prostředí měl vdovský nedíl jinou povahu než stejná instituce ve šlechtickém prostředí. Tamtéž, s. 373–376.

[92] Tamtéž, s. 479–495. K dědickým systémům raného novověku blíže i D. ŠTEFANOVÁ, *Erb-schaftspraxi ...*, s. 64–66.

[93] Tereziánská a josefínská nařízení týkající se venkovského obyvatelstva shrnuje Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*. Praha 1949,² zejména s. 348–384. Dědickému právu a jeho uplatnění v praxi se věnoval Eduard MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen in 16.–18. Jahrhundert*. HD 20, 1996, s. 93–101. Podobně také A. VELKOVÁ, *Krutá*

kteřý definitivně potvrdil držitelům zakoupených statků právo svobodně kšaftovat a odkazovat svůj majetek podle vlastní vůle. Testamenty nezakoupených hospodářů podléhaly nadále konečnému schválení vrchnosti, která mohla i zasáhnout do výběru dědice usedlosti.^[94] V roce 1787 vešel v platnost dvorský dekret, který oproti dřívějším zvykům preferoval nejstaršího syna jakožto hlavního dědice zemřelého hospodáře.^[95] Toto nařízení bylo zdůvodněno častými sňatky matek osiřelých, nezletilých dědiců, kterými obvykle bývali nejmladší synové. Kvůli nim docházelo de facto ke zcizování gruntů otčímy, jejichž pravomoci měly být nyní celkově oslabeny.^[96] Podle později schválených dodatků byla ovdovělá matka dospělého syna povinna mu grunt předat. Toto nařízení platilo i v případě, že byla původně zapsána jako spolumajitelka usedlosti,^[97] což do značné míry omezilo výhledy ovdovělých žen na nový sňatek.^[98] Zmíněná nařízení se však v praxi patrně neosvědčila, protože patent císaře Leopolda II. z roku 1791 stanovil rovná práva vdovců a vdov k držení selské usedlosti. Rovná dědičná práva platila i pro všechny, tedy mužské i ženské dědice téhož stupně nacházející se v jedné linii příbuzenství. Tento patent potvrdil i dřívější zásadu o nedělitelnosti usedlostí, hlavní dědic měl na základě odhadní ceny dědictví vyplatit ideální podíly všem ostatním dědicům.^[99] Ovdovělé hospodyně, které byly spolumajitelkami usedlostí, se tedy mohly rozhodnout, zda a kdy předají grunt svému nástupci. Byly zákonem uznány za schopné postavit se do čela usedlosti a zároveň vychovávat své mladší děti, které tak měly patrně lepší pozici, než kdyby žily s matkou na výměnku u staršího sourozence.

Tento přístup potvrdil i občanský zákoník z roku 1811, který sice v mnoha ohledech preferoval patriarchální rodinné vztahy, zároveň ale přisuzoval ženám odpovědnost za výživu dětí v případě neschopnosti, nemajetnosti či nepřítomnosti

vrchnost..., s. 150–155, která uvádí i některá nařízení ohledně dědičického práva, jež nakonec nevešla v platnost.

[94] K problematice nezákupní držby usedlostí blíže E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht* ..., s. 94–101.

[95] K důležitosti těchto nařízení a jeho vlivu na život poddaných blíže Alice VELKOVÁ, *Zá-sahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*. Časopis Národního muzea – řada historická, 1999, s. 53–72; TÁŽ, *Staatlichen Eingreifen in die Beziehungen zwischen Gutsherrschaft und der Untertanen. Zu Erbrecht und ländischer Familienstruktur in Westböhmen an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*. In: Markus CERMAN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*. München 2005, s. 154–175.

[96] J. KALOUSEK, *Řády selské ...*, s. 158–159, 168–173.

[97] Jedná se o nařízení z 31. 3. 1788 a z 9. 5. 1788. Tamtéž, s. 168–173.

[98] A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera ...*, s. 150–151.

[99] J. KALOUSEK, *Řády selské ...*, s. 307–308. Nedělitelnost usedlostí menších než 80 měřic zůstala zachována až do roku 1869.

otce. Za normálních okolností se však měly věnovat především „péči o tělesnou výchovu a zdraví dětí“. V případě úmrtí manžela byly ovdovělé matky povinny zajistit výchovu potomků.^[100] Dědictví mohla upravit buď poslední vůle nebožtíka, dědická smlouva, nebo mohl být odkaz rozdělen ze zákona. V takovém případě byl dědicem nejstarší syn, respektive nejstarší dcera. Na usedlosti však směl nadále hospodařit pozůstalý člen manželského páru.

Z hlediska zákonných norem tedy byly ženy po celé období raného novověku i počínající moderní éry podřízeny svým mužům, zároveň jim však byla přiznávána zodpovědnost za rodinný majetek i výchovu dětí v případě manželovy smrti. Dědické právo od konce 18. století uznávalo rovná dědická práva žen a mužů k usedlostem. Již od raného novověku měly vdovy z hlediska zákona oproti svobodným a vdaným ženám podstatně větší práva a znatelně širší prostor k manipulaci s majetkem. Ovdovění alespoň v teoretické rovině mohlo znamenat získání svobody, ta však byla do značné míry omezena majetkovými a sociálními poměry, v nichž se vdova nacházela.

Vztah společnosti k ovdovělým ženám

Postoj raně novověké společnosti k vdovám nebyl jednoznačný.^[101] Postupem doby se vyhranily dva stereotypy, které Olwen Hufton shrnuje označeními „veselé“ a „chudé“ vdovy.^[102] Gesa Ingendahl předkládá velmi podobný model založený na protikladu „bohatých“ a „chudých“ respektive „prostopášných“ a „cudných“ vdov.^[103] Na jedné straně se objevovala představa bohaté ženy vítající své ovdovění jako příležitost k osamostatnění, volnému disponování majetkem a rychlému sňatku podle svých vlastních představ. Na druhé straně stála vdova, pro níž smrt manžela znamenala ztrátu živitele a sociální nejistotu, případně žena, která dožila v ústraní, na modlitbách a ve vzpomínkách na zesnulého muže, což odpovídalo

[100] *Allgemeines bürgerliches Gesetz für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie, Wien 1811, Erste Theil*, § 89–136, §141–143. K postavení žen z hlediska rakouských zákoníků blíže: Kateřina PALÁTOVÁ – Vendula KRAUSOVÁ – Tereza HAVELKOVÁ, *Žena pohledem právních norem habsburské říše druhé poloviny 19. století*. In: K. ČADKOVÁ – M. LENDEROVÁ – J. STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen ...*, s. 501–514. Vlivem ustanovení občanského zákoníku z roku 1811 na každodenní činnost a možnosti žen se zabývá Ellinor FORSTER, „*Ich glaube, es muß doch eine Gränze geben, wo die Pflicht des Weibes aufhört und sein Recht beginnt*.“ *Von Juristen und Laien diskutierte und in die Praxis umgesetzte Vorstellungen von weiblichen Handlungsspielräumen im Eherecht des 19. Jahrhunderts*. In: M. VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebe-reflexe ...*, s. 51–82.

[101] M. E. WIESNER, *Women and gender ...*, s. 90–93; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození ...*, s. 93–96. V českém prostředí je výzkum názorů na vdovy a vdovství teprve v počátcích, srov. P. KRÁL, *Smrt a pohřby ...*, s. 149–159.

[102] O. HUFTON, *Frauenleben ...*, s. 321.

[103] G. INGENDAHL, *Witwen ...*, s. 25–36.

v podstatě představě o ideální vdově.^[104] S těmito modely pracují i moderní badatelé. Někteří soudí, že vdovství znamenalo neodvratný sociální propad, chudobu a existenční potíže; například Lynn Abrams uvádí, že „ať už bylo ekonomické zázemí ovdovělé ženy jakékoli, její nové postavení po manželově smrti nestálo za nic“.^[105] Jiní badatelé si naopak všímají úspěšných vdov a ukazují ovdovění jako jednu z mála příležitostí k osamostatnění a emancipaci raně moderní ženy.^[106]

V každém případě měly vdovy nejednoznačné postavení, protože ovdovění znamenalo získání samostatnosti ve světě, kde ženy měly být závislé. Společnost očekávala jejich podřízení mužské autoritě, tedy otci nebo manželovi. Osamělé vdovy, jakožto ekonomicky nezávislé, sexuálně zkušené a nadto zbavené dohledu muže, překračovaly obvyklou genderovou roli a bývaly tudíž podezřelé.^[107] Některé (mužské) autority nedoporučovaly sňatek s vdovou, protože žena, jež získala kontrolu nad svým majetkem a alespoň dočasně stála v čele vlastní domácnosti, mohla mít ke svému druhému partnerovi asertivnější přístup než ta, která se vdávala poprvé.^[108] Ovdovělé ženy měly často potíže se získáním obživy pro sebe a své děti. Podle raně novověkých autorit mohlo mít setrvávání ve vdovském stavu i vážné zdravotní následky.^[109] Z výše uvedených důvodů byl přijímán názor, že pro ovdovělou ženu je lépe vstoupit do nového manželství.^[110] Především mladé, bezdětné a zajištěné vdovy byly zároveň žádanými partnerkami. Názory historiků

[104] L. ABRAMSOVÁ, *Zrození ...*, s. 99; M. E. WIESNER, *Women and gender ...*, s. 91; B. J. TODD, *The virtuous widow ...*, s. 66–83. Dagmar Freist odkazem na Starý a Nový zákon uvádí protikladné obrazy trpící a prostopášné vdovy, která svých chování nebezpečně narušuje morální řád a ohrožuje spásu mužů. Dagmar FREIST, *Religious difference and experience of widowhood in seventeenth- and eighteenth-century Germany*. In: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood ...*, s. 164–165.

[105] L. ABRAMSOVÁ, *Zrození ...*, s. 97. Srov. také A. FAUVE-CHAMOUX, *K historii ...*, s. 25; Martin RHEINHEIMER, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450–1850*. Praha 2003, zejména s. 44–46.

[106] A. VELKOVÁ, *Sebevědomé nebo zoufalé?...*, zejména s. 325–327, 338–339.

[107] M. E. WIESNER, *Women and gender ...*, s. 90–92. Očekávané postavení ženy v raně novověké společnosti autorka označuje výrazem, že žena měla být „*married or to be married*“.

[108] Elizabeth FOYSTER, *Marrying the experienced widow in early modern England: the male perspective*. In: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood ...*, s. 117. K podobnému poznatku dospěla i německá badatelka Gesa Ingendahl, která doložila, že v případě druhého sňatku vdovy takřka vždy docházelo k pojištění jejího majetku a dědických nároků. G. INGENDAHL, *Witwen ...*, s. 284.

[109] E. FOYSTER, *Marrying ...*, s. 111.

[110] Podla Jacka Goodyho byly vdovy nuceny do nového manželství především v protestantském prostředí, kde chyběla síť klášterů a dalších útulků pro osamělé ženy. Naopak katolická církev už od středověku vytvářela systém, v jehož rámci umožňovala (ovdovělým) ženám větší samostatnost, poskytovala jim pomoc v případě nouze a zároveň od majetnějších žen očekávala odpovídající zisk, například ve formě zbožného odkazu. J. GOODY, *The Development ...*, s. 63–68.

na problematiku nových manželství vdov však nebývají příliš optimistické. Hovoří o domluvených sňatcích, necitovosti či „brutalitě“ manželských svazků.^[111] Především bohaté vdovy byly důležitým faktorem ovlivňujícím fungování ekonomiky předmoderní společnosti. Nejenže umožňovaly sociální vzestup svým ženichům, na které převáděly živnosti prvních manželů, ale velmi často půjčovaly peníze a pomáhaly svým příbuzným.^[112]

Jednou z nejdůležitějších složek obrazu vdovství, jak jej viděli současníci, byla rozlišující funkce oděvu. Ve venkovském prostředí první poloviny 19. století nebylo doloženo užívání zvláštního „vdovského šatu“, které ve vyšších vrstvách charakterizovalo období smutku.^[113] Je jisté, že takováto pravidla se na venkově, kde ženy okamžitě po smrti manžela musely aktivně fyzicky pracovat a pořízení nového oděvu bylo značně nákladnou záležitostí, nemohla uplatňovat. Smuteční krojové oblečení v černé barvě se rozšířilo až později, ke konci 19. století.^[114] Zvláštní omezení platila pro oděv vdov, které se rozhodly pro nové manželství. Při druhé svatbě již musely mít na hlavě šátek, nesměly mít odkryté vlasy ani korunu, která byla výsadou panenských nevěst, a svatební věneček jim nebyl pokládán na hlavu, ale na rameno.^[115]

Při identifikování jednotlivých žen jako vdov i rekonstrukci jejich postavení je pro badatele zásadní způsob, jakým byly konkrétní ženy označovány v pramenech evidenční povahy. Peter Burke na základě sčítání lidu v raně novověké Itálii přesvědčivě ukázal, že soupisy obyvatelstva se svou klasifikací jednotlivců odrážely dobové kolektivní představy. Informace, které tyto seznamy obsahují, byly filtrovány zvláštním klasifikačním systémem, jež představuje způsob, jak společnost vnímala sama sebe.^[116] Gesa Ingendahl provedla podobným způsobem zhodnocení daňových a cechovních seznamů říšského města Ravensburgu z 18. století. Zajímalo ji, jakým způsobem byly označovány vdovy, především hlavy samostatných domácností. Dospěla k závěru, že identifikace žen, které ztratily manžela, se do značné míry řídila jejich sociálním postavením. Členky patriciátu, důležité pro ekonomiku města i cechů, zůstávaly v těchto seznamech na svých místech a na-

[111] Jeremy BOULTON, *London widowhood revisited: the decline of female remarriage in the seventeenth and early eighteenth centuries*. Continuity and change 5, 1990, s. 323–355.

[112] B. A. HOLDERNESS, *Widows in pre-industrial society: an essay upon their economic functions*. In: Richard M. SMITH (ed.), *Land, kinship and life-cycle*. Cambridge 2002², s. 423–442.

[113] Například Eva UCHALOVÁ, *Česká móda 1870 – 1918. Od valčíku po tango*. Praha 1997, s. 24–25; Jiřina LANGHAMEROVÁ, *Lidové kroje z České republiky*. Praha 2001.

[114] Kolektiv autorů, *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska. Věcná část*. s. 930.

[115] F. LEPIČ, *O selské svatbě v našem kraji*, Vlastivědný sborník českého jihovýchodu I., 1921–1922, s. 12–14, 24–26, 41–42, 56–58, 74–77, 97–99.

[116] Peter BURKE, *Žebráci, šarlatáni, papežové. Historická antropologie raně novověké Itálie. Eseje o vnímání a komunikaci*. Praha 2007, s. 47–64.

dále byly označovány jako „paní“. Pozůstalé manželky řemeslníků byly obvykle identifikovány zaměstnáním zemělého muže, často docházelo k překlánění názvu povolání do ženského rodu. Byl tedy rozdíl mezi „kovářkou“ a „manželkou kováře“, otázkou ovšem zůstává, nakolik tyto výrazy odrážely realitu výkonu řemesla. Nejčastějším způsobem identifikace ovdovělé ženy ovšem bylo slovo „vdova“, které v sobě shrnovalo rodinný stav i sociální postavení.^[117] Také benátské a florentské soupisy obyvatelstva zkoumané Peterem Burkem v drtivé většině označovaly samostatné ženské hlavy domácností v kolonce povolání termínem „vdova“. Je přitom nepředstavitelné, že by všechny tyto ženy nevykonávaly žádné zaměstnání.^[118]

Antoinette Fauve-Chamoux na základě výzkumu postavení remešských vdov došla k závěru, že v 17. století „ovdovění znamená okamžité a nevyhnutelné zchudnutí.“^[119] V souvislosti s venkovskými ženami bylo formulováno podobně jednoznačné stanovisko.^[120] Naproti tomu Alice Velková, která nikterak nepopírá obtížnost postavení vdov ve venkovské společnosti, soudí, že zejména samostatné hospodyně lze označit jako soběstačné, sebevědomé a snad i emancipované.^[121] Zároveň je jisté, že řada vdov se patrně příliš spokojeně a „emancipovaně“ necítila. Šance začít „nový život“ bývala poznamenána smutkem ze ztráty partnera, obavami z budoucnosti a strachem z chudoby a neschopnosti zajistit svou rodinu.

V souvislosti s devatenáctým stoletím bývá často zmiňována teorie „oddělených sfér“, která vycházela z novodobého zákonodárství, předpokládala dostatečnou výdělečnou činnost muže a odsunovala ženu do prostředí domova.^[122] Ukazuje se však, že takřka všechny ženy z nižších vrstev vydělávaly peníze, přičemž spojovaly péči o vlastní domácnost s výdělečnou činností, která se pochopitelně proměňovala podle možností daného regionu a zpravidla bývala hůře placená než mužská práce.^[123] Hlavou venkovské domácnosti byl tradičně hospodář, který rodinu zastupoval navenek a zodpovídal i za chování jejích členů.^[124] Etnografické prameny dokazují, že venkovské ženy vedle péče o domácnost a potomstvo

[117] G. INGENDAHL, *Witwen ...*, s. 83–107.

[118] P. BURKE, *Žebráci, šarlatáni, papežové ...*, s. 59–61.

[119] A. FAUVE-CHAMOUX, *K historii vdov ...*, s. 25.

[120] „Keine Bauersfrau verbessere ihre Lage durch den Verlust eines Gatten.“ O. HUFTON, *Frauenleben ...*, s. 328.

[121] A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? ...*, s. 321–340.

[122] Přelomový byl tomto smyslu francouzský Code civil vydaný v roce 1804, z něhož vycházel i rakouský občanský zákoník z roku 1811. P. ARIÉS – G. DUBÝ (edd.), *Histoire ...*, s. 121–132. K ideálu měšťanské domácnosti 19. století také Katherine A. LYNCH – W. Robert LEE, *La modèle familial de la bourgeoisie*. In: Jean Paul BARDET – Jacques DUPAQUIER (edd.), *Histoires des populations de l'Europe. II: La révolution démographique 1750–1914*, Paris 1998, s. 109–142.

[123] Sussie STEINBACH, *Women in England. 1760–1914. A social history*. London 2005, s. 9–34; M. E. WIESNER, *Women and gender ...*, s. 106–113.

[124] Hospodář byl zpravidla jediný, kdo býval v různých typech seznamů venkovského obyvatel-

vykonávaly řadu dalších činností a měly z nich leckdy i samostatný příjem.^[125] Často bývá zmiňována teorie „pracovního páru“ předpokládající, že pro správný chod domácnosti byla nezbytná přítomnost hospodáře i hospodyně, jejichž činnosti se vzájemně doplňovaly.^[126] Společensky normované očekávání vůči ženám a mužům souviselo s plněním očekávaných pracovních úkolů, genderová role odpovídala roli pracovní. Zejména na menších usedlostech bez čeledi se však rozdíl mezi „mužskou“ a „ženskou“ prací do značné míry stíraly, vedle toho ženy přebíraly povinnosti mužů vždy, když to bylo nutné.^[127] Úspěšné hospodaření i přežití venkovské rodiny záviselo na organizačních schopnostech a pracovním nasazení hospodáře i hospodyně, jejíž důležitou povinností bylo dohlížet na šetrné zacházení s každodenními potřebami. Venkovské ženy tedy byly již za manželova života dobře obeznámeny s pracemi na usedlosti a byly schopny alespoň dočasně řídit její chod.^[128] V tomto ohledu měly možná lepší postavení než městské ženy této doby, které často neměly možnost samostatného výděлку a byly závislé na manželově zaměstnání či penzi.^[129]

stva uváděn celým jménem. Ostatní členové rodiny bývaly identifikováni příbuzenským vztahem k němu, tedy jako „manželka“, „děti“. J. GRULICH, *Populační vývoj ...*, s. 268–276.

[125] P. HORSKÁ aj., *Dětství, rodina a stáří ...*, s. 387–388; J. A. PROKŮPEK, *Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích v XIX. a na počátku XX. století. Vzpomínky a úvahy*. Časopis pro dějiny venkova 18, 1931, s. 21–41; Josef KRAMAŘÍK, *Žena a muž při sklizni obilí*. ČL 56, 1969, s. 53–63. S tezí o tzv. „ztrátě živitele“ v případě ovdovění polemizuje Ariadne SCHMIDT, *Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, 1580–1750*. The history of the family 12, 2007, s. 273–274.

[126] Srov. například Dorothee RIPPMANN, *Frauenarbeit im Wandel. Arbeitsteilung, Arbeitsorganisation und Entlohnung im Weinbau am Oberrhein (15./16. Jahrhundert)*. In: Heide WUNDER – Christina VANJA (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer. Frauen in der ländischen Gesellschaft. 1500 – 1800*. Göttingen 1996, s. 26–59; Lieselott ENDERS, *Bürde und Würde. Sozialstatus und Selbstverständnis frühneuzeitlicher Frauen in der Mark Branderburg*. In: H. WUNDER – Ch. VANJA (edd.), *Weiber – Menscher – Frauenzimmer*, s. 123–153.

[127] K vytyčení „mužských“ a „ženských“ prací na venkově a stírání rozdílů mezi nimi blíže Heide WUNDER, *Arbeiten, Wirtschaften, Haushalten: Geschlechterverhältnisse und Geschlechterbeziehungen im Wandel der deutschen Agrargesellschaft des 18. und 19. Jahrhunderts*. In: Reiner PRASS – Jürgen SCHLUMBÖHM – Gérard BÉAUR – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Ländische Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18. – 19. Jahrhundert*. Göttingen 2003, s. 187–203. Snazší možnost „zastoupení“ hospodáře či hospodyně na menších usedlostech se patrně projevovala i ve vyšším počtu domácností řízených jen jedním členem manželského páru. Na příkladu domácností různých sociálních kategorií raně novověkého Polska bylo ukázáno, že čím větší usedlost, tím bylo pravděpodobnější, že ji bude řídit pár, zatímco v domácnostech bezzemků stáli v čele oba manželé jen v necelé polovině případů. Cezary KUKLO – Małgorzata KAMECKA, *Marriage strategies in Poland: social and spatial differences (16th–18th centuries)*. Historical social research 28, 2003, č. 3, s. 39.

[128] L. FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva ...*, s. 206–222.

[129] L. ABRAMSOVÁ, *Zrození ...*, s. 174–196. „Odsun“ ženy do prostředí domácnosti v nižších,

Vdovy schopné zastat úlohu hospodáře a udržet usedlost pro své dědice se ve venkovské společnosti patrně těšily určitému respektu.^[130] Problém představovalo řemeslo či obchod, pro jejichž vykonávání bylo potřeba nejen nabyt odborných dovedností, ale získat i příslušná povolení. Pravidla městských cechů bývala nekompromisní a v některých oblastech jsou doložitelné snahy převádět majetek i správu dílen a podniků vedených vdovami ve prospěch mužů.^[131] Velký význam pro obživu nižších vrstev venkovského obyvatelstva a zejména žen měla domácí práce na výdělek, a to i přesto, že přinášela velmi nízkou prestiž i výdělky. Přesto mohla vést k zvýšení „sebevědomí“ žen, které díky námezdní práci získaly značnou soběstačnost.^[132] Pokud tomu tak bylo, odrazilo se to nějak v životních strategiích vdov? Jinými slovy, vzrůstal počet „samostatných“ ovdovělých žen, nebo pro ně bylo nejvíce žádoucí vstoupit do nového manželství? Pokud se námezdní domácí práce stávala alternativou vůči „nutnosti“ najít nového partnera, měl by počet samostatných ovdovělých žen vzrůstat. Výdělky z domácí protoindustriální výroby však bývaly mimo období konjunktury velmi nestabilní a řada žen proto mohla nadále spatřovat jistotu spíše v uzavření nového sňatku.

Zásadním zdrojem informací pro zkoumání postavení venkovského člověka v rámci rodiny a společnosti jsou záznamy gruntovních knih a s nimi spojené smlouvy. Pro další život ženy byla velmi důležitá svatební smlouva, jež závazně stanovovala věno a výbavu, které nevěsta dostávala z rodné usedlosti.^[133] Tento „zános“ býval ve svatebních smlouvách zároveň konkrétně vyjmenován i vyčíslen v penězích, byly také určeny termíny, k nimž měly být jednotlivé položky dodány. Ženich naproti tomu upisoval své nastávající manželce podíl na usedlosti, kterou držel, nebo měl získat. Výše tohoto „protivěna“ zpravidla přibližně odpovídala hodnotě nevěstina zánosu. Situace se obracela, pokud usedlost přinášela do manželství nevěsta a muž se měl přiznít. V takovém případě naopak ženich dostával zános v penězích, dobytku či nářadí, který mu byl na manželčině usedlosti pojištěn. Platilo, že čím větší byl zános manžela či manželky, tím pevnější bylo jeho respektive její postavení v rámci nové domácnosti. Největší hodnotou přitom

převážně dělnických vrstvách společnosti byl umožněn až ke konci 19. století v souvislosti se zaváděním „rodinných“ mezd pro muže-živitele. J. GOODY, *Proměny ...*, s. 149–153.

[130] O. HUFTON, *Frauenleben ...*, s. 309–311.

[131] S. OGLIVIE, *A bitter living ...*, s. 247–268, G. INGENDAHL, *Witwen ...*, s. 153–174; O. HUFTON, *Frauenleben ...*, s. 322–341.

[132] Například ve Vorarlbersku byla přadlena v době konjunktury schopna během jednoho roku vydělat na dům. Arno FITZ, *Heimarbeit und Selbstbewußtsein von Vorarlberger Frauen im 18. Jahrhundert*. In: H. WUNDER – Ch. VANJA (edd.), *Weiber...*, s. 60–75.

[133] Srov. Jana MRÁZKOVÁ, „Přislibují sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovají.“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*. HD 29, 2005, s. 68–73; J. GRULICH, *Populační vývoj ...*, s. 253–256; A. VELKOVÁ, *Svatební smlouvy ...*, s. 79–82.

bylo samozřejmě vlastnické právo k usedlosti. Muž, který se přiznil ke své ženě, se automaticky stával spolumatěm a hospodářem, protože dosud neprovdaná žena fakticky nemohla usedlost převzít. Transakce týkající se celých gruntů však bývaly již od konce 18. století nezřídka podepisovány nejen hospodářem, ale také jeho ženou.^[134] Matky bývaly velmi často zmiňovány například ve svatebních smlouvách svých dětí.

Konkrétní výše věna i protivěna byla velmi proměnlivá, odvíjela se od hodnoty usedlosti i od aktuální situace rodiny. Šlo tedy o současnou ekonomickou bilanci gruntu, ale i o počet dětí, které bylo potřeba vyplatit, protože všechny měly nárok žádat podíly ve stejné výši. K uhrazení dědických pohledů byly velmi často využívány zánosy nevěst nastupujících hospodářů. Výhodou preferování nejstaršího syna jakožto hlavního dědice usedlosti, které se prosazovalo po roce 1787, byl brzký sňatek budoucího hospodáře a tím pádem i možnost dřívějšího disponování se zánosem jeho manželky. Pokud bylo v rodině více mužských potomků, rodiče se často snažili starší syny spolu s dcerami postupně „vybýt“ a předat méně zadluženou usedlost mladšímu dítěti. Důležitou položkou svatební smlouvy bylo určení dědických nároků mezi manžely pro případ smrti jednoho z nich. Zpravidla byly vymezeny dvě varianty, první pro případ bezdětného manželství, druhá měla přijít ke slovu, pokud by manželé měli žijící potomky. „Kdyby děti nebyly“, měl pozůstalý člen páru zpravidla zdědit vše. V případě, že by k rozpadu manželství došlo krátce po svatbě, což bývalo specifikováno tradiční lhůtou „do roka a do dne“, mělo dojít k vrácení celého zánosu nebo jeho části původní rodině. Situace se měnila po narození dětí, které se svým příchodem na svět automaticky stávaly členy rodinného majetkového společenství. Obvykle pak vdovec i vdova měli zdědit stejný díl s dětmi. Vypsáním dědických nároků svatební smlouva v mnohém předcházela pozůstalostní řízení. Ženy kšaftovaly podstatně méně často než muži. Zatímco u hospodářů byl testament takřka pravidlem, vdané ženy svou poslední vůlí specifikovaly zřídka.^[135] Jejich pozůstalosti se vyřizovaly pouze v okruhu rodiny, k písemnému zmínění docházelo často až po letech, v rámci předání usedlosti novému držiteli. Kšafy vdov jsou sice četnější, ale mnohem méně obvyklé než mužské závěti. Také majetek, s nímž disponovaly, býval podstatně menší. Velmi

[134] Srovnatelná situace byla doložena i pro Štáhlavské panství, kde od konce 18. století významně vzrostl počet zápisů učiněných ve prospěch dcer. A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost ...*, s. 131–134.

[135] Nižší četnost ženských testamentů a především posledních vůlí vdaných žen byla doložena i pro prostředí rané novověké Anglie. Počet pořízení učiněných ženami přitom během 18. století klesal, snížil se i podíl žen, které byly vykonavatelkami posledních vůlí svých manželů. Na základě těchto poznatků lze usuzovat, že majetkoprávní postavení (ovdovělých) žen se postupně zhoršovalo. Amy Louise ERICKSON, *Property and widowhood in England 1660–1840*. In: S. CALVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood ...*, s. 153–157. Zajímavý a metodologicky podnětný rozbor ženských testamentů venkovské a městské provenience předložila Beatrice MORING, *The standart of living of widows: Inventories as an indicator of the economic situation of widows*. *History of the family* 12, 2007, s. 233–249.

často bylo o jmění vdovy rozhodnuto už při vyřizování pozůstalosti zemřelého manžela, kdy dědic poskytující výměnek měl po matčině smrti získat i zbývající majetek.

Kšaftující ovdovělé ženy se zpravidla snažily spravedlivě podělit všechny děti, případně odměnit některého potomka za jeho péči. Testamenty vdov se vyznačují detailním rozepsáním jednotlivých osobních věcí a drobných finančních částek, které byly obvykle pečlivě rozděleny mezi děti. Existovaly ale i ženy, které neváhaly svým kšaftem zakročit vůči dítěti, které se nějak zpronevěřilo rodinným nárokům. Dívky, které měly žijící sourozence mužského pohlaví, se stávaly dědičkami jen velice sporadicky, nejčastěji v případech, že bratr byl ještě příliš malý a usedlost bylo potřeba urychleně předat.^[136] Mladé ženy však mohly usedlost převzít pouze společně se svým manželem. Nejdůležitějším kritériem pro výběr budoucího hospodáře byla bezpochyby důvěra, které se dotýčný těšil u svých rodičů a zbytku rodiny. Vždyť právě na něm mělo v budoucnu záviset fungování gruntu, vyplácení sourozenců i zajištění péče o staré rodiče.

Umírající hospodáři ve své poslední vůli často modifikovali normy dědičického práva i ustanovení daná svatební smlouvou. Především museli zohlednit věk vybraného dědice a jeho způsobilost převzít grunt. Situace byla poměrně jasná, pokud bylo možné postavit do čela usedlosti dospělého, schopného syna.^[137] V takové situaci vdovy obvykle odcházely na výměnek, případně mohly v souladu se svatební smlouvou nárokovat část svého zánosu, například kusu dobytka, ale nejčastěji byl jejich díl vyčíslen ve shodné částce, jaká připadla dětem. Zvláště v případě chudších usedlostí však byl ovdovělým ženám vyhrazen pouze výměnek ve formě zajištění bytu a stravy. Objevovala se také formulace, že vdově má být její podíl vyplacen, pokud o to požádá, nebo jej bude potřebovat. Samozřejmou povinností vkládanou na bedra ovdovělých žen byla odpovědnost za řádnou výchovu potomků. Pro případ potenciálního ovdovění byla ideální varianta, kdy žena byla dědičkou usedlosti svého otce, nebo byla zapsaná jako spolumajitelka manželova gruntu.

Častější bylo, že vdova měla nastoupit do čela usedlosti jako prozatímní hospodyně do doby, než skutečný dědic dosáhne dospělosti. V některých případech nebylo hospodaření ohraničeno synovou dospělostí, protože ovdovělé ženy byly oprávněny hospodařit „do libosti“, tedy do doby, než se samy rozhodnou grunt předat. Nezletilým dětem byl vždy určen poručník, nejčastěji z okruhu

[136] Problematikou předání usedlosti dceři v případě žijících potomků mužského pohlaví se zabývá J. SCHLUMBÖHM, *Lebensläufe ...*, s. 379–410. Dokládá také, že výběr hospodáře se řídil především aktuální rodinnou situací, kdy se v případě potřeby do čela usedlosti postavil i starší syn, přestože dědičné právo v Belmu preferovalo nejmladšího syna. K podobným výsledkům došla i A. VELKOVÁ, *Krutá vrchnost ...*, s. 192–204.

[137] K úloze vdov v rámci převodů usedlostí *inter vivos* a *post mortem* D. ŠTEFANOVÁ, *Erbschaftspraxis ...*, s. 116–119.

manželských příbuzných, na jehož názory musela vdova brát ohled. Mohla se znovu provdat s tím, že bude povinna usedlost předat potomkům, až dosáhnou zletilosti. I dočasné držení usedlosti dávalo prozatímnímu hospodáři dostatečnou příležitost pro zisk, což činilo sňatek s vdovou poměrně lukrativním. Navíc bylo možno obejít nástupnické právo dědiců a živnost od nich odkoupit. Některé vdovy neváhaly změnit poslední vůli svého muže či jiná, předběžně dojednaná ustanovení. Zpravidla tak jednaly v zájmu dětí a byly ochotny se v jejich prospěch vzdát části svých nároků. Někdy docházelo k úpravám uzavřených smluv bez iniciativy ovdovělé ženy a ani smluvně stvrzené dědické nároky nemusely znamenat opravdové zajištění. Rodiny jejich manželů někdy nebyly schopné dostát svým závazkům vůči vdově, zvláště pokud k ovdovění došlo krátce po svatbě. Zpravidla se však ovdovělé ženy snažily usedlost udržet pro své potomky. V jejich prospěch také vymáhaly případné pohledávky svých manželů a z pozice věřitelek vstupovaly do dlužních sporů.

Závěr

Postavení žen ve venkovských domácnostech bylo určeno a omezeno určitými pravidly a stereotypy, zároveň však záviselo i na ženě samé, na jejich schopnostech, dovednostech i majetku. Záleželo také na aktuální situaci v rodině a postojích jejich příbuzných, především manžela. Do určité míry na tom mohly být venkovské ženy lépe, než jejich vrstevnice z měšťanských vrstev společnosti, které byly na svých mužích zcela závislé, což znesnadňovalo jejich pozici v případě ovdovění. Tato výhoda však byla vykoupena mnohem vyššími nároky na fyzickou práci. Život v tradiční společnosti také umožňoval využívat v případě potřeby záchranou síť příbuzných a sousedů, která mohla ovdovělé ženě poskytnout důležitou oporu. Blízkost širší rodiny a přátel zvyhodňovala venkovanky především ve srovnáním s ženami pracujícími v počínajících průmyslových oblastech.^[138]

Sandra Cavallo a Lyndan Warner, kteří srovnávali obraz vdovství a vdovectví v dějinách i historiografické produkci, konstatovali, že vzhledem k obvyklému místu, jež bývá oběma pohlavím vyhrazeno v historických pramenech, dochází v otázce vdovství k paradoxní situaci.^[139] Ženám je totiž v tomto případě

[138] S. STEINBACH, *Women in England ...*, s. 9–42.

[139] Rozdílné vnímání vdovců a vdov rané novověkou společností se odvíjelo od odlišných diskurzů obou pohlaví. Představa mužskosti i očekávané vzorce chování mužů se od ženských „ctností“ značně lišily. Pojetí mužské „cti“ se orientovalo zejména na viditelné projevy jedince, na veřejnou mužskou kulturu, spojenou s výhradními atributy, gesty a rituály jako bylo požívání alkoholu nebo boj. Michael FRANK, *Trunkene Männer und nüchterne Frauen. Zur Gefährdung von Geschlechterrollen durch Alkohol in der Frühen Neuzeit*. In: Martin DINGES (ed.), *Hausväter, Priester, Kastraten: zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Göttingen 1998, s. 186–212. Srov. také Václav BŮŽEK, *Přípitek ve společnosti raného novověku*. In: M. NODL – D. TINKOVÁ (edd.), *Antropologické přístupy ...*, s. 189–214. S pitím alkoholu

vyhrazeno mnohem více prostoru a jsou to naopak muži, kteří zůstávají „neviditelní“.^[140] Kořeny tohoto jevu lze hledat už v Bibli, která se poměrně často zmiňuje o vdovách, ovdovělí muži se v ní však neobjevují.^[141] Pozornost jim nevěnovaly zákonné normy, nebyla jim určena zvláštní preskriptivní literatura, takřka se nevyskytují ani v raně novověkých evidenčních pramenech. Zatímco v případech vdov byl jejich rodinný stav určující kategorií, muži jsou jako „vdovci“ označováni jen zcela sporadicky. Slovo „vdovec“ sice nebylo v raném novověku neznámé, používalo se však velmi zřídka.^[142] Moderní badatelé, kteří se zabývají problematikou historické rodiny, do značné míry přejímají hlediska tvůrců dobové literatury i úředních dokumentů, a věnují se pouze ovdovělým ženám. Muže, kteří ztratili partnerku, ponechávají stranou pozornosti, přestože i jejich životní situace přinášela řadu problémů, jejichž analýza by jistě nebyla bez zájmovosti. Postavení vdovců a vdov přímo vybízí ke komparativnímu výzkumu, který dosud takřka chybí a jež by mohl přinést další poznatky o genderových vztazích v minulosti.

a hazardními hrami často souviselo rouhání a teatrálně pronášené urážky, spojené například s výraznou gestikulací. Blasfemie a „silná slova“ byla jedním z projevů maskulinity a typicky „mužským“ proviněním, zatímco ženám byly připisovány především kletby související s čarodějnictvím. Gerd SCHWERHOFF, *Starke Worte. Blasphemie als theatralische Inszenierung von Männlichkeit an der Wende vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit*. In: M. DINGES (ed.), *Hausväter ...*, s. 237–263.

[140] Sandra CAVALLO – Lyndan WARNER, *Introduction*. In: TÍŽ (edd.), *Widowhood ...*, s. 3.

[141] Pamela SHARP, *Survival strategies and stories: poor widows and widowers in early industrial England*, in: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood ...*, s. 227. Postava vdovy se zejména v Novém zákoně objevuje několikrát, srov. Lk 7, 11–17; Lk 21, 1–4; Mk 12, 41–44.

[142] Margaret PELLING, *Finding widowers: men without women in English towns before 1700*. In: S. CAVALLO – L. WARNER (edd.), *Widowhood ...*, s. 42–43; Větší „obvyklost“ či rozšíření ženského vdovství oproti mužskému vdovectví lze doložit i etymologicky. Ve většině evropských jazyků, stejně jako v češtině, je slovo „vdovec“ odvozováno od pojmu „vdova“. Na tento aspekt upozorňují M. E. WIESNER, *Women and gender ...*, s. 89; S. CAVALLO – L. WARNER, *Introduction ...*, s. 4–5.

SUMMARY

Widowhood in traditional village society (summary of research)

The theme of widowhood, relatively well explored in foreign historiography, has so far been mostly neglected in the Czech milieu. The research has until now focused mostly on the historical-demographical aspects of widowhood and on the problem of possession of servile manors by women. The present article aims to resume shortly the existing literature and the possibilities for future research of widows and widowhood in relation to village society of the Early Modern Era and the nineteenth century. The text focuses especially in sketching the fields of interest that arise out of the study of widowhood in connection with the discourse of the times, the legislation and the demographic development. Attention is dedicated to the problem of the position of widows as reflected in the entries of manor registers. A constituent part of the research of widowhood represents the problem of economic activities, financial resources and the standard of living of widows. Very interesting and important area represents the problem of social position of widows in the village society and the problem of social networks surrounding the widow. The widowhood, in spite of being not adequately explored in the Czech milieu, is a theme that should be taken into account. A more intense research would not only contribute to our knowledge of family in history, but also the position of women and gender relation in the village society.

KMOTROVSKÉ VAZBY VE FARNOSTI HLINSKO V LETECH 1645–1650 Z HLEDISKA SOCIÁLNĚ- -NÁBOŽENSKÉHO (SONDA)

Ladislav Nekvapil

Godparenting ties in the parish Hlinsko in the years 1645–1650 from the social-religious point of view (a probe)

ABSTRACT: The article represents a probe to the godparenting ties in the parish Hlinsko (former region of Chrudim) at the middle of the seventeenth century from the social-religious point of view. On the basis of the analysis of the register of baptisms from the years 1645 to 1650 and the subsequent combination with the Register of subjects according to their religion from the year 1651 it was possible to ascertain the social position of godparents, their religious affiliation (as contrasted to the denomination of parents of the child), the frequency of participation of godparents in baptisms and other facts that contributed to the functioning of the confessionally divided Czech village society of the Early Modern Era.

Historická demografie, 2011, 35:1:33–44

KEYWORDS: Early Modern Era, baptism, godparenting, religion, popular culture

CONTACT: Mgr. Ladislav Nekvapil, Ústav historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice, Studentská 84, 532 10, Pardubice, ladislav.nekvapil@gmail.com

V křesťanské společnosti je křest odpradáвна chápán jako prvotní iniciační a zároveň přechodový očištný rituál, na jehož základě je novorozené dítě (popř. konvertita) do této společnosti přijímáno. V rámci římskokatolické církve patří křest k nejdůležitějším ze sedmi svátostí, jelikož bez křtu není člověku umožněno přijímání svátostí ostatních. Přes značnou strnulost tradic, které se odvolávají na rané středověkou praxi a na jejichž základě dodnes katolická církev staví, procházelo jak chápání, tak i provádění křtu ve středoevropském prostoru nezanedbatelným vývojem, který je dle mého názoru nejvíce patrný v období od poloviny 16. do poloviny 19. století. Tento vývoj je ohraničen na jedné straně reformací, tedy jednak vznikem nových konfesí, ale také snahou katolické církve o vnitřní reformu prostřednictvím Tridentského koncilu (zavedení povinné matriční evidence), na straně druhé sekularizací, která byla patrná od druhé poloviny 19. století, pokud ovšem za jistý stupeň sekularizace nepovažujeme již období osvícenství.

Křest v raném novověku nepředstavoval pouze formální církevní obřad, ačkoliv postupem času k této podobě směřoval čím dál více. Původně byl doprovázen celou řadou zvyklostí praktikovaných mezi porodem a úvodem šestinedělky, které se po staletí vyvíjely a předávaly z generace na generaci. Duchovní obsah těchto tradic

přítom nebyl pouze křesťanského původu, ale mísily se v něm i prvky magické či pohanské (zejména v lidovém prostředí). Navíc jednotlivé zvyky a pověry spojené se křtem doznávaly značné regionální rozdíly.^[1]

Neoddělitelnou součástí křtu je také institut kmotrovství, jehož funkce i chápání se proměňovaly v souvislosti s proměnou křtu. Tento příspěvek si klade za cíl na konkrétním případě konfesijně nejednotné farnosti Hlinsko ve východních Čechách ukázat právě určité změny v chápání institutu kmotrovství v polovině 17. století v souvislosti s hlediskem náboženským i sociálním.

Co se týče dosavadního bádání, problematikou křtů a kmotrovství se u nás systematicky zabývala pouze Miroslava Melkesová, která se v jedné ze svých prací zaměřila na farnost Chýnov^[2] v polovině 17. století. Na základě analýzy matrik křtěných, *Soupisu obyvatel podle víry* (1651), *Berní ruly* (1654) a pozemkových knih autorka identifikovala přes 8 000 osob, jejichž vzájemné vztahy v rámci institutu kmotrovství podrobila detailnímu studiu.^[3] Stranou autorka nenechala ani rovinu náboženskou, kde se pokusila poukázat na volenou strategii ve výběru kmotrů z hlediska jejich náboženského vyznání, které mohlo i nemuselo být shodné s vyznáním obou rodičů křtěnce.^[4] Výsledky její práce jsou velice vhodné ke komparaci s výsledky studia poměrů ve farnosti Hlinsko, jelikož oba výzkumy byly provedeny na základě shodného typu pramenů ze stejné doby.

Z konfesijního hlediska se problematikou křtů v období rekatolizace 17. století ve své práci zabýval i Wulf Wäntig,^[5] jenž si ke studiu vybral nábožensky problematickou oblast Šluknovska v severních Čechách, která bezprostředně sousedila s luteránským Saskem. Na základě matričních údajů fary ve Varnsdorfu sledoval počty křtů a sňatků, které byly do matriky zaznamenány od 30. do 50. let 17. století. Vzhledem k tomu, že Varnsdorf byl v této době zcela nekatolický, bylo možné sledovat přeshraniční pohyb obyvatel, kteří pro duchovní zaopatření směřovali právě do Saska. Například v sousedním saském Seifhennersdorfu, který

[1] Podobu konkrétních tradic spojených se křtem ve sledované oblasti Hlinecka přibližuje obsáhlá etnografická publikace K. V. Adámka *Lid na Hlinecku*, jejíž značnou nevýhodou je nemožnost přesného stanovení období, ve kterém se daná tradice praktikovala. Ve většině případů je zde zřejmě reflektován stav z počátku 19. století. Viz Karel V. ADÁMEK, *Lid na Hlinecku*. Praha 1900, s. 37 an.

[2] Původní farnost Chýnov se rozkládala v jihovýchodní části Čech při zemské hranici s Moravou, mezi Tábořem a Pelhřimovem (Táborský kraj).

[3] Miroslava MELKESOVÁ, *ADHIBERI SOLENT, QUI COMPATRES VOCANTUR. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti*. *Historická demografie* 27, 2003, s. 63–122.

[4] Tamtéž, s. 78–81.

[5] Wulf WÄNTIG, *Grenzerfahrungen. Böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert*. Konstanz 2007.

leží obklopen z české strany hranic Varnsdorfem a Rumburkem, tvořily až 70 % všech křtů v letech 1632–1636 křty dětí z českých panství.^[6]

Jak již bylo naznačeno výše, pokusím se v tomto článku o nástin problematiky křtů (resp. kmotrovství) z pohledu náboženského a sociálního. Mám tím na mysli zejména objasnění náboženské diferenciacce mezi rodiči a kmotry a také sociální postavení kmotrů, popř. četnost jejich účasti na křtech. Vycházím přitom z matricy narozených (resp. křtěných) pro farnost Hlinsko, která byla vedena od roku 1625 do poloviny dubna 1650.^[7] Pro účely této sondy jsem pracoval s obdobím od ledna 1645 do dubna 1650, kdy končí matriční záznamy křtů. Ty se od této doby až do roku 1663 pro sledovanou farnost nedochovaly. Údaje ze zvoleného časového úseku týkající se rodičů narozeného dítěte, kmotrů a místa odkud pocházejí, jsem následně porovnal s údaji ze *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* pro Chrudimský kraj,^[8] který nabízí doplnění o další informace jako náboženské vyznání či sociální postavení. Zde však nelze opomenout fakt, že na rozdíl od matrik je soupis podle víry pramenem statickým, který zachytil danou skutečnost v konkrétním časovém bodě. Proto je nutné pohlížet kriticky i na kombinaci tohoto pramene s údaji z matrik, které nepocházely ze stejného roku jako soupis. Je zcela zřejmé, že v polovině 17. století bylo období jednoho roku až pěti let prostorem pro řadu změn v životě lidí, ať už se zde promítl vliv rekatolizačního nátlaku, nebo vlivy demografické (zejména nepříznivé úmrtnostní poměry apod.).

Výběr farnosti Hlinsko pro účely této stati nebyl náhodný a vedlo mě k němu hned několik důvodů. Jedním z nich byla územní příslušnost farnosti k tehdejšímu Chrudimskému kraji, ale rovněž k panství Rychmburk, jehož výzkumu zejména z hlediska sociálně-náboženského jsem v minulosti věnoval pozornost a jehož nemalá část spadala právě do farního obvodu hlinecké fary.^[9] Dalším důvodem byla existence matriční evidence křtů již v první polovině 17. století, která umožnila následné srovnání s údaji ze zmíněného *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*. Matriční zápis ve zkoumané farnosti v této době neumožňoval zcela jednoznačné určení osob kmotrů, jelikož prakticky nebylo uváděno, odkud kmotr pocházel (pouze u křtů dětí, jejichž rodiče pocházeli z oblastí zcela mimo farnost), navíc často bylo nepřesně či nedostatečně uváděno jméno kmotra, jelikož bylo ve zvyku ke křestnímu jménu přidávat povolání či přezdívkou dotyčného, u žen pak povolání

[6] Tamtéž, s. 271.

[7] SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje – FÚ Hlinsko, inv. č. 2191, sign. 213, fol. 1–142, matrika NOZ, 1625–1704.

[8] Lenka MATUŠÍKOVÁ – Alena PAZDEROVÁ (edd.), *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1–3*. Praha 2001.

[9] V roce 1651 bylo panství Rychmburk duchovně obhospodařováno faráři ze Skutče a z Hlinska. Do farního obvodu hlineckého spadaly filiálky v Otradově, Krouně, Kameničkách a Svatce, napůl se skutečským farářem pak byla zajišťována duchovní správa opuštěné fary v Rané.

manžela (např. „*Anna Barvířka*“ apod.). To samozřejmě souvisí s ještě ne zcela ustálenou formou příjmení v této době.

Ve sledovaném období, od ledna roku 1645 do dubna 1650, bylo ve farnosti Hlinsko evidováno celkem 476 pokřtěných dětí (z toho 5 párů dvojčat). U 140 křtů (30 %) se podařilo identifikovat rodiče dítěte a alespoň dva kmotry, pouze v 60 případech (13 %) došlo ke zdárné identifikaci všech zúčastněných. I přes poměrně nízký počet křtů, u kterých byla „odhalena“ identita většiny jejich účastníků, je možné nastínit některé principy, kterými byly kmotrovské vazby ve venkovské společnosti poloviny 17. století do značné míry ovlivněny.

Co se týče kmotrů, ti byli v matrice zaznamenáni ve větném zápisu bez bližšího rozlišení za sebou, přičemž ve zcela drtivé většině případů připadali na křest jednoho dítěte tři kmotři. Jen výjimečně došlo ve sledovaném období k odchylce od této praxe. Minimální počet kmotrů zapsaných u jednoho křtu byl dva, maximální pak čtyři. Zajímavé byly křty dvojčat, kde každé z dětí mívalo své tři kmotry, všech šest kmotrů však opět bylo v matrice zaznamenáno v pouhém výčtu. Předpokládejme však, že matriční zápis přece jen stavěl jednotlivé kmotry do pořadí dle jejich váženosti, tedy že první kmotr (*levans*) byl zapisován na prvním místě, druhý kmotr (*patrinus*) a další svědkové (*testis*) byli uváděni na následujících pozicích. Tuto domněnku potvrzuje i pravidlo, že v případě křtu chlapce měl být prvním kmotrem muž, u děvčete pak žena. Tento stav byl bez výjimek zaznamenán u křtu chlapců, u dívek se v několika případech na prvním místě v matričním zápisu objevil kmotr-muž. Zcela nejasná je však pozice kmotrů v roli *patrinus* a *testis*, a to jak u chlapců, tak u dívek. Ačkoliv se doporučovalo volit na místo prvního (*levans*) a druhého (*patrinus*) kmotra pohlaví podle pravidla páru (u chlapce *levans* – muž, *patrinus* – žena, vzájemně však neměli být příbuzní),^[10] ve sledované farnosti byla na pozici druhého kmotra v matrice stavěna osoba stejného pohlaví, jako byl kmotr první (v případě účasti 3 kmotrů), naopak další kmotr (*testis*) byl pohlaví opačného. V případě křtu dítěte mužského pohlaví tato praxe platila výhradně, u děvčat docházelo na jednotlivých pozicích i k občasným výjimkám (zejména stavění muže do role *levans*). Je otázkou, zda v této geografické oblasti bylo složení kmotrů skutečně odlišné od běžně doporučované církevní praxe, která byla jasně prokázána ve stejné době na Chýnovsku,^[11] nebo zda docházelo ze strany faráře pouze k preferenci tohoto matričního zápisu. Je však jen málo pravděpodobné, že by farář v matrice upřednostňoval ostatní svědky (*testis*) před druhým kmotrem (*patrinus*). V každém případě bylo dodržováno složení trojice kmotrů podle pohlaví v poměru 2:1, takže křtu chlapce se účastnili dva kmotři a jedna kmotra, u dívky pak dvě kmotry a jeden kmotr.

Vlastní role kmotrů přitom byla velice důležitým faktorem v rámci křestního obřadu i po něm. Po duchovní stránce docházelo k navázání nového příbuzenství

[10] M. MELKESOVÁ, *ADHIBERI SOLENT...*, s. 74.

[11] Tamtéž, s. 75.

mezi kmotrem a dítětem, jeho rodiči i křtící osobou. Kmotři ovšem byli nejen svědky (zejm. *levans* a *patrinus*) dosvědčujícími za nově narozené dítě ve farním chrámu jeho křesťanskou víru, kterou samo nebylo rozumově schopné vyznat, ale zavazovali se i k pomoci s jeho výchovou, k hmotnému zabezpečení křtěnce v případě úmrtí rodičů, nebo k obdarování novorozence, kterému vkládali něco „do vínku“.^[12] Rodiče dítěte proto často vybírali z kmotrů, kteří byli po majetkové stránce lépe situováni. Přestože křestní obřad (a tedy i „pravidla“ kmotrovství) podléhal církevním nařízením, která vzešla z ustanovení Tridentského koncilu (1545–1563) a která byla následně s mírnými úpravami v českých zemích potvrzena pražskou synodou v roce 1605, ne vždy jim, jak dále uvidíme, odpovídala skutečná praxe.^[13]

Hranice hlinecké farnosti se zcela nekryly s hranicemi rychmburského panství. V případě zhruba čtvrtiny křtů uskutečněných v hlineckém farním chrámu pocházeli rodiče křtěnce přímo z Hlinska, ve dvou třetinách z vesnic ležících na území panství Rychmburk a pouze asi z jedné desetiny z obcí mimo panství, popř. mimo farnost. Jiná situace panovala v případě kmotrů, kde z celkového počtu 160 identifikovaných osob,^[14] které se objevily v některé z kmotrovských rolí, pocházelo 79 (49 %) z Hlinska, 59 (37 %) z obcí rychmburského panství a 22 osob (14 %) z míst za hranicemi dominia.

Sociální postavení kmotrů včetně jejich náboženské příslušnosti ukazuje následující tabulka č. 1. Pokud se zatím omezíme pouze na sociální poměry, pak je zřejmé, že většina kmotrů, kteří se účastnili ve sledovaném období křtu jako *levans*, *patrinus* či *testis*, náležela ve „vesnickém“ prostředí k majetnějším vrstvám. Ačkoliv mělo Hlinsko status městyse s počtem 372 evidovaných obyvatel nad 12 let v roce 1651^[15] a bylo po městu Skutči druhým největším sídlem na Rychmbursku, lze celou oblast, kterou hlinecká farnost pokrývala, označit za zemědělskou, přestože přímo v Hlinsku existovala rozvinutá řemeslná výroba orientovaná především na řemesla potravinářská a oděvní. Zejména pro chudé vesnické rodiny znamenalo kmotrovství osoby společensky známé a finančně zajištěné určité jistoty, které z tohoto „duchovně-sociálního“ svazku plynuly. Kmotr neměl povinnost pouze vypomáhat s výchovou kmotřence či s hmotnou pomocí dítěti v nouzi, ale také například s materiálním zajištěním rodiny po dobu šestinedělí matky. Navíc žádost rodičů o kmotrovství se neměla odmítat a v případě, že k tomu ze strany poten-

[12] Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha 2004, s. 88–89; M. MELKESOVÁ, *ADHIBERI SOLENT ...*, s. 69, 73.

[13] Tamtéž ..., s. 69–70.

[14] Z celkového počtu 160 identifikovaných osob nebylo zcela jednoznačně určeno 20 kmotrů. Důvodem byla především shoda ve jménech u více osob z různých obcí (z důvodu neuvádění bydliště kmotrů), jejich náboženská příslušnost však byla shodná.

[15] L. MATUŠÍKOVÁ – A. PAZDEROVÁ (edd.), *Soupis poddaných...*, s. 1005–1013.

ciálního kmotra došlo, mohl tento akt pro dotyčného znamenat společenskou ostudu.^[16]

Zajímavý je poměrně vysoký počet kmotrů ze skupiny podruhů. Ti jsou přitom považováni za jistý přechod mezi chudinou a usedlým obyvatelstvem. Většina podruhů či podruhyní v roli kmotra pocházela právě z Hlinska, přičemž jejich sociální a majetkové poměry nemusely být nutně špatné. Postavení městských podruhů bylo odlišné od těch vesnických, jelikož většina z nich, ač žila v nájmu, provozovala řemeslo, což jim mohlo přinášet slušné příjmy. Proto nenajdeme podruhy jako kmotry pouze u křtů dětí ze sociálně nejslabších rodin či náležejících k marginálním skupinám (děti svobodných matek, žebraček, cikánů apod.), ale také jako přední účastníky křtů řemeslnických, rolnických či úřednických dětí.

TABULKA 1. SOCIÁLNÍ POSTAVENÍ A NÁBOŽENSKÁ PŘÍSLUŠNOST KMOTRŮ VE FARNOSTI HLINSKO V LETECH 1645–1650

Sociální postavení ^a	Katolík	Nekatolík	Celkem
Řemeslník	41	9	50 ^b
Sedlák, hospodář	12	7	19
Chalupník	10	4	14
Zahradník	10	3	13
Podruh/podruhyně	6	8	14
Vdova	3	3	6

a Započítávány jsou i ženy, jejichž manželé spadají do některé z uvedených kategorií.

b Z toho 33 z Hlinska.

Se sociálním postavením kmotrů úzce souvisí i četnost jejich účasti při křestních obřadech. Ve sledovaném období let 1645–1650 byla ve farnosti Hlinsko zjištěna řada osob, které se coby kmotři pravidelně zúčastňovaly křtů na pozici *levans*, *patrinus* nebo *testis*. Tabulka č. 2 zobrazuje stručný přehled „nejvytíženějších“ kmotrů, včetně jejich povolání, náboženského vyznání, místa bydliště a konkrétní post, na kterém při křtu vystupovali, ačkoliv jak bylo uvedeno výše, není zde z důvodu potenciálně nedostatečné matriční evidence vyloučená záměna kmotrů na pozici *patrinus* a *testis*. Miroslava Melkesová uvádí, že v polovině 17. století nebylo v chýnovské farnosti výjimkou, že se některé osoby staly během desetiletého období kmotry více než stokrát. Důvodem toho měla být nejen osobní obliba konkrétního jedince, ale i nedostatek vhodných kandidátů na post kmotra, způsobený zejména poklesem počtu obyvatel v důsledku dlouhotrvajícího váleč-

[16] A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt ...*, s. 92–94.; M. MELKESOVÁ, *ADHIBERI SOLENT ...*, s. 73.

ného konfliktu.^[17] V případě farnosti Hlinsko vidíme, že během pěti let a čtyř měsíců se dvě osoby zúčastnily křtu v roli kmotra více než dvacetkrát. Naprosto nejžádanějším se stal pekař Jan Potměšil z Hlinska, jenž ve sledovaném období figuroval jen na postu hlavního kmotra patnáctkrát, celkem se objevil v kmotrovské funkci dvaatřicetkrát.

Zde se však naskytá otázka, jak mohl být v takovém případě dostatečně zabezpečen závazek pomoci s výchovou kmotřence a jeho hmotného zabezpečení v případě úmrtí či nemoci rodičů. V úvahu je samozřejmě nutné brát vysokou dětskou úmrtnost v tomto období, to však není faktor, který by měl hrát významnou roli v přijímání závazku kmotrovství. Nebyl tedy již v polovině 17. století institut kmotrovství pouze formálním prvkem křtu, z něhož se vytrácela původní sociálně-právní funkce, a kde převahu získávala funkce sociálně-reprezentační? Alexandra Navrátilová uvádí, že s větším rozšířením matrik a s rozvojem státní správy došlo k oslabení sociálně-právní funkce kmotrovství a od sklonku 17. století se začala primárně prosazovat funkce duchovního příbuzenství.^[18] Podle dosavadních výzkumů provedených na Chýnovsku a Hlinecku je možné s touto tezí v obecné rovině souhlasit, ovšem s tím, že k přesunu kmotrovství do roviny duchovně-příbuzenské a také sociálně-reprezentační docházelo již v polovině 17. století, dle mého názoru však ještě o něco dříve. Skutečný rozklad institutu kmotrovství nastal v posledních desetiletích 19. století, kdy se definitivně vytratil původní smysl vlastní ceremonie křtu i samotného duchovního spříznění mezi kmotrem a kmotřencem.^[19]

Kmotry se opakovaně stávali mnohem častěji muži než ženy, v tomto případě ze 13 osob 9 mužů (tab. 2). Přitom byli nejvíce dosazováni do role prvního či druhého kmotra, na pozici dalších svědků křtu figurovali v rámci opakovaných kmotrovství zcela minimálně. Situace u žen se jeví opačně. Důvodem tohoto stavu mohla být již zmíněná společenská prestiž, jejímž nositelem byl právě muž, který reprezentoval na venek jak rodinu, tak svoje postavení plynoucí z výkonu povolání či funkce v rámci samosprávy obce. Proto mezi nejvíce vytíženými kmotry najdeme osoby veřejně známé a vážené, zejména řemeslníky, úředníky a hospodáře (sedláky).

Podívejme se nyní na to, jak vypadala strategie ve výběru kmotrů z hlediska náboženského, zda docházelo ke striktnímu oddělení katolíků od nekatolíků v „sociálně-duchovní“ rovině křtu. Ve snaze o co nejpřesnější naznačení kmotrovských vazeb jsem vycházel pouze z případů, kdy se podařilo identifikovat všechny účastníky křtu včetně jejich náboženského vyznání. Takových obřadů však bylo

[17] M. MELKESOVÁ, *ADHIBERI SOLENT...*, s. 86.

[18] A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt...*, s. 89.

[19] Tamtéž, s. 90, 94.

ve sledovaném období pouze 60, což je vzorek zhruba 13 % ze všech evidovaných křtů.^[20]

TABULKA 2. OSOBY S NEJČETNĚJŠÍ ÚČASTÍ NA KŘTECH V ROLI KMOTRA VE FARNOSTI HLINSKO V LETECH 1645–1650

Jméno	Údaje dle soupisu podle víry 1651			Údaje dle matrik			
	vyznání	povolání	místo	levans	patrinus ^a	testis ^a	celkem ^b
Jan Potměšil	K	pekař	Hlinsko	15	12	5	32
Jan Zdráhal	K	krejčí	Hlinsko	7	12	5	24
Václav Tlaskal	K	úředník	Hlinsko	11	7	1	19
Anna Sokolová	K	matka chalupníka	Hlinsko	5	4	9	18
Havel Kučera	K	podruh	Hlinsko	8	6	3	17
Jiřík Dřevikovský (Bombergel)	K	hospodář	Hlinsko	9	4	4	17
Magdalena Jimramovská	N+	rychtářka	Rybná	3	4	9	16
<i>Jan Čermák^c</i>	<i>K</i>	<i>nový hospodář?</i>	<i>Kamenec u Poličky?</i>	6	5	3	14
Jakub Prokop	K	barvíř, primátor	Hlinsko	7	2	4	13
Dorota Pražanová	K	manželka řezníka	Hlinsko	2	4	7	13
Tomáš Zyuška	K	úředník	Hlinsko	4	5	4	13
Kateřina Mastná	K	manželka barvíře	Hlinsko	3	4	4	11
Tomáš Nechuta	K	hospodář	Hlinsko	6	2	1	9

a Kategorie *Patrinus* a *Testis* mohly být vzájemně zaměněné v důsledku nedostatečně pečlivé matriční evidence.

b Celkové počty jsou minimálními hodnotami. Je nutné přihlížet ke špatné evidenci a častému uvádění stejných osob s různými jmény.

c Jan Čermák uváděn v matrice s bydlištěm v Hlinsku, v *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* však nalezneme jméno Jan Čermák s označením „nový hospodář“ v Kamenci u Poličky.

Tabulka č. 3 ukazuje náboženské složení kmotrů dětí, jejichž rodiče byli různého náboženského vyznání. Ačkoliv zde pracuji s poměrně malým souborem dat, je zcela jasné, že provázanost světa katolíků a nekatolíků byla ještě v polovině 17. století značná, a že minimálně v rovině kmotrovských vazeb neexistuje jasná hranice,

[20] Ačkoliv došlo k úspěšné identifikaci všech kmotrů u 63 křtů, bylo nutné ze souboru vyřadit dva křty, kde se nepodařilo identifikovat vyznání otce dítěte z důvodu jeho úmrtí do doby vzniku *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*, a dále jeden křest, kde nebylo úspěšně určeno náboženské vyznání matky křtěnce. Ve čtyřech případech se křtu nezúčastnil třetí kmotr (*testis*).

kteřá by tyto světy od sebe striktně oddělovala. Podobná situace byla zjištěna i ve farnosti Chýnov, kde byli pro křest vybráni všichni kmotři se stejným nábožen- ským vyznáním (katolickým), jakého byl otec dítěte, pouze v ¼ všech případů, přestože se podíl katolického obyvatelstva na Chýnovsku pohyboval okolo 80 %. Zcela běžně přitom chodili za kmotra nekatolickému dítěti katoličtí kmotři.^[21]

TABULKA 3. ČETNOST VÝSKYTU KMOTRŮ NEKATOLICKÉHO VYZNÁNÍ PŘI KŘTECH VE FARNOSTI HLINSKO V LETECH 1645–1650

Počet nekatolických kmotrů při křtu	Postavení kmotra při křtu	Katolický pár	Nekatolický pár	Smíšený pár (muž katolík)	Celkem
Jeden nekatolický kmotr	levans	3	1	-	4
	patrinus	4	1	-	5
	testis	5	2	1	8
Dva nekatoličtí kmotři	levans – patrinus	-	-	-	-
	levans – testis	1	-	-	1
	patrinus – testis	2	1	-	3
Tři nekatoličtí kmotři	levans – patrinus – testis	-	2	-	2
Celkem		15	7	1	
Celkem párů		38	19	3	60

Určitá omezení pro nekatolické kmotry však na Hlinecku platit mohla, a to zejmé- na ze strany tamního faráře. Z výše uvedené tabulky č. 3 je zřejmé, že nekatolíci jen výjimečně obsazovali pozici prvního (*levans*) a druhého (*patrinus*) kmotra, mnohem častěji pak vystupovali v roli svědka (*testis*). Pokud bychom totiž vychá- zeli ze křtů, u kterých se podařilo identifikovat alespoň dva z kmotrů, pak bychom mohli uvést, že jako *levans* vystupoval nekatolický kmotr celkem ve 14 % (ze 119 známých), jako *patrinus* v 15 % (ze 121 známých) a jako *testis* ve 30 % známých případů (ze 106 známých). V tabulce č. 2 jsou uvedeny osoby, které byly v rámci farnosti Hlinsko ve sledované době nejvíce žádanými kmotry. Mezi 13 jmény se objevuje pouze jediný člověk nekatolického vyznání (rychtářka z Rybné Magdalena Jimramovská), u něhož je jasně zřetelná převaha v účasti na křtech v roli *testis*. I zde se tedy můžeme odkázat na chýnovskou farnost, kde byla zjištěna shod- ná praxe v obsazování jednotlivých kmotrovských rolí osobami různého vyzná- ní.^[22] Jistou úlohu v ovlivňování výběru kmotra mohl skutečně hrát farář, který

[21] M. MELKESOVÁ, *ADHIBERI SOLENT...*, s. 79–80.

[22] Tamtéž, s. 80.

se nemusel příliš kladně stavět k účasti nekatolíků na křestním obřadu konaném v katolickém farním chrámu, a proto se v konfesijně nejednotném prostředí, ve kterém se hlinecká farnost nacházela, snažil alespoň o vytěsnění nekatolíků z rolí hlavních kmotrů na pozici *testis*. Alexandra Navrátilová uvádí, že kmotry jiného než katolického vyznání kněz nepřipouštěl k držení dítěte při křtu (což měl za úkol právě hlavní kmotr), ale pouze k zápisu coby svědka do matriky.^[23] To však nemuselo být pravidlem ve všech oblastech.

Položme si otázku, jak vypadala situace ve sledovaném období v případě více křtů dětí vzešlých z jednoho manželského páru. Docházelo zde k volbě stejných kmotrů ze strany rodičů? V rámci zvoleného časového úseku bylo zaznamenáno celkem 27 případů, kdy proběhly dva až tři křty dítěte jedněch manželů.^[24] Náboženská skladba rodičů vypadala následujícím způsobem: 14 párů katolických, 8 nekatolických a 2 páry smíšené (muž katolík). Ve 14 případech (9 párů katolických, 5 nekatolických) rodiče zvolili pro křest svých dalších dětí jiné kmotry, u 9 párů (6 katolických, 3 nekatolické) byl volen jeden kmotr shodný a ve 3 případech (všechny páry katolické) dokonce dva stejní kmotři. Pro přesnou identifikaci postavení kmotrů při křtu pochopitelně záleželo na tom, zda další narozené dítě bylo stejného či rozdílného pohlaví, než byl jeho starší sourozenec. Pakliže byli křtěnci různého pohlaví, vystupovali kmotři v rámci opakovaného kmotrovství nejčastěji v roli *testis*, pokud se jednalo o dva chlapce či dvě dívky, ujímali se kmotři většinou role *levans a patrinus*. Náboženská příslušnost rodičů či kmotrů se v tomto případě nejeví jako podstatná.

Městys Hlinsko jako centrum farnosti, která spolu s farou (děkanstvím) ve Skutči duchovně obhospodařovala značnou část nekatolického panství Rychmburk (celkem 64 % nekatolíků), byl podobně jako většina městských sídel v polovině 17. století určitým ostrůvkem, na němž bylo možné pozorovat značný pokles nekatolíků (47 % nekatolíků v Hlinsku v roce 1651), který byl způsoben často formální konverzí jeho obyvatel ke katolictví, nezřídka kdy pouze jednotlivých mužských představitelů domácností, pro něž byla konverze obranou před hospodářskou a společenskou izolací. Do jaké míry však byly ony přestupy k římskokatolické víře záležitostí upřímnou a trvalou, to lze dnes jen těžko zjistit. Jedinou cestou alespoň k částečnému poznání je sledování vývoje tolerančního nekatolictví a jeho návaznosti na dobu rekatolizační.

Co se týče kmotrovských vazeb z hlediska náboženského, nehrála zřejmě víra rodičů ani kmotrů významnou roli v získávání nového „duchovního“ příbuzenství. V polovině 17. století bylo soužití katolíků s nekatolíky zejména ve venkovském prostředí zcela běžné i přes třicet let trvající rekatolizaci, která však značného

[23] A. NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt...*, s. 90.

[24] Ve 25 případech 2 křty, pouze ve 2 případech 3 křty dětí stejného manželského páru.

zpomalení doznala kvůli třicetileté válce.^[25] Odkaz na dobu konfesijní „volnosti“ před Bílou horou byl ještě velice silný, vždyť generace zhruba čtyřicetiletých byla vychovávána v naprosto odlišných náboženských poměrech než její děti. Faktory pro volbu kmotra tak byly v tehdejší době zřejmě ovlivněny zcela jinými kritérii než těmi náboženskými, mezi hlavní z nich lze zařadit především majetkové postavení dané osoby, její charakterové vlastnosti, pohlaví, místo bydliště či věk.^[26] Dle mého názoru teprve rekatolizační vlna za Karla VI. dokončila změnu poměrů ve vztazích mezi katolíky a nekatolíky i na vesnici, kdy definitivně došlo k oddělení obou světů, přičemž ten nekatolický byl silně zmarginalizován a zároveň donucen k zneviditelnění, přechodu do skryté ilegality. Na povrch mohl opět vystoupit až po vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781.

Kromě problematiky křtů a kmotrovství je z náboženského hlediska možné podobným způsobem studovat rovněž sňatky, jejichž matriční evidence v polovině 17. století byla již v mnoha oblastech poměrně běžná (ačkoliv její kvalita často neumožňuje jednoznačnou identifikaci obou manželů). Rozdílné vyznání partnerů mělo být v této době překážkou k uzavření manželství ze strany katolické církve. Tuto problematiku by osvětlilo pouze detailnější studium matrik s využitím *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*.

SUMMARY

Godparenting ties in the parish Hlinsko in the years 1645–1650 from the social-religious point of view (a probe)

The present article aims to explore the problem of godparenting ties from the social and religious point of view on the example of the parish Hlinsko in the middle of the seventeenth century. This parish was located in the then-existing region of Chrudim, whose borders mostly copied those of the manor Rychmburk. This region belonged in the seventeenth and eighteenth century to confessionally very problematic regions, due to the very high percentage of non-Catholics. Therefore, the choice of the parish Hlinsko for the present research was deliberate.

The main source used for the realization of this probe was the register of baptisms from the years 1625 – 1650, better to say entries from the years 1645 – 1650. The data obtained from the register were subsequently combined with the

[25] Tuto domněnku potvrzuje i výzkum provedený W. Wäntigem v oblasti Šluknovského výběžku (zejména Varnsdorf a Rumburk), kde rekatolizace takřka zcela nekatolického venkovského obyvatelstva probíhala po skončení třicetileté války v 50. letech. I zde se však udržel nekatolický ritus v udílení „svátostí“ křtů a manželství minimálně do 60. let 17. století. Viz W. WÄNTIG, *Grenzerfahrten. Böhmisches Exulanten im 17. Jahrhundert*, s. 270–282.

[26] M. MELKESOVÁ, *ADHIBERI SOLENT...*, s. 80, 119.

information in the Register of subjects according to their religion from the year 1651. Of great importance were especially the data on the social position, confession and residence of godparents and parents of the baptized child.

This probe aimed to demonstrate, on the example of concrete parish, the transformations of the role of baptism and godparenthood in the Early Modern Era. In a simplified way, it can be stated that in this period baptism passed from the spiritual to representative level. At the same time it seems that the in village society of the middle of the seventeenth century confession, or better to say confessional belongingness of neighbours, did not play a crucial role within society. These facts can be demonstrated on the basis of the analysis of social position of godparents and their confessional belongingness in contrast to the confession of the parents of the child. In the article are mentioned also other aspects of this problem, for example the strategies of parents in choosing godparents or the types of the most desirable godparents.

OBYVATELSTVO FARNOSTI STAŘEČ V 19. STOLETÍ

Vendula Krausová

Inhabitants of the parish Stařeč in the nineteenth century

ABSTRACT: The present article presents the population of the parish of Stařeč at the very end of the Old Demographic Regime. The main part of the article is based on the analysis of the data obtained from the study of the registers of the births, deaths and marriages. The parish Stařeč was chosen as representing the territory where has so far not been realized a thorough study of the development of population in the nineteenth century. This part of the Bohemian – Moravian borderlands belonged to the mostly agricultural regions, at the same time, however, with successfully developing light industry. Its inhabitants lived exclusively in the villages and small towns and were predominantly of Czech nationality. The parish was large enough to render the demographical analysis of the data meaningful.

Historická demografie, 2011, 35:1:45–82

KEYWORDS: Stařeč, parish, marriages, births, deaths, demographical development, nineteenth century

CONTACT: Vendula Krausová, Chelčického 469/19, Třebíč; VendulaN@seznam.cz

1. Úvod

Cílem práce je zachycení populace stařečské farnosti na samém sklonku období starého demografického režimu na základě analýzy dat zjištěných studiem matrik narozených, zemřelých a oddaných.^[1] Farnost Stařeč reprezentuje území, pro které doposud podrobný vývoj obyvatelstva v 19. století zpracovaný není. Tato část česko-moravského pomezí patřila k oblastem s převahou zemědělství, ale s poměrně úspěšně se rozvíjejícím lehkým průmyslem. Její obyvatelstvo žilo výhradně na venkově a v malých městech a bylo z valné části české národnosti. Velikost farnosti je dostatečná k tomu, aby měl demografický rozbor zjištěných hodnot smysl.

Tento rozbor je možné opřít také o další studie věnované tomuto regionu. Nejdůležitější informace k jednotlivým obcím předkládá už dílo Františka Dvorského z roku 1906.^[2] Vzhledem v době svého vzniku zachycuje Dvorský situaci

[1] Vendula KRAUSOVÁ, *Obyvatelstvo farnosti Stařeč v 19. století*. Diplomová práce, Filozofická fakulta, Univerzita Pardubice, Pardubice 2007.

[2] František DVORSKÝ, *Vlastivěda Moravská, Třebíčský okres*, Musejní spolek, Brno 1906.

v 19. století skoro autenticky. Na tuto studii navázala až práce Zdeňka Matějky a Miluše Čechové Stařeč v proměnách věků, která byla vydána až v roce 2001.^[3]

Seznámení s populačním vývojem v době od 80. let 18. století do konce století devatenáctého je založeno na souhrnných dějinách obyvatelstva českých zemí,^[4] dále na publikaci Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století,^[5] Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy,^[6] 1000 let obyvatelstva českých zemí^[7] a Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva.^[8] Ke komparaci bylo využito také studií k populačnímu vývoji jednotlivých lokalit v 19. století uveřejněných většinou ve sbornících a odborných časopisech.^[9]

Rozhodujícím pramenem byly matriky, které se v posledním půlstoletí těšily badatelskému zájmu nejen kvůli oblíbenému rodopisu.^[10] Stařečsko, respektive panství Sádek, kam oblast v novověku patřila patrimoniální správou, má ucelenou řadu matrik počínající v polovině 17. století. V současnosti jsou uloženy v Moravském zemském archivu v Brně. Mladší matriky, které často obsahují záznamy i z 20. století, ještě do archivu odevzdány nebyly a jsou zatím uloženy na Městském úřadu v Třebíči.

Úpravu v evidenci matrik nařizoval dvorský dekret z července roku 1784. Dekret předepsal vedení samostatných matrik nebo matričních oddílů pro každé místo farnosti.^[11] Účinnost patentu z února 174 byla stanovena k 1. lednu 1784, proto je jako výchozí rok ke zpracování vývoje populace farnosti Stařeč zvolen rok 1785. Aby byly postíženy změny v demografickém chování, které se udály v průběhu 19. století, končí předkládaná práce až s nástupem roku 1900.

Pro otázky spojené s natalitou bylo v této práci užito pro starší období matrik, které jsou uloženy v Moravském zemském archivu v Brně.^[12] V knize 10882 jsou

[3] Zdeněk MATĚJKA – Miluše ČECHOVÁ, *Stařeč v proměnách věků*, Třebíč 2001.

[4] Ludmila FIALOVÁ aj., *Dějiny obyvatelstva českých zemích*, Praha 1996.

[5] Lumír DOKOUPIL aj., *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999.

[6] Pavla HORSKÁ aj., *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

[7] Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998.

[8] Jan K. STRÍTESKÝ, *Zdravotní a populační vývoj československého obyvatelstva*, Praha 1971.

[9] Např. Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, *Historická demografie* 30, 2006, s. 145–194; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, *Historická demografie* 12, 1987, s. 193–216.

[10] Miroslava MELKESOVÁ, *Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů*, *Historická demografie* 32, 2008, s. 5–56.

[11] Eduard MAUR, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, *Historická demografie* 6, 1972, s. 47–49.

[12] Moravský zemský archiv v Brně, sbírka matrik E67, originály, č. 10882, 10883, 10884, 10885, 10890, 10891 a 10893.

zapsány všechny obce farnosti, ale v různých časových obdobích. Matrika byla založena v časové shodě s výše uvedeným dekretem z července 1784. Přesto ale zpočátku nespĺňovala jeho ustanovení o vedení samostatného oddílu pro každou obec farnosti. V letech 1784–1787 zapisoval farář záznamy za celou farnost Stařeč společně a jednotlivé oddíly pro každou obec zavedl teprve od roku 1788. Druhá kniha č. 10883 obsahuje zápisy z obce Krahulov z let 1824 až 1858 a obce Mastník z let 1826 až 1858. Pro Čechočovice byla založena nová matrika narozených v roce 1829. Tato kniha je v současnosti uložena na Městském úřadu v Třebíči, její nejmladší zápis je z roku 1929.^[13]

V knize 10882 jsou vedeny křty z obce Stařeč až do roku 1834 a Kracovice až do roku 1844. V polovině roku 1834 byla založena další matrika, dnes kniha č. 10884, která obsahuje zápisy Starče do roku 1864. Poslední kniha archivovaná v brněnském archivu má číslo 10885 a je to matrika narozených pro obec Mastník od roku 1859 a Stařeč od roku 1865 do roku 1894. Pro mladší období bylo použito matrik uložených v Třebíči, matriky narozených ve Starči a v Mastníku od roku 1895^[14], v Krahulově už od roku 1859^[15] a v Kracovicích od roku 1845.^[16]

Jedinou matrikou zemřelých, která byla relevantní pro zvolené období, je kniha č. 10893. Až do března 1788 jsou v ní zápisy vedeny jednotně pro celou farnost. Dubnem stejného roku se kniha dělí na oddíly podle jednotlivých obcí. Mladší matriky zemřelých jsou ještě uloženy na Městském úřadu v Třebíči. Rok jejich založení se liší podle obcí. Nejprve byla v roce 1854 založena matrika zemřelých pro Krahulov.^[17] Ve stejném roce potřebovala novou matriku i obec Mastník. Společně v jedné knize s matrikou Mastníka je čechočovická matrika založená roku 1866.^[18] Třetí samostatnou knihu tvoří matrika zemřelých ve Starči a v Kracovicích, jejíž první zápis je také z roku 1869.^[19]

Od července roku 1799 je do matriky zemřelých zapisováno u jednotlivých osob nejen datum pohřbu, ale i datum úmrtí. Pokud se pohřeb konal na začátku roku, ale osoba zemřela na konci roku předcházejícího, byl údaj zapsán podle roku úmrtí, nikoliv pohřbu.

Sňatečnost je zpracována na základě studia jen tří matrik oddaných. Dvě z nich jsou už uloženy v Moravském zemském archivu v Brně.^[20] Údaje ze staršího období

[13] Městský úřad v Třebíči, Matrika narozených, Čechočovice, svazek VI., 1829–1926.

[14] Městský úřad v Třebíči, Matrika narozených, Stařeč, Mastník, svazek XII., 1895–1949.

[15] Městský úřad v Třebíči, Matrika narozených, Krahulov, svazek IX., 1859–1920.

[16] Městský úřad v Třebíči, Matrika narozených, Kracovice, svazek VIII., 1845–949.

[17] Městský úřad v Třebíči, Matrika zemřelých, Krahulov, svazek III., 1854–949.

[18] Městský úřad v Třebíči, Matrika zemřelých, Mastník 1854–1949, Čechočovice 1866–1949, svazek III.

[19] Městský úřad v Třebíči, Matrika zemřelých, Stařeč, Kracovice, svazek XIII., 1869–1949.

[20] Moravský zemský archiv v Brně, sbírka matrik E67, originály, č. 10890 a 10891.

obsahuje matrika č. 10890, ve které je do roku 1787 vedena farnost jako celek. Teprve rokem 1788 jsou zavedeny v rámci stejné knihy oddíly pro každou obec zvlášť. Druhá matrika (č. 10891) obsahuje údaje do roku 1881, ale oddíl každé obce začíná v jiném roce. První zápis z obce Kracovice je z roku 1857, z Mastníka z roku 1839, Čechočovice začínají rokem 1848 a Stařeč se do předchozí knihy nevešla už v roce 1846. Nejmladší matrika, jejíž časové rozpětí je mezi léty 1882 až 1949, je v současnosti v evidenci Městského úřadu v Třebíči.^[21] V této knize jsou jednotlivé oddíly pro každou obec farnosti.

Zápisy v matrice jsou až do roku 1878 výhradně v němčině. Výjimku tvoří rok 1868, kdy farář Filip Hons přistoupil k zapisování evidence ve všech matrikách v češtině. Teprve od poloviny 70. let je čeština samozřejmostí všech zdejších matrik.

V práci bylo použito také stařečské farní kroniky. Protože je v současnosti stařečská fara neobsazená, je tato písemnost uložena u správce farnosti třebíčského faráře z kostela sv. Martina Jiřího Dobeše. Zápisy v kronice jsou ve starší době převážně latinské a německé, od 60. let převládá čeština. Obecní kronika Starče pro 19. století není, na obecním úřadu je uložena kronika vedená až od roku 1925.

2. Poloha a historie farnosti Stařeč

Farnost Stařeč je situována asi 30 km jihovýchodně od centra dnešního kraje Vysočina mezi městy Třebíč a Jaroměřice nad Rokytou. Jaroměřice jsou nejbližší lokalitou, pro kterou jsou zároveň k dispozici údaje o vývoji obyvatelstva, neboť Jaroměřicko bylo jednou z oblastí analyzovaných v práci Ludmily Nesládkové.^[22]

Stařečská farnost podléhala děkanství v Jaroměřicích nad Rokytou, které bylo společně s děkanstvím v Želetavě součástí jaroměřického arcijáhenství. Součástí farnosti byly kromě Starče další dvě vesnice náležející sádeckému panství, Čechočovice a Mastník. Dále k farnosti náležela vesnice Krahulov, která patřila k sousednímu panství Brtnice, a osada Kracovice, ležící v těsném sousedství Starče a náležející městu Třebíči.

Obec Stařeč, ale spíš jen její část, byla jednou ze 78 osad, které jmenuje zakládací listina třebíčského benediktinského kláštera a kterou klášteru darovali jeho zakladatelé Oldřich Brněnský a Litold Znojemský. O farnosti Stařeč se v roce 1231 zmiňuje listina královny Konstancie, podle níž mají být přebývajícím duchody farnosti odváděny kapitule sv. Petra a Pavla v Brně. Kdy a jak se Stařeč ze svazku s klášterem vymanila, literatura neuvádí. Jisté ale je, že od vrcholného středověku je Stařečsko spojeno s majiteli hradu Sádek.

[21] Městský úřad v Třebíči, Matrika oddaných, svazek XI., 1882–1949.

[22] Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Praha 2003.

Stařeč byla roku 1534 povýšena králem Ferdinandem I. na městečko a společně s povýšením obdržela i právo na dva trhy, které se konaly na sv. Jiří a sv. Kunhutu. Městským znakem se stal nekorunovaný dvouocasý lev. Na další dva trhy museli místní čekat více než 200 let. Až roku 1793 udělil císař František I. městečku právo pořádat trhy po Hromnicích a na sv. Jakuba, na konci 19. století měli trhovci další dvě příležitosti k obchodování. Své zboží mohli nabízet i po narození Pany Marie a v den svátku Karla Boromejského.

Obyvatelé městečka nebyli do Bílé hory katolického vyznání. Většina se hlásila k církvi luterské, nezanedbatelná byla i skupina vyznavačů učení jednoty bratrské. Pikardi – moravští bratři – dali vzniknout i dosud používanému místnímu označení části polí „Na Pikardech“.

Už po polovině 17. století je ve Starči připomínána škola, jejímž rektorem byl Jan Chlumecký. Od roku 1858 děti docházely do staré budovy nemocnice a chudobince sádeckého panství. Přestavba, která byla zahájena v roce 1883, umožnila, aby se škola od roku 1896 rozšířila dokonce na čtyřtřídní. Přiškoleny byly obce Čechočovice, Kracovice a Mastník.

K obyvatelům Starče byli počítáni také lidé žijící v osadě Červená Hospoda, která čítala 12 domů.^[23] Vznik této osady není nikde časově doložen, ale už v roce 1749 jsou v souvislosti se Starčí zmiňovány domy stojící samostatně na cestě z Třebíče do Jihlavy. Na katastrální mapě z roku 1824 je na místě osady zakreslen dům č. 93 jako zájezdni hospoda. Na konci 19. století Starči patřilo také šest domů v majetku Severozápadní dráhy a další 3 samoty, mlýny nebo pila.

Stařeč protínaly už ve středověku významné komunikace, které ji snadno spojovaly s největším městem okolí, s Třebíčí. Ve Starči vyúsťovaly dvě cesty vedoucí do Třebíče od jihozápadu (od Telče) a od jihu (od Jemnice). Ve Starči obě cesty splynuly a dál na sever pokračovaly jako jedna. Spojení s Třebíčí, ležící jen 5 km od Starče, bylo díky cestám trvalé a mělo pro rozvoj městečka význam i v době novověké. Původní cesta do Třebíče vedla osadou Červená Hospoda a ústila na třebíčském předměstí Stařečka. Teprve v souvislosti s výstavbou železnice v 2. polovině 19. století došlo k vybudování nové komunikace, která Červenou Hospodu obcházela z východní strany a která do Třebíče vstupovala tzv. Libušíným údolím.

Kromě pozemních komunikací měla na rozvoji Stařečka velký podíl výstavba železnice. Proti původnímu projektu nové železnice, která měla vést z Pardubic přes Německý Brod, Jihlavu, Třešť, Telč a Jemnici do Znojma, protestovala brněnská obchodní komora. Důvodem byla snaha pomoci průmyslu v severnější části regionu a vést železnici z Jihlavy přes Třebíč, nikoliv přes v podstatě zemědělskou oblast okolí Jemnice. Přestože město Třebíč nabízelo bezplatně pozemek k výstavbě, bylo nakonec nádraží vystavěno mezi obcemi Stařeč a Čechočovice, asi 7 km od Třebíče. Původní označení zastávky ale znělo Třebíč–Stařeč. Vlakové spojení

[23] František DVORSKÝ, *Vlastivěda Moravská*, Brno 1906.

projel v dubnu 1871. Prozatím byl hotový jen úsek Jihlava–Znojmo, o rok později byla trať prodloužena až do Vidně. Stařečské nádraží bylo s Třebíčí spojeno pravidelnou dostavníkovou linkou. Původní silnice přes Červenou Hospodu začala za několik let provozu nedostačovat, proto byla v roce 1879 zbudována silnice nová, která vedla přes stařečské náměstí Horní ulicí k Třebíči. Město Třebíč se nádraží dočkalo až v roce 1886, kdy byla zbudována trať Zastávka–Okříšky. Součástí této trasy je dnes i nádraží Krahulov, které ale v 19. století ještě nefungovalo.

Jako v každé vesnické společnosti hráli i na Stařečsku důležitou roli řemeslníci a zemědělci. Podle soupisu lidu z roku 1806 bylo v samotné Starči evidováno 9 celoláníků, 18 půlláníků a 1 čtvrtláník. Chalupníků bylo tehdy ve Starči 12 a domkářů 25. Další velkou část obyvatel tvořili lidé žijící jako podsedek nebo podruh. Kromě správcovských osob, jako šafář a nadlesní, žili ještě ve Starči 3 faráři, učitel a 3 mlynáři. Mezi řemeslníky bylo nejvíc krejčích, ševců a zedníků. Pracoval tady také bednář, kolář a truhlář. Vlastivěda moravská seznamuje se situací v roce 1667, kdy bylo ve Starči 7 celoláníků, 5 půlláníků, 23 čtvrtláníků a 14 chalupníků.^[24] Vidíme tedy, že za víc než sto let se počet celoláníků nijak výrazně nezměnil. Na úkor čtvrtláníků ale vzrostl počet těch, kteří obhospodařovali větší pozemky, protože z původních pěti půlláníků jich bylo v roce 1806 hned osmnáct.

Na začátku 19. století ovlivňovaly ekonomickou a sociální situaci obyvatel napoleonské války. Stařečsko jimi bylo nepříjemně zasaženo hned několikrát. V roce 1805 musela stařečská fara skoro dva měsíce vydržovat 18 francouzských důstojníků se služebnictvem. Francouzské vojsko odtáhlo z okolí Starče až v lednu 1806. Znovu se francouzští vojáci usídlili na polích mezi Starčí a Třebíčí v roce 1809. Demarkační čára mezi rakouskou a francouzskou armádou tehdy protínala Třebíč. Rakouští hraničáři hlídali, aby přes ni nepřecházely potraviny ani jiné zboží. To v podstatě ochromilo obchodování mezi městem a okolím. Nepříznivou situaci obyvatel zhoršovaly i neúrody. Vážný nedostatek jídla postihl zdejší lidi v letech 1807 a 1808. Další hladové období následovalo mezi léty 1815 a 1817. V roce 1819 pak propukl mor dobytka. Situace v oblasti výživy se ustálila sotva na deset let. Znovu se museli místní potýkat s nedostatkem v roce 1830, kdy špatné letní počasí a krupobití zničilo v celém kraji velkou část úrody.

Až do poloviny 19. století živilo obyvatele Stařečska zemědělství a řemeslná výroba zásobující místní trh. Výjimku tvořil chov ovcí, který hrál v hospodářství panství Sádek velkou roli. Vlnu zdejší prodávali převážně brněnskému velkoobchodníkovi baronu Jiřímu Simonovi a od 70. let 19. století M. L. Singerovi. Z původně ryze zemědělského velkostatku se stal v průběhu 2. poloviny 19. století velkostatek lesní. K roku 1885 patřilo sádeckému velkostatku 2549 hektarů – 546 ha polí a 1773 ha lesa. Součástí bylo i 30 rybníků.

Jako zemědělská plodina se na zdejších polích nejvíce osvědčil oves a žito, pšenice se pěstovalo výrazně méně. Významnou hospodářskou složkou byl dlouho

[24] Tamtéž, s. 398.

chov ovcí. Na konci 19. století vlastnil velkostatek pivovar, cihelnu a vápenku. Původně panský lihovar, který stál ve Starči, začal fungovat už v roce 1811. Jeho prvním správcem se stal Abrahám Fischman, který jej později od hraběte Chorynského koupil.

Zatímco sádecké panství, potažmo i Stařečsko, soustředilo svou pozornost na produkci vlny, sousední panství brtnické navázalo na tradici výroby rozvíjející se v nedaleké Jihlavě. Už na počátku 19. století spustilo svou manufakturu na zpracování bavlny. I brtnický velkostatek provozoval cihelnu, vápenku a pivovar, ale na rozdíl od sádeckého vlastnil i sklárnu. Pro obyvatele z okolí se tak otvírala nová možnost uplatnění, sklářské řemeslo se hlavně v okolí Opatova, dobře rozvíjelo.

Při rozšiřující se průmyslové výrobě v polovině 19. století mohli lidé žijící na Stařečsku těžit ze své blízkosti Třebíče (max. 6 km). Z celé jižní Moravy bylo hned po Brně nejvíc obuvnických mistrů v Třebíči (130). K tomu je ještě nutné připočítat obuvníky ze Starče, která měla samostatný obuvnický cech s 36 mistry.^[25] Zpracování kůže a výroba obuvi slavila v Třebíči opravdové úspěchy. Nejčastějším zaměstnavatelem továrních dělníků, popřípadě nádeníků, byla firma Karla Budišovského, od roku 1871 s názvem Karel Budišovský a synové. Továrny této firmy stály na předměstích Stařečka a Borovina, které byly na dohled od Starče. Proto nás nepřekvapí, že mezi stařečským obyvatelstvem bylo mnoho zaměstnanců této firmy. V roce 1864 užívala firma 400 obuvníků^[26] a v roce 1889 v ní pracovalo dokonce 515 dělníků.^[27] V továrně Budišovských byl zaveden v roce 1853 první stroj na štípaní kůže v celém Rakousku. V roce 1862 zavedla tato firma první parní stroj v Třebíči, o rok později už měla parní stroje tři. Ve stejném roce měla firma podepsanou tříletou smlouvu s rakouským ministerstvem války na dodávky obuvi a kožených toren pro armádu. V dalším roce byla uzavřena rozsáhlá objednávka, podle které měla továrna dodat mexické císařské armádě obuv a koženou výstroj pro mužstvo a koně.

Armáda ale bohužel nepřinášela zdejšími lidem jen práci. Válečný rok 1866 znamenal pro Stařečsko pohromu v podobě epidemie cholery, na druhé straně přispěl ještě k většímu rozmachu kožedělné výroby, protože vzrůstaly válečné dodávky. Továrna Karla Budišovského si mohla dovolit další zlepšení, zaváděla nové stroje i způsoby zpracovávání kůží. Mezi zaměstnanci továrny se jako nádenice objevovaly i ženy. Jejich týdenní plat se v roce 1879 pohyboval okolo 3 zlatých týdně. Muži vydělávali až trojnásobek.^[28]

[25] Jan JANÁK, *Třebíč. Dějiny města*, II, Brno 1981, s. 60.

[26] Tamtéž, s. 61.

[27] Jana BEČKOVÁ a kol., *Historie a současnost podnikání na Třebíčsku*, Žehušice 2003, s.176.

[28] J. JANÁK, *Třebíč ...*, s. 63.

Stařecko patřilo k oblastem, kde hrálo zemědělství pro obživu obyvatelstva velkou, ale nikoliv rozhodující roli. Řemeslná výroba byla v kraji zabydlena a umožnila rozvoj lehkého průmyslu. Jen okrajově a v malém množství se zde dolovalo nerostné bohatství, tuha v okolí Římova (sádecké panství) a železná ruda v okolí Krahulova.

3. Vývoj počtu obyvatel

Obyvatelstvo Stařecka bylo v minulosti, i přes relativní blízkost německé Jihlavy a Brna, převážně české národnosti. V 19. století to bylo obyvatelstvo většinově katolické. Židovské obyvatele můžeme mimo město Třebíč najít v okolních městečkách a vesnicích jen sporadicky. „*Ani v nábytku, ani v kroji nezachovali obyvatelé nic svérázného, vše jest poloměstské.*“^[29] Tak charakterizuje zdejší obyvatele František Dvorský a taková byla situace na konci 19. století.

O lidnatosti stařecké farnosti máme přesné informace až od 2. poloviny 19. století. Vzhledem k tomu, že obce farnosti nenáležely k jednomu panství, jsou informace o počtu osob v dřívějších dobách odvislé od toho, jak přesně evidenci svých poddaných jednotlivá vrchnost vedla a zda se taková evidence zachovala. Např. pro panství Sádek, kam patřila Stařeč společně s Čechočovicemi a Mastníkem, existuje „Manschaftsbuch“ z roku 1806.^[30] Z brtnického panství se dochovaly seznamy starší, které časově neodpovídají letům 1785–1900. Počet obyvatel se v 19. století zvýšil téměř dvojnásobně – v roce 1900 přesáhl 2 tisíce osob.

TABULKA 1. VÝVOJ POČTU OBYVATEL FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1790–1900

Rok	Počet obyvatel	Rok	Počet obyvatel
1790	1082 ^a	1850	1638 ^b
1800	1194 ^a	1869	1703 ^b
1810	1246 ^a	1880	1739 ^b
1820	1202 ^a	1890	1875 ^b
1830	1369 ^a	1900	2103 ^b
1840	1470 ^a		

a Počet zjištěn retrospektivou a porovnáním ze soupisem lidu z roku 1806 (MZA Brno, F 195, Velkostatek Rokytnice–Sádek, inv. č. 66, Soupis lidu 1806) a s údaji, které uvádí F. Dvorský (*Vlastivěda moravská*).

b Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970, Díl I, Svazek 2. Praha 1978, s. 752–762.

[29] F. DVORSKÝ, *Vlastivěda Moravská ...*, s. 392.

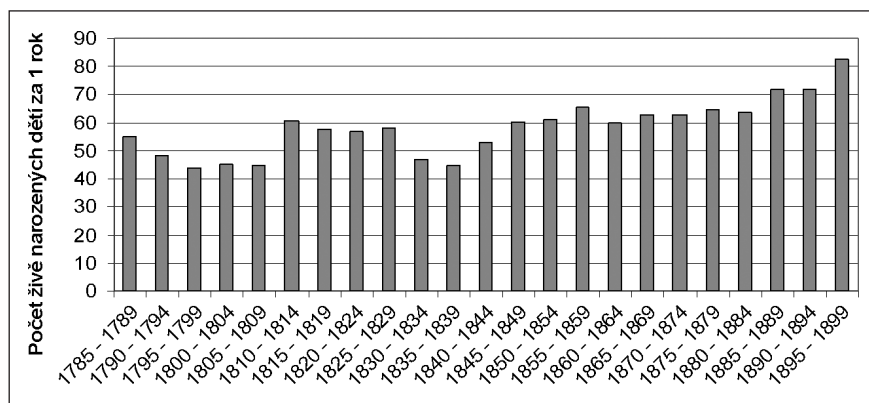
[30] MZA Brno, F 195, Velkostatek Rokytnice–Sádek, inv. č. 66, Soupis lidu 1806.

4. Porodnost na Stařecku v letech 1785–1900

Ve farnosti se za celou dobu sledování narodilo živě 6755 dětí. Převahu takřka 53 % měli chlapci, kterých přišlo na svět 3572. Mrtvě se narodily další 93 děti (jejichž počet je zřejmě podhodnocen, srvn. tabulku 2) – mezi mrtvorozenými byli i dva chlapci–dvojčata.

Počet porodů ovlivňují i vícečetné porodů. Z vícečetných porodů se v letech 1785–1900 narodilo 140 dětí. Bylo to celkem při 69 porodech–67 porodů dvojčat a 2 porodů trojčat. Všechny děti se tedy narodily během 6774 porodů.

GRAF 1. ŽIVĚ NAROZENÉ DĚTI VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899 (PĚTILETÉ PRŮMĚRY)

Převedeme-li údaje na hrubou míru porodnosti, zjistíme, že v posledních dekadách 18. století byla porodnost na velmi vysoké úrovni – 48 ‰ v roce 1790 a 41 ‰ v roce 1800. Ovšem v roce 1810 připadlo na 1000 obyvatel jen 32 narozených. Překvapující může být vývoj v následujících dvaceti letech, kdy se i přes značný propad v úrovni sňatečnosti porodnost výrazně zvýšila na úroveň 46 promile v roce 1820 a 40 promile v roce 1830. Ve čtyřicátých letech došlo opět k poklesu porodnosti na hodnotu 29 ‰, snad i vlivem výše zmíněného poklesu sňatečnosti v předcházejících letech.

V polovině 19. století dosáhla hrubá míra porodnosti 49 promile. Pokles porodnosti v následujících desetiletích byl na Stařecku výraznější, než jaký je udáván pro celé české země. Místo 38–40 narozených na 1000 obyvatel se zde v 70. a 80. letech rodilo jen 32–33 dětí. Na konci 19. století se porodnost opět podstatně zvýšila, dokonce až na 39 promile.

4.1. Mrtvorozenost

Záznam o dětech, které se narodily mrtvé, lze najít jak v matrikách narozených, tak zemřelých. Matriky zemřelých byly takřka všude nejslabším článkem církevní evidence. Vyšší pozornosti se vždy dostávalo zachycování počtu sňatků a samozřejmě nově narozeným. Nejmenší pozornost byla věnována těm, kteří se vlastně ani nenarodili, ani nezemřeli. V matrice zemřelých je u mrtvorozených dětí uvedeno datum pohřbu. Jde zřejmě jen o formální zápis, ale časově se shoduje s ostatními pohřby, které probíhaly ob jeden den od narození (např. narozen 5., pohřben 7. apod.)

Mrtvě narozené děti jsou zapsány i v matrice narozených. Takový zápis je pochopitelně bez data křtu a křestního jména. Obecně můžeme hovořit o nedbalosti v evidenci mrtvorozených. Jak jinak si lze vysvětlit, že v letech 1785–1821 se podle matriční evidence narodilo jen 5 mrtvých dětí, zatímco dalších 5 mrtvorozených dětí se narodilo již během následujících 2 let. Koncem 18. století a v prvních dvaceti letech 19. se jistě na evidenci takových porodů pohlíželo jako na nepodstatnou statistiku, důležitá byla evidence živých a pokřtěných dětí.

Zápis mrtvého dítěte se často odbyval jen slovy „todtgeborn kind“ a ani v kolonce „pohlaví dítěte“ nebývá záznam. U tří takto evidovaných dětí z let 1790, 1792 a 1793 nelze určit, zda šlo o chlapce nebo dívky. Později místní faráři zapisovali do kolonky pro jméno křtěnce „todtgeborn knabe“ nebo „todtgeborn mädchen“. Popřípadě jen uvedli, že šlo o mrtvorozené dítě, a zaškrtnli příslušnou kolonku pohlaví.

Není jisté, zda alespoň evidence v matrice narozených byla přesná. Ale podle počtu záznamů můžeme konstatovat, že do matriky narozených bylo zaznamenáno méně mrtvorozených než do matriky zemřelých. První mrtvorozené dítě bylo zaevidováno v roce 1790 do matriky narozených, jednalo se o chlapce. U mrtvorozených se pohlaví zaznamenávalo pravidelně. Místo jména bylo v kolonce napsáno jen „mrtvé dítě“, ale v kolonce určující pohlaví byl zaškrtnut patřičný sloupek. Jen u dvou záznamů pohlaví určené není, jeden takový zápis je z roku 1792 a druhý z roku 1806. V matrice narozených je zapsáno 93 mrtvorozených dětí, 41 chlapců, 50 dívek a další 2 děti neurčeného pohlaví. Podle matriky zemřelých se mrtvých dětí narodilo jen 70, 40 chlapců a 30 dívek.

Na začátku sledovaného období byla evidence skutečně nepřesná. První zápisy z let 1790–1792 se objevují jen v matrice narozených. Později se některé údaje shodují, ale stále platilo, že evidence v matrice narozených byla podrobnější. K opravdovému zpřesnění evidence takových porodů došlo až hluboko po polovině 19. století. V 70. a 80. letech se liší jen naprosté minimum zápisů a od 90. let je evidence v obou matrikách shodná.

Pro nedostatečnou evidenci není ani možné považovat získaná data o mrtvorozených za úplná. V následující tabulce jsou uvedeny mrtvorozené děti, tak jak je místní faráři zaznamenali do matrik zemřelých či narozených, a příslušné procento mrtvorozených z úhrnu narozených za desetiletá období.

TABULKA 2. ŽIVĚ A MRTVĚ NAROZENÉ DĚTI PODLE ZÁZNAMŮ MATRIK NAROZENÝCH A ZEMŘELÝCH VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Období	Počet živě narozených	Počet mrtvě narozených v matrice		Mrtvorozenost (v %)
		narozených	zemřelých	
1785–1789	266	-	-	-
1790–1799	464	4	7	2,3
1800–1809	458	1	4	1,1
1810–1819	575	2	3	0,9
1820–1829	564	9	12	3,6
1830–1839	470	2	4	1,3
1840–1849	529	7	11	3,3
1850–1859	650	7	9	2,4
1860–1869	605	4	6	1,6
1870–1879	654	6	7	1,9
1880–1889	666	18	18	5,1
1890–1899	750	12	12	3,1
1785–1899	6651	72	93	2,4

4.2. Vícečetné porody

Výskyt porodů dvojčat byl na Stařečsku poměrně nízký. V jednoduchém porodu se narodilo 6615 dětí a jen 144 dětí z dvojčat. Tomu odpovídá poměr skoro 99 jednoduchých porodů na 1 porod dvojčat. V souvislosti s nízkým výskytem dvojčat naopak statisticky vzrostl podíl porodů trojčat. Trojčata se narodila dvakrát, což představuje poměr asi 34 porodů dvojčat na 1 porod trojčat. Připomeňme že obecně se uvádí poměr 85 porodů dvojčat na jeden „trojhlavý“ porod.

Mezi dvojčaty převládali chlapci, kterých se narodilo 73, dívek bylo jen 61. Mezi trojčaty byl jen jeden chlapec a pět děvčat.

TABULKA 3. PORODY DVOJČAT VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1875–1900

Období	Dva chlapci	Chlapec- dívka	Dvě dívky	Celkem dětí
1785–1799		1	2	6
1800–1824	12	4	6	44
1825–1849	4	6	5	30
1850–1874	4	7	3	28
1875–1899	6	7	4	34
Celkem	26	25	20	142

Nejvíce dvojčat se narodilo v roce 1830, v tomto roce se dvakrát narodila dvojčata–dívkou a dvakrát chlapec a dívka. Třikrát se dvojčata narodila v letech 1815, 1863

a 1869. V letech 1809, 1818, 1822, 1866, 1879 a 1886 se narodily dva páry dvojčat. Ve 37 % se narodilo děvče a chlapec, (25 porodů). Dvojčata–chlapci potěšila rodiče takřka v 36 % (24 porodů). V 27% případů se narodily dvě dívky (18 porodů).

4.3. Nelegitimní děti

Ve stařecké farnosti se narodilo ve sledovaném období 277 nemanželských dětí. Převažovala děvčata, kterých bylo 149. Sňatkem byla legitimována celá jedna čtvrtina nemanželských dětí. Otec byl v matrice narozených v letech 1785–1900 dodatečně zapsán u 77 dětí, u 33 chlapců a 34 dívek.

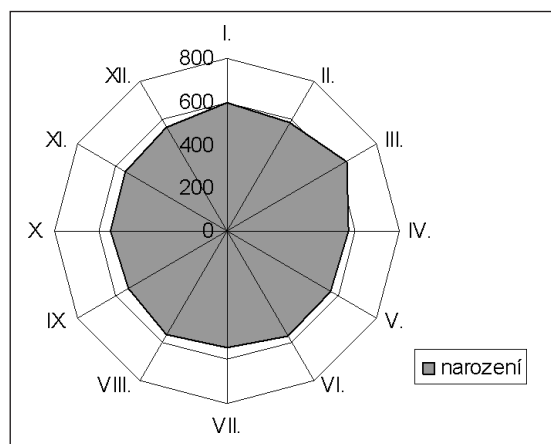
4.4. Sezónnost porodnosti

V jakém měsíci bylo počato nejvíce dětí, vyplyne ze sledování počtu křtů v jednotlivých měsících roku. Na většině území českých zemí můžeme vysledovat dva vrcholy. Především pro české oblasti je typický vrchol porodnosti v prvních měsících roku, od března přicházelo na svět méně a méně dětí. Vrchol léta vítal na svět naopak dětí nejméně. Pro Moravu byly typičtější vrcholy dva, jeden v říjnu a druhý v březnu. Letní měsíce zde obecně představovaly nižší počty narozených dětí.

Následující údaje nehovoří o absolutních počtech narozených v jednotlivých měsících, ale jedná se vždy o přepočtení pomocí denního průměru za předpokladu, že všechny měsíce mají 30 dnů.

V součtu za všechny sledované roky připadalo maximum na jaro. V měsíci březnu a únoru se narodilo nejvíce dětí. Druhý vrchol v podobě některého z podzimních měsíců bychom ale hledali marně. Od března porodnost výrazně klesala a do konce roku už podobně vysokých hodnot nedosáhla, snad s výjimkou měsíce června. V přepočtených hodnotách byl červen čtvrtý v pořadí.

GRAF 2. SEZÓNNOST NAROZENÝCH DĚTÍ VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1900 (PŘEPOČTENO NA SROVNATELNÉ MĚSÍCE)

5. Sňatečnost ve stařečské farnosti v letech 1785–1900

Ve farnosti Stařeč bylo za 115 let uzavřeno 1371 sňatků, z toho do 1092 manželství vstoupili oba snoubenci jako svobodní (79 %), ve 162 případech se ženil vdovec se svobodnou ženou (12 %), v 66 se svobodný muž oženil s vdovou (5 %) a v 51 případech šlo o svazek obou ovdovělých osob (4 %).

Nejvíce sňatků se uskutečnilo po polovině 19. století v letech 1865 až 1869 a v následujícím pětiletí 1870 až 1874. Naopak nejmenší četnost sňatků můžeme vidět mezi léty 1790–1794, kdy slavilo svatbu jen 30 párů. Vzestup počtu sňatků do určité míry souvisel také s růstem počtu obyvatel farnosti. Hrubá míra sňatečnosti však nebyla konstantní. Během více než sta let se proměňovala někdy až velice dramaticky. Na konci 18. a na začátku 19. století vykazuje Stařečsko poměrně vysokou sňatečnost kolem 10 až 13 sňatků na 1000 obyvatel. Vývoj sňatečnosti v následujících desetiletích se vzácně shoduje s údaji, které zjistila Markéta Vaňková pro Žitenice.^[31] I na Stařečsku se sňatečnost ve 20. a 30. letech 19. století propadla dokonce až na úroveň 6 promile. Ve 40. a zejména pak v 50. letech naopak hrubá míra sňatečnosti rostla. Zatímco v Žitenicích dosáhla maxima 10,2, na Stařečsku se dostala až na úroveň 16 sňatků na 1000 obyvatel v roce 1850. Snížení v následujících desetiletích nebylo tak výrazné jako v Žitenicích, zato však bylo trvalé. To znamená, že se úroveň sňatečnosti nezvýšila ani na konci 19. století.

Pokud bychom hodnotili jen počty prvních sňatků, zůstává období 1790–1794 na svatby nejchudší. V tomto pětiletí uzavřelo manželství jen 22 párů. Na začátku 19. století počet sňatků kolísal, ale od roku 1815 byl jejich počet skoro konstantní a pohyboval se v rozmezí 35 až 38 sňatků za pět let. Teprve od roku 1840 se absolutní počet uskutečněných svateb zvyšoval a dosáhl svého vrcholu v letech 1870 až 1884.

5.1. Sňatkový věk a věkové rozdíly snoubenců

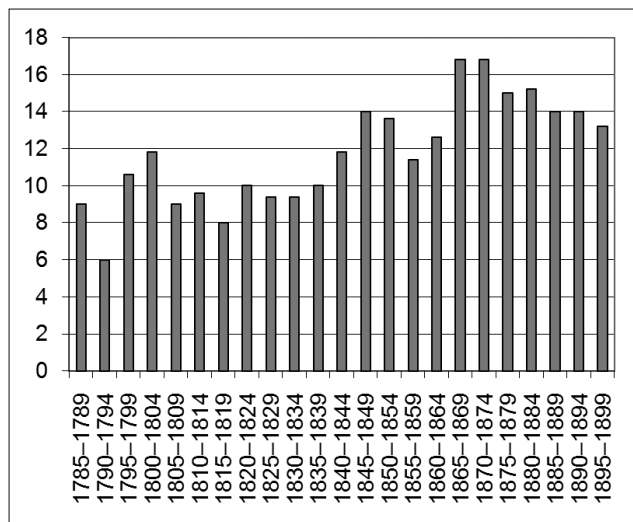
Věk ženicha a nevěsty se v této době uváděl v oddacích matrikách pravidelně. Ze všech 1371 uskutečněných sňatků chyběl věk snoubenců jen u jediného zápisu u roku 1897. Protože součástí zápisu je i otcovo svolení k sňatku, které bylo nutné u osoby neplnoleté, musela být nevěsta mladší 24 let, ženich byl starší.

Všechny dále uváděné výsledky vycházejí z rozboru 1370 sňatků, respektive jen z 1091 uzavřených manželství, do kterých vstoupili oba svobodní snoubenci.

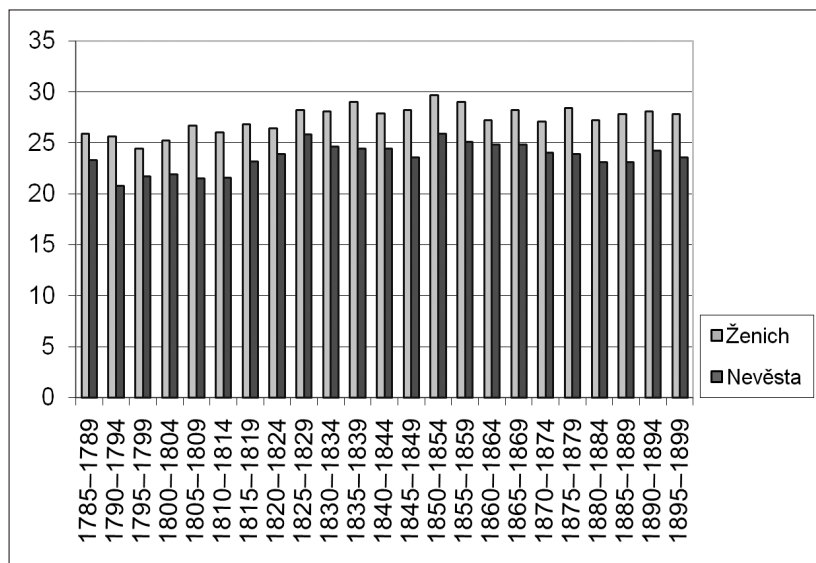
Věk svobodných ženichů, kteří uzavírali své první sňatky se svobodnými dívkami, se pohyboval v rozmezí od 17 do 55 let u mužů a od 16 do 56 u žen. Nutno podotknout, že věk nevěsty nad 50 let byl skutečně výjimečný. Takový sňatek se odehrál jen jeden, v roce 1811, kdy si 56letá svobodná žena vzala teprve 25letého mládence. U mužů zase představoval raritu ženich starý pouze 17 let. Jediná

[31] Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic ...*, s. 155.

GRAF 3. PRVNÍ SŇATKY VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785-1899 (PĚTILETÉ PRŮMĚRY)

GRAF 4. PRŮMĚRNÝ VĚK SNOUBENCŮ PŘI SŇATKU OBOU SVOBODNÝCH SNOUBENCŮ VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785-1899

taková svatba se odehrála v roce 1789. Ženicha, kterému bylo 17 let, čekala tehdy u oltáře o rok starší nevěsta.

Nejčastěji se věk nevěst pohyboval v rozmezí 20 až 24 let. Přibližně 45 % nevěst bylo v tomto věku. Druhá nejčastější věková skupina se v průběhu let měnila. Na konci 18. století se častěji vdávaly ženy do 20 let než ženy ve věku 25–29 let. Stejně tak to bylo ještě v první čtvrtině 19. století. Později ale byla druhou nejčastější věkovou skupinou nevěst skupina 25–29 let. V polovině 19. století zůstávalo ještě poměrně hodně žen svobodných do věku 34 let. Ženy starší 35 let se vdávaly minimálně, jejich podíl byl celkově jen asi 3 procenta.

Věková skladba ženichů byla mírně odlišná. Až do roku 1824 se svobodní muži nejčastěji ženili ve věku 20–24 let. Teprve od druhé čtvrtiny 19. století se věk ženichů zvýšil, o čemž svědčí i fakt, že většina mužů se ženila ve věku 25–29 let. Po polovině století se věková skupina 20–24 let propadla dokonce až na třetí místo, protože častěji se ženili i muži ve věku 30–34 let.

Věková skupina do 20 let byla nejsilnější do 20. let 19. století. Tehdy se ve věku od 15 (respektive 17 let, protože žádný 15 ani 16letý ženich se tehdy neženil) až 19 let oženilo dokonce přes osm procent ženichů. Později se tato věková skupina propadla na pouhé jedno procento a v závěru 19. století bylo už nejmladším ženichům 21 let.

TABULKA 4. VĚK ŽENICHŮ A NEVĚST PŘI UZAVŘENÍ OBOUSTRANNĚ PRVNÍHO SŇATKU VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Roky	1785–1799		1800–1824		1825–1849		1850–1874		1875–1899	
Věk	ženich	nevěsta	ženich	nevěsta	ženich	nevěsta	ženich	nevěsta	ženich	nevěsta
15–19	7	26	16	62	3	29	3	38	-	42
20–24	46	51	73	77	55	90	62	122	78	149
25–29	28	16	58	38	88	57	122	80	139	85
30–34	12	3	29	14	38	35	79	31	55	13
35–39	3	1	11	3	22	3	16	15	12	3
40–44	2	-	3	-	6	2	7	3	5	1
45–49	-	-	2	-	3	-	-	-	3	1
50–54	-	-	1	-	1	-	-	-	2	-
55 a víc	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
neurčen	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Celkem	98	98	194	194	216	216	289	289	295	295

S vysokým podílem nevěst ve věku 15–24 let souvisí i nízký průměrný věk nevěst. Vůbec nejmladší nevěsty se vdávaly v letech 1790–1794, kdy jejich průměrný věk klesl na 20,8 let. V dalších pětiletích se průměrný věk nevěst pohyboval ještě pod hranicí 22 let v rozmezí 21,5–21,9 let. Od roku 1815 pozvolna narůstal a kromě

mírného poklesu v letech 1845–1849 se začal snižovat až v poslední čtvrtině 19. století.

Průměrný věk ženicha byl za celých sto patnáct let nejnižší v letech 1795 až 1799, kdy činil 24,4 let, zatímco v desetiletí před tím dosahoval průměrný věk muže vstupujícího do prvního manželství skoro 26 let. Od počátku 19. století se průměrný věk zvyšoval, během první čtvrtiny se pohyboval okolo 26 a půl roku. Během let 1825 až 1854 se průměrný věk ženicha vyšplhal dokonce až na hodnotu 29,7 let. V následujících letech se zase pozvolna snižoval, ale až do konce století neklesl pod 27,1 let.

Věkové rozdíly mezi snoubenci, kteří uzavírali oba první sňatek, nebyly nijak dramatické. V téměř 63 % párů byl věkový rozdíl do pěti let. Ve 34 % byl muž starší o více než 5 let. Objevil se i jeden případ, kdy byl muž starší o víc než 26 let. Páry, ve kterých by byla zřetelně starší žena, byly mnohem méně časté (celkem jich byla necelá 3 procenta). Ani jedna žena nebylo od svého chotě starší o víc než 21 let.

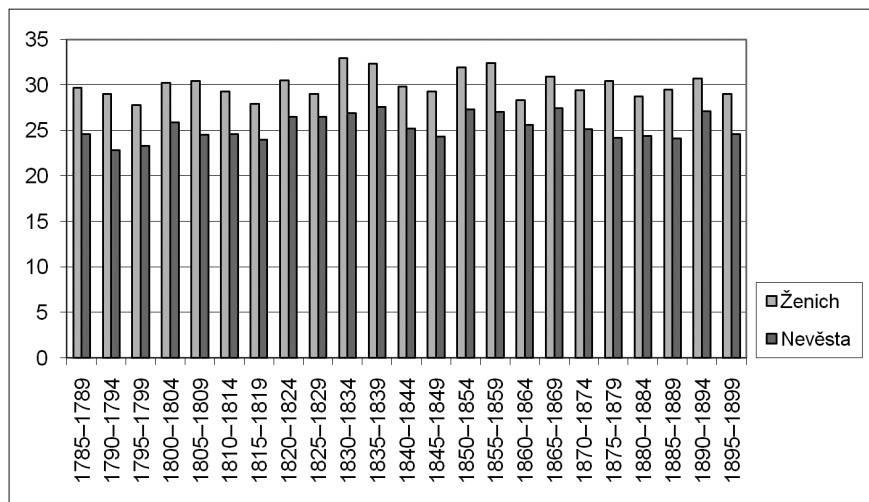
TABULKA 5. VĚKOVÝ ROZDÍL PŘI SŇATCÍCH OBOU SVOBODNÝCH SNOUBENCŮ VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Věkový rozdíl	1785–1799	1800–1824	1825–1849	1850–1874	1875–1899
Muž starší					
26 a víc	-	-	-	-	2
21–25	1	3	1	-	2
16–20	-	2	5	7	4
11–15	4	11	21	18	26
6–10	22	49	47	70	79
1–5	48	76	79	102	109
Stejně staří	8	14	14	25	15
Žena starší					
1–5	14	37	40	52	53
6–10	1	2	7	12	3
11–15	-	-	2	2	1
16–20	-	-	-	1	-
Celkem	98	194	216	289	294

5.2. Sňatečnost vdov a vdovců

Sňatek po ovdovění nepatřil k výjimečným událostem i proto, že zejména do poloviny 19. století v důsledku vysoké úrovně úmrtnosti se v postavení vdovy nebo vdovce ocitla značná část osob již ve středním věku. Další sňatky tvořily pětinu všech sňatků, v letech 1830–1839 dokonce 30 procent. Téměř stejně vysoký podíl je zaznamenán mezi léty 1810 a 1814.

GRAF 5. PRŮMĚRNÝ VĚK SNOUBENCŮ PŘI SŇATKU VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Naopak minimálně vdovci a vdovy vstupovali do dalších manželství v letech 1860–1864. Byl to propad velice razantní, protože v pětiletí předtím i potom tvořil podíl dalších sňatků skoro pětinu všech.

TABULKA 6. OPAKOVANÉ SŇATKY VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Období	Všechny sňatky	Druhé a další sňatky	
		počet	v %
1785–1799	128	30	23,4
1800–1824	257	63	24,5
1825–1849	273	57	20,9
1850–1874	356	67	18,8
1875–1899	357	62	17,4

Jako v jiných oblastech vstupoval i na Stařečsku častěji do dalšího manželství vdovec než ovdovělá žena. Takřka pravidlem bylo, že věk ženicha – vdovce byl výrazně vyšší než věk jeho svobodné nevěsty. Není to nic překvapujícího, uvážíme-li, že většina vdovců se ženila po 30. roku života. V tu dobu byly jejich vrstevnice nejčastěji provdané, proto výběr vdovců zaměřil na později narozené ženy, někdy dokonce o dvě generace mladší.

Mezi vdovci, kteří se znovu oženili se svobodnou ženou, bylo nejvíce těch ve věku 31–35 let. Ani v pozdějších věku ale jejich počet výrazně neklesal. Nejstaršímu ženichovi–vdovci bylo 69 let a vstoupil do manželství se 47letou svobodnou

ženou. Nejmladšímu vdovci, který se oženil s 26letou nevěstou, bylo pouhých 20 let.

Modus věku ženicha–vdovce byl 34 let, medián až 40 let. Věkový průměr takových ženichů byl 41 let.

Úplně jinak vypadá věkové složení jejich svobodných nevěst. Nejčastěji si vdovci brali ženy ve věku 26–30 let. Vzhledem k tomu, že šlo o svobodné ženy, starších než 36 let bylo jen minimum. To je vidět i na jejich počtu, kdy ve věkové skupině 36–40 došlo oproti předcházejícím letům k propadu jen na jednu třetinu. V pozdějším věku jejich počet ještě výrazněji klesl.

TABULKA 7. SKLADBA OVDOVĚLÝCH ŽENICHŮ A JEJICH SVOBODNÝCH NEVĚST PODLE VĚKU VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Věk	Ovdovělý ženich	Svobodná nevěsta
16–20	1	18
21–25	2	41
26–30	18	55
31–35	36	27
36–40	30	10
41–45	25	7
46–50	18	3
51 +	32	1
Celkem	162	162

Už ve věku 25–29 let se začali vyskytovat vdovci, kteří jistě vzhledem ke svému nízkému věku vstupovali do dalšího manželství poměrně snadno. U těchto mužů nebyl ani příliš dramatický věkový rozdíl s jejich dalšími ženami, protože do 30 let věku zůstávala ještě určitá skupina dívek svobodná.

U mužů starších už se věkový rozdíl s nevěstami prohluboval. Na Stařečsku se zastavil až na věku 40 let, kdy si teprve 17letou dívku vzal 57letý vdovec. Stejný věkový rozdíl byl i mezi snoubenci, kdy muži bylo 66 let a bral si 26letou nevěstu.

Už bylo uvedeno, že při dalších svatbách si vdovci nejčastěji brali svobodné výrazně mladší ženy. Ze 162 sňatků si vdovec vzal jen v šesti případech ženu starší než byl sám. Uskutečnily se i 4 sňatky, kdy byli snoubenci stejně staří.

Nejčastější byla ale situace, kdy byl vdovec o 16 až 20 let starší než jeho nevěsta. Takových sňatků bylo 22 %. Vždy jednou pětinou byly zastoupeny svatby vdovce staršího o 6 až 10 let nebo 11 až 15 let. Ale ani větší věkový rozdíl nebyl příliš neobvyklý.

TABULKA 8. VĚKOVÝ ROZDÍL MEZI SNOUBENCI PODLE JEJICH RODINNÉHO STAVU VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Věkový rozdíl	Svobodný–svobodná	Vdovec–svobodná	Vdova–svobodný	Vdovec–vdova
Muž starší				
26 a víc	2	14	0	1
21–25	7	12	0	2
16–20	18	36	2	4
11–15	80	32	0	7
6–10	267	34	3	15
1–5	414	24	8	11
Stejně staří	76	4	4	4
Žena starší				
1–5	196	1	18	5
6–10	25	2	17	0
11–15	5	2	6	1
16–20	1	1	8	1
21–25	0	-	-	-
26 a víc	0	-	-	-
Celkem	1091	162	66	51

Vdovy vstupovaly do manželství podstatně méně často, dalších sňatků ovdovělých žen je asi dva a půlkrát méně. Snad z podobných důvodů jako vdovci vdávaly se i ovdovělé ženy častěji za mladší muže. Jen u čtvrtiny těchto sňatků byl muž starší. Jiná byla situace výrazně mladých vdov. Žena, která prvního muže ztratila před dovršením 30 let, měla možnost provdat se za svého ještě svobodného vrstevníka, protože věk mužů vstupujících do prvního manželství byl přeci jen vyšší než u žen a v některých letech se skoro blížil ke třicítce.

Věk vdov, které pojal za chotě svobodného muže, byl nejčastěji 31–35 let. Ale ani o pět let starších vdavekchtivých vdov nebylo málo. Teprve s přibývajícím věkem se počet sňatků vdov snižoval. Nejstarším nevěstám vdovám bylo 50 let a provdaly se za 40letého muže.

Věk jejich svobodných ženichů byl ale podstatně nižší. Nejčastěji se s vdovou oženil muž ve věku 21 až 30 let. Další relativně početnou skupinu tvořili muži ve věku 36 až 40 let. Vdova mladší než 21 let v matrikách zanesena není. Jen jedenkrát se vdova provdala za muže mladšího než 21 let. Dvacetiletého mládence si v říjnu 1810 vzala 32letá vdova.

TABULKA 9. SKLADBA OVDOVĚLÝCH NEVĚST A JEJICH SVOBODNÝCH ŽENICHŮ
 PODLE VĚKU VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Věk	Ovdovělá nevěsta	Svobodný ženich
16–20	-	1
21–25	4	19
26–30	14	19
31–35	21	10
36–40	18	14
41–45	7	1
46–50	2	2
Celkem	66	66

Čím mladší vdovy byly, tím častěji si braly muže věkově bližší. Nejmladší vdova, která se provdala za svobodného, se vdávala v říjnu 1795, měla 22 let a provdala se za stejně starého mládence.

Za víc než 100 let se vyskytlo jen 17 sňatků vdov, které si vzaly svobodného muže stejně starého nebo staršího (tab. 8). Průměrný věk těchto vdov byl jen 29 let. Oproti tomu průměrný věk vdov, které pojaly za chotě mladšího muže, se vyšplhal až na 36 let. Výrazně staršího manžela si vzaly jen dvě vdovy, v listopadu 1792 se třicetiletá vdova provdala za padesátiletého svobodného mládence a v červenci 1811 se konala svatba teprve šestadvacetileté vdovy s také o dvacet let starším svobodným mužem. Ostatních 49 vdov se provdalo za muže mladší. Největší věkový rozdíl byl v páru, který slavil svatbu v listopadu 1870. Nevěště vdově bylo 42 let a jejímu nastávajícímu o 19 let méně.

Vůbec nejčastější v manželství vdovy a svobodného bylo, že žena byla starší o 1 až 10 let. Takových sňatků bylo dokonce 53 procent.

Vůbec nejméně častou variantou byl sňatek vdovce a vdovy. Takové manželství bylo jen přibližně každý 27. sňatek uzavřený ve stařečské farnosti. Věkově byly ale takovéto sňatky nejvyváženější.

V následující tabulce jsou znázorněny počty sňatků, do kterých vstupovali oba snoubenci jako vdovci, v jednotlivých věkových skupinách. Zatímco u vdov a vdovců, kteří si brali svobodné protějšky, byl počet ve věku nad 50 let zanedbatelný, představuje věková skupina 50 a výš u svateb obou ovdovělých snoubenců nemalý podíl, proto je poslední skupinou až věk 61 a víc a předcházející roky jsou ještě rozděleny na pětileté intervaly.

Manželství vdovy s vdovcem představovalo častěji svazek dvou starších lidí. Vdovu si vzalo jen 7 vdovců ve věku do 40 let, zato vdovců starších 50 let se za vdovu oženilo 27.

TABULKA 11. SKLADBA OBOU OVDOVĚLÝCH SNOUBENCŮ PODLE VĚKU VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Věk	Nevěsta	Ženich
16–20	-	-
21–25	-	-
26–30	3	1
31–35	8	3
36–40	10	3
41–45	12	10
46–50	8	7
51–55	6	13
56–60	3	10
61 a víc	1	4
Celkem	51	51

Nejstaršímu vdovci bylo 68 let a oženil se v dubnu 1855 s 37letou vdovou. Toto manželství zároveň představuje největší zjištěný věkový rozdíl mezi manžely vdovci. V tomto modelu manželství byl věk snoubenců nejvyrovnanější. Takřka ve 40 procentech manželství obou ovdovělých se věkový rozdíl pohyboval v rozpětí + 5 až – 5 let (tab 8).

Nejmladší vdovec měl pouhých 26 let, a ačkoliv byla v takovém věku ještě část ženské populace svobodná, oženil se ze čtyřicetiletou vdovou. K tomuto sňatku došlo v květnu roku 1829.

Podíl vdov a vdovců v populaci byl dán bezpochyby vysokou úmrtností lidí v produktivním věku. Ti se nejčastěji odhodlávali vstoupit do dalšího manželství. Na Stařečsku můžeme pozorovat, že podíl dalších manželství ve srovnání se všemi sňatky zůstával dlouho vysoký. Do 20. let 19. století přesahoval dokonce pětinu uzavřených sňatků.

Dokonce ani druhá polovina 19. století nepřinesla výraznější pokles, stále se konalo skoro 20 % svateb, kde byl alespoň jeden snoubenec ovdovělý (palingamní svazky). Výraznější úbytek dalších manželství zaznamenáváme až v poslední čtvrtině 19. století, kdy se teprve výrazně projevil pokles úrovně úmrtnosti a prodlužování délky života.

V průběhu více než sta let platilo, že nejčastěji vstupovali do dalšího manželství vdovci, výrazně méně časté byly sňatky vdov se svobodnými a nejmenší podíl byl v celém období sňatků dvou ovdovělých osob. Celkem se znovu oženilo 213 vdovců, z nich si 162 vzalo dosud svobodnou ženu a 51 se oženilo s vdovou. Průměrný věk vdovců ve stařečské farnosti byl 43,3 let. Medián této skupiny byl 42 let a modus 45 let.

Ze všech 1371 nevěst bylo jen 117 vdov. Svobodných mládenců, kteří pojali za choť vdovu, bylo pouze v 66, jen v 51 případech se vdova provdala za vdovce. Průměrný věk vdov byl mírně nižší než mužů, činil 38 let stejně jako medián této kategorie osob. Modus věku vdov byl 35 let.

TABULKA 12. SKLADBA VDOV A VDOVCŮ VSTUPUJÍCÍCH DO DALŠÍHO MANŽELSTVÍ PODLE VĚKU VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1900.

Věk	Vdovec		Vdova	
	počet	v %	počet	v %
16–20	1	0,5	-	-
21–25	2	0,9	4	3,4
26–30	19	8,9	17	14,5
31–35	39	18,3	29	24,9
36–40	33	15,5	28	23,9
41–45	35	16,6	19	16,2
46–50	25	11,7	10	8,6
51–55	29	13,6	6	5,1
56–60	17	8,0	3	2,6
61 a víc	13	6,1	1	0,9
Celkem	213	100,0	117	100,0

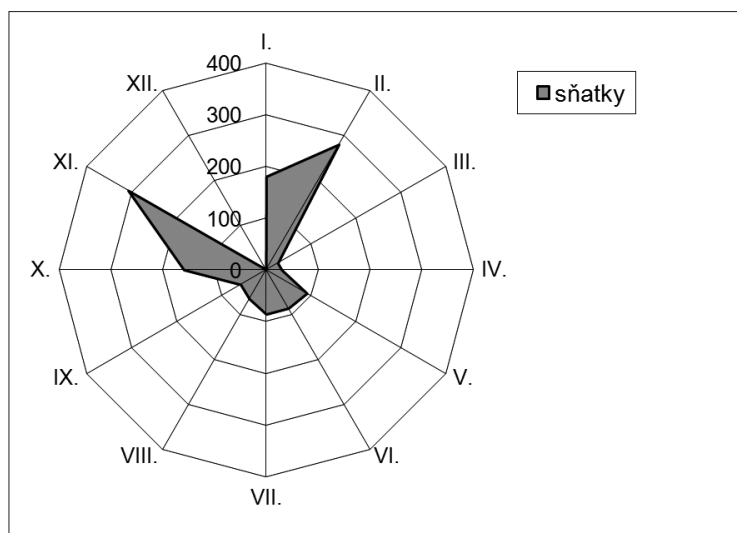
Vdovci a vdovy vstupovali do dalšího manželství nejčastěji ve věku 31 až 35 let. Rozdíl byl pouze v tom, že do věku 35 let se provdalo skoro 43 procent vdov, ale oženilo se jen 29 procent vdovců. Do 50 let bylo devět z deseti vdov, které opakovaně vstupovaly do manželství, už provdaných. Vdovců bylo v tomto věku znovu ožeheno jen 72 procent. Vdovců ve věku 51–55 let se oženilo dokonce o 4 víc než vdovců o pět let mladších.

5.3. Sezónnost v uzavírání sňatků

V ročním rozložení sňatků nebylo Stařečsko žádnou výjimkou. Nejčastěji byly sňatky uzavírány v listopadu, ve kterém se odehrálo přes 22 % sňatků. Druhým maximem byl únor, kdy farář žehnal pětinaš snoubenců. Třetím nejčastějším měsícem konání sňatku byl leden (14 %) a čtvrtým říjen (12 %). Ostatní měsíce byly zastoupeny nízkými hodnotami. Z důvodu přípravy na církevní svátky se nekonaly sňatky v prosinci (za více než sto let se uskutečnila v adventní době jediná svatba, a to v roce 1802) a velmi malé počty sňatků se konaly také v březnu a dubnu. Během těchto dvou měsíců byla uzavřena jen necelá 4 % sňatků.

I sezónnost sňatků pomyslně koresponduje s geografickým umístěním Stařečska. Tak jako většinou v Čechách bylo i tady nejvíc svatebního veselí v listopadu.

GRAF 6. SEZÓNNOST SŇATKŮ VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1900

V úhrnu se ale více svateb konalo v předvelikonočním jarním období, což je typické pro moravské oblasti.

Pověra o nešťastně končících manželstvích uzavřených v máji se ani sem v 19. století ještě nedostala a květen byl dokonce čtvrtým nejoblíbenějším měsícem, svateb se konalo necelých 7 %.

5.4. Bydliště snoubenců

Svatby se konaly téměř bezvýhradně ve farnosti, ve které bydlela nevěsta. Protože předmětem zájmu této práce byly jen matriky z farnosti Stařeč, různá bydliště lze zhodnotit jen u ženichů. Kde všude našli nevěsty stařečtí muži, při tomto studiu zjistitelné nebylo.

Není překvapující, že většina ženichů byla ze stejné farnosti jako nevěsta. Ze Stařeče, Mastníka, Čechočovic, Krahulova nebo Kracovic bylo plných 80 % ženichů. Jen 288 mužů bydlelo jinde než ve zmíněných obcích. Z nich potom většina bydlela v jiné vesnici původního panství, kterému některá z obcí farnosti před rokem 1848 náležela, z původního třebíčského panství bylo 77 ženichů, z toho dokonce 47 přímo z Třebíče, 76 bydlelo v některé obci brtnického panství a 64 žilo v některé další obci panství Sádek. Početná byla ještě skupina ženichů pocházejících z panství Lesonice (31). Víc než jeden ženich byl z panství Myslibořice (9), Jaroměřice (8), Želetava (4), Budeč (2) a Velké Meziříčí (2). Už jen po jednom ženichu bylo z Častotic, Dačic, Dolních Vilémovic, Dukovan, Hodic, Jihlavy, Řehořova, Rozseče, Světlé a Velkého Vanova.

Mobilita spojená ze sňatkem nebyla velká ani po zrušení poddanství v roce 1848. Společenské a ekonomické vazby zůstávaly stále v okruhu jen maximálně tří desítek kilometrů. Teprve od 70. let 19. století nalézáme v matrikách ženichy z dosud nevídané dálky: Jestřebí (1871), Mosty v Čechách (1877), Ždánice (1886), Velká Bystřice u Olomouce (1889) a Orlová–Slezsko (1899). Z vdovců, kteří se znovu oženili, mělo 23 % své bydliště mimo farnost Stařeč.

6. Úmrtnost

V uvedených 115 letech byli do matriky zemřelých zapsáni 4663 zemřelí. Rozděleno podle pohlaví muži mírně převažovali, zemřelo jich 2386, zatímco žen zemřelo 2277. Až do poloviny 19. století bylo ale zaznamenáno více úmrtí žen (1218 žen a 1208 mužů).

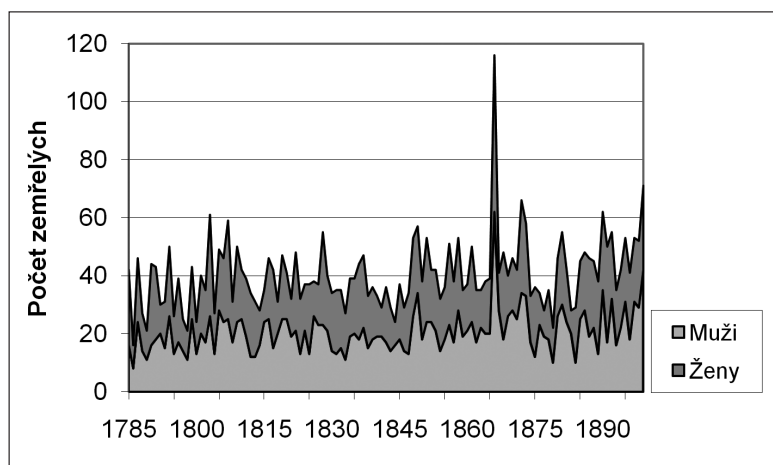
V 90. letech 18. století se hrubá míra úmrtnosti pohybovala na hranici 40 zemřelých na 1000 obyvatel. Konec století ale představoval výrazné zlepšení dokonce až na 20 promile v roce 1800. V prvních dvou dekadách lze opět hovořit o zvyšující se úrovni úmrtnosti, která se dostala až nad celozemský průměr uváděný v rozmezí 28–30 promile. Na Stařečsku dosáhla úmrtnost na hodnotu 34 zemřelých na 1000 obyvatel. Do poloviny století se úmrtnost znovu výrazně snížila a klesla pod 25 promile. I přes výkyvy, které přinesl např. rok 1866, kdy hrubá míra úmrtnosti stoupla na 67 ‰, byla úmrtnost relativně nízká. Pohybovala se okolo 28 promile. Jen těsně před koncem 19. století se navzdory vzrůstu kvality lékařské péče hladina úmrtnosti na Stařečsku mírně zvýšila asi na 33 promile v roce 1899. Z celozemskými údaji se shoduje stav z let 1872 a 1873, kdy se i tady zvýšila hrubá míra úmrtnosti na hodnoty 38 respektive 33 ‰.

6.1. Kojenecká úmrtnost a úmrtnost malých dětí

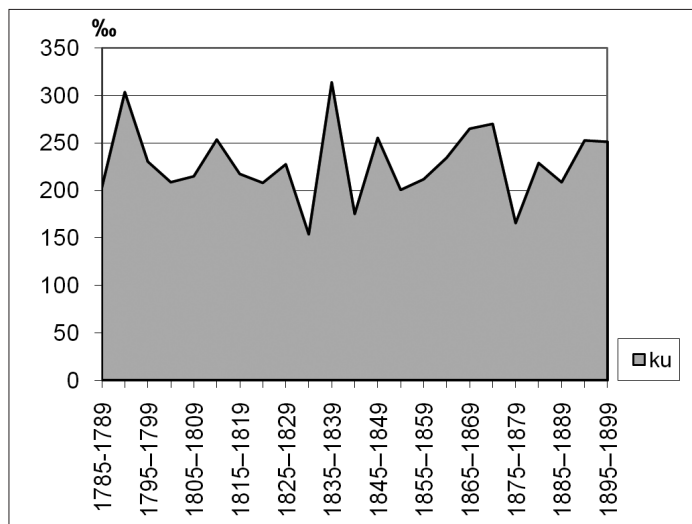
Úroveň úmrtnosti dětí do 1 roku zůstávala po celé 19. století na vysoké úrovni a pohybovala se mezi 100–250 zemřelými na 1000 živě narozených dětí. Nejvyšší byla v závěru 18. století, kdy se její hladina zdvihla v důsledku epidemie neštovic, a rovněž v letech 1835–1839. Přes pokles na počátku 70. let 19. století zůstala až do konce tohoto století stále poměrně vysoká.

Jako obvykle umíralo v průměru poněkud více chlapců než dívek. Ve skupině dětí zemřelých do 6 dní života (včetně), v časně úmrtnosti, není výsledek překvapující. Poměr mezi zemřelými chlapci a dívkami je zde 1,3 : 1. Chlapců zemřelo 108 a dívek 83. Pokud ale hodnotíme až celou skupinu novorozenecké úmrtnosti, tedy do 27. dne života (včetně), zjistíme, že poměr mezi pohlavími byl takřka vyrovnaný (1,1 : 1). Toto dorovnání způsobila skupina od 7 do 27 dní, kdy zemřelo mírně víc dívek než chlapců. Kojenců, tedy dětí do 1 roku, zemřelo 1518. Tato věková skupina tvořila necelou třetinu všech zemřelých. Po celou dobu také převažovala úmrtnost novorozenecká (dětí zemřelé ve věku 28 dní až jeden rok) nad úrovní novorozeneckou (dětí zemřelé do 28 dní věku).

GRAF 7. VÝVOJ POČTU ZEMŘELÝCH VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

GRAF 8. ÚROVEŇ KOJENECKÉ ÚMRTNOSTI (POČET ZEMŘELÝCH DO 1 ROKU NA 1000 ŽIVĚ NAROZENÝCH) VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1799 (PĚTILETÉ PRŮMĚRY)

Ani v kategorii dětí starších než 1 rok nezaznamenáváme změny v úmrtních poměrech (tab. 14). Tato věková skupina byla při různých epidemiích dost často tou nejpostiženější. Děti ve věku 1 až 14 let zemřelo celkem 855, přičemž kategorie těch mladších (1–4 roky) byla četnější, zemřelo v ní 507 dětí. V obou těchto dětských

skupinách vždy převažoval počet zemřelých chlapců nad dívkami. Všechny zemřelé děti do věku 14 let představovaly ve stařečské farnosti 51% všech zemřelých.

TABULKA 12. SKLADBA ZEMŘELÝCH DO 1 ROKU VĚKU VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Období	0–6 dní			7–27 dní			28 dní – 1 rok			Do 1 roku celkem		
	chl.	d.	c.	chl.	d.	c.	chl.	d.	c.	chl.	d.	c.
1785–1799	17	12	29	9	26	35	66	49	115	92	87	179
1800–1824	19	18	37	24	29	53	114	85	199	157	132	289
1825–1849	21	14	35	21	28	49	110	95	205	152	137	289
1850–1874	25	17	42	32	21	53	152	125	277	209	163	372
1875–1899	26	22	48	32	19	51	158	132	290	216	173	389
Celkem	108	83	191	118	123	241	600	486	1086	826	692	1518

chl. – chlapci, d. – dívky, c. chlapci a dívky dohromady

TABULKA 13. KOJENECKÁ ÚMRTNOST VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Období	Z 1000 živě narozených zemřelo			
	0–6 dní	0–27 dní	28 dní – 1 rok	do 1 roku celkem
1785–1799	39,7	87,7	157,5	245,2
1800–1824	28,3	68,9	152,3	221,1
1825–1849	27,2	65,2	159,0	224,2
1850–1874	26,6	60,2	175,6	235,9
1875–1899	27,5	56,6	165,9	222,5
Celkem	28,7	65,0	163,3	228,2

Když zhodnotíme samostatně úmrtnost stařečské farnosti do roku 1850, zjistíme, že časná úmrtnost se v průběhu let prakticky neměnila, poměr mezi zemřelými chlapci a dívkami do věku 6 dní byl stále 1,3 : 1. V celé novorozenecké skupině ale do roku 1850 překvapivě převažovala děvčata. Novorozenců mužského pohlaví zemřelo 111 a ženského o 16 víc. Vliv na tento výsledek měla skupina zemřelých ve věku 7 až 27 dní, kdy zemřelo 83 dívek ale jen 54 chlapců. Časných úmrtí bylo 101 a úmrtí dětí ve věku 7–27 dní bylo 137. Ohroženější skupinou novorozenců byly tedy děti starší 6 dní. V dalších 50 letech se situace příliš nezměnila. Ani mezi léty 1850–1899 neměla časná úmrtnost rozhodující vliv na úmrtnost kojenců. Stále umíralo víc dětí ve věku 7 až 27 dní než těch mladších, i když se rozdíl snižoval (90 úmrtí do 6 dnů a 104 úmrtí od 7 do 27 dnů).

Úmrtnost dětí ve věku 1 měsíc až 1 rok vzrostla mimořádně v roce 1866 v důsledku rozšíření epidemie úplavice. Zatímco v roce 1865 byla taková úmrtí jen 4, v krizovém roce 1866 jich bylo 16. Víc dětí ve stejné věkové kategorii zemřelo jen v letech 1872 až 1873 a v roce 1892, 1895, 1897 a 1899. V roce 1872 zaznamenáváme nárůst počtu zemřelých dětí především kvůli osutinám a kvůli spále. V roce 1873 vzrůst dětské úmrtnosti způsobila epidemii neštovic, v 90. letech ho měl na svědomí především záškrť. Na konci 90. let pak sehrála důležitou roli v nárůstu dětské úmrtnosti znovu spála. Neštovice z roku 1873 zapříčinily nárůst úmrtí i v kategorii starších dětí. Celkem zemřelo v tomto roce 16 dětí ve věku 2 až 4 roky a 13 dětí ještě o kategorii starší (5 až 14 let).

6.2. Věková skladba zemřelých

V porovnání z celou dětskou úmrtností byla úmrtnost osob v produktivním věku nízká. Z pravidelnosti vybočuje jen rok 1866, kdy Stařečsko dostihly důsledky prusko-rakouského konfliktu v podobě zavlečení úplavice. V tomto roce zemřelo víc žen ve věku 15 až 49 let než těch starších. Situace v dospělé mužské populaci nebyla tak dramatická, zaznamenáno je jen 10 případů úmrtí, to je o 3 více než v předešlé roce a o 5 méně než v roce následujícím. Zatímco úmrtí žen, kterých bylo 24, představuje dramatický vzestup jak ve srovnání s rokem předchozím, kdy zemřely 3 ženy, tak s rokem následujícím, kdy jsou zaznamenána jen 2 úmrtí žen ve věku 15 až 49 let.

TABULKA 14. SKLADBA ZEMŘELÝCH PODLE VĚKU A POHLAVÍ VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

Období	Do 1 roku		1–4 roky		5–14 let		15–49		50+		Celkem	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Počty zemřelých												
1785–1799	76	75	31	48	24	8	31	36	70	75	248	254
1800–1824	139	115	75	63	44	39	68	82	155	172	499	488
1825–1849	132	125	41	45	33	29	70	79	165	186	461	476
1850–1874	186	146	62	47	45	49	111	98	176	185	603	542
1875–1899	190	151	50	43	40	38	81	77	188	185	575	516
Celkem	718	609	259	246	186	163	361	372	754	803	2386	2276
Ze 100 zemřelých daného pohlaví bylo ve věku												
1785–1799	24,1	24,8	12,5	18,9	9,7	3,1	12,5	14,2	28,2	29,5	100,0	100,0
1800–1824	22,6	20,0	15,0	12,9	8,8	8,0	13,6	16,8	31,1	35,2	100,0	100,0
1825–1849	23,1	21,8	8,9	9,5	7,2	6,1	15,2	16,6	35,8	39,1	100,0	100,0
1850–1874	24,6	21,9	10,3	8,7	7,5	9,0	18,4	18,1	29,2	34,1	100,0	100,0
1875–1899	25,9	23,3	8,7	8,3	7,0	7,4	14,1	14,9	32,7	35,9	100,0	100,0
Celkem	24,0	22,0	10,9	10,8	7,8	7,2	15,1	16,3	31,6	35,3	100,0	100,0

V kategorii osob v produktivním věku převažovaly zemřelé ženy, bylo jich 372 oproti 358 mužů. Celkově tato skupina tvořila jen 15 % všech zemřelých. Vzestup úmrtí v tomto věku býval způsobem epidemiemi: např. v roce 1873 za epidemie neštovic zemřelo žen ve věku 15 až 49 let jedenáct, zatímco o rok dříve to byly jen 2 a v roce následujícím dokonce žádná.

Poslední věková skupina osob padesátiletých a starších byla z dospělých osob nejpočetnější. Mezi 1556 zemřelými osobami nad 50 let lehce převažují ženy, kterých zemřelo 803. Mužů starších 50 let zemřelo 735. Nevyšší věk, který matrika zemřelých uvádí, byl 110 let. Tato žena zemřela v roce 1841.

6.3. Příčiny úmrtí

Za 115 sledovaných let zemřely ve stařečské farnosti 4663 osoby. Mnohým nemocem podlely stovky lidí, jiné příčiny smrti byly spíše výjimečné. Jen zcela ojediněle se z matriky zemřelých příčinu smrti nedovíme vůbec. Jiné příčiny jsou velice neurčité.

Nejčastější příčinou úmrtí byl psotník neboli božec. Jako příčina smrti nemá toto označení, spíše následku než příčiny, úmrtí konkurenci, protože ve farnosti Stařeč se stal psotník osudným skoro 30 procentům všech zemřelých. Za padesát let mu podlelo 1346 osob (v tabulce 15 řazeno pod křečové stavy). Do jaké míry byla tato úmrtí následkem jiné choroby, je diskutabilní, ale prakticky nezjistitelné. Valná část osob, která psotníku podlela, patřila do dětských věkových kategorií, ovšem ne bezvýhradně. Výjimky tvořily osoby dvaceti či třicetileté. Zvláštní skupinu tvořil mateřský psotník u žen rodiček.

Přesto, že se diagnostika během 19. století zlepšila a dalo by se tak předpokládat, že byly odhaleny jiné příčiny, které s sebou nesly psotníkové stavy, zůstával počet zemřelých na psotník až do konce 80. let 19. století vysoký. Rok 1887 byl prvním, kdy psotníku nepodlehla žádná osoba. Podstatně ale psotník vymizel až v druhé polovině 90. let, kdy na něj zemřeli jen dva lidé v roce 1898.

Druhou nejčastěji se objevující nemocí, které lidé podléhali, byly souchotiny (v tabulce 15 zařazeny pod tuberkulózu). Zemřelo na ně 350 osob. Ve stařečské matrice můžeme pro souchotiny objevit dvojí německé pojmenování – *Lungensucht* a *Schwindsucht* – První varianta byla ale používána častěji a kontinuálně. Termín *Schwindsucht* se objevil v letech 1801, 1816, 1833 a 1840. Byla to choroba nevybíravá, postihovala všechny věkové skupiny, s výjimkou nejmenších dětí. V porovnání s více než tisícem zemřelých na psotník se zdá 350 osob, které podlely souchotinám, relativně málo na to, aby se tato nemoc stala druhou nejčastější smrtelnou nemocí. Přesto její význam ještě vzroste, pokud uvedeme celou skupinu nemocí patřících mezi tuberkulózy jako jednu příčinu smrti.

Mezi konkrétní nemoci, které také často končily smrtí, patřil zápal plic. *Lungenbrand* nebo *Lungenentzündung* byl zapsaný u 290 zemřelých. Byla to nemoc, které podléhalo obyvatelstvo bez ohledu na věk nebo pohlaví, přesto se zdá, že nejničivější sílu měl mezi obyvateli v produktivním věku.

Často také lidé umírali na úbytě, pro které se užívalo dvou německých označení – *Abzehrung* a *Auszehrung*. Nejde ale o termín starší nebo mladší. Jejich používání není spojeno ani s různými osobami farářů, kteří by měli svou zažitou terminologii. Pojmenování *Abzehrung* bylo častější. Termín *Auszehrung* se vůbec nepoužíval v letech 1807 až 1829. Pod označením úbytě se mohla skrývat řada dalších onemocnění, které nebylo možné tehdy odhalit. Celkem jim podlehl 253 osob.

Jen těžko se dá o stáří mluvit jako o nemoci. Přesto se vlastně ještě víc než na souchotiny umíralo stářím. V kolonce příčiny úmrtí je zapsáno: *Sehr alter*, *Alter*, *Altershalber*, *Alterwegen* a *Alterschwache*, od 70. let 19. století ještě přibyl výraz *marasmus*. Na dnešní poměry je trochu zarážející, že na stáří umíraly i pětapadesátileté osoby. V pozdním věku se samozřejmě objevuje celá řada příčin úmrtí. K vágnímu „*pro stáří*“ se přistupovalo patrně jen bez viditelných známek jiné nemoci. Celkem na stáří zemřelo 605 osob ve věku 55 až 110 let.

Podobně jako je pro osoby starší nic neříkající příčinou smrti stáří, je pro dnešního badatele jen málo informativní příčina smrti novorozenců slabost, nebo následkem porodu a podobně. *Swäche* – *slabost* byla jako příčina smrti stanovena u 157 novorozenců a „*Geburtsschwäche*“ u 10 novorozenců. Tato příčina byla vždy užita jen u právě narozených dětí, zatímco příčiny jako *během porodu*, *následkem těžkého porodu* apod. byly v některých případech uvedeny u dětí a jindy u jejich matek.

Specifickou příčinou úmrtí jsou infekční nemoci, které v některých dobách přerostly až v epidemii. Nejzákeřnější byly až do konce 80. let 19. století pro stařečské obyvatelstvo neštovice. Na ně zemřelo 170 osob. Poslední dvě oběti si neštovice vyžádaly v roce 1890.

Úplavice, *disenterie* a *cholera* zdejší lidi výrazně nepostihly. Výjimku tvořil rok 1866, kdy na úplavici zemřelo 65 lidí, to je asi 83 % všech úmrtí na úplavici, disenterii a cholera za celých 115 let.

Pro *záškrť* se ve zdejších matrikách používalo hned několik označení. Kromě německého *Bräune* a *Häutige Braune* a českého záškrť používali zdejší faráři i označení *difterie* nebo *mázdřivka*. Záškrť podlehl 80 lidí. Do roku 1871 se jako příčina úmrtí objevoval záškrť zcela ojediněle, ale od tohoto roku stála tato nemoc skoro každý rok alespoň za jedním úmrtím.

Jen o něco méně nebezpečná byla pro zdejší lidi *spála*. Kromě tohoto českého názvu byla na stránkách stařečských matrik označována jako *Scharlach*, *Scharlachausschlag* a *Scharlachfieber*. Spále podlehl 67 osob. Nejvíce v roce 1872, kdy na ni zemřelo 10 lidí, a v roce 1899, kdy zabila ještě o dvě osoby víc.

Poměrně vysoký byl počet úmrtí na *mrtvici* a na *vodnatelnost*. Zatímco vodnatelnost postihovala osoby všech věkových kategorií, mrtvice postihovala především osoby starší.

Českému slovu mrtvice odpovídalo v německy psaných matrikách hned několik výrazů. Například 6 osob zemřelo v důsledku *Blutschlag*, další tři na

Blutschlagfluss, třikrát byl použit výraz *Flusschlag*, nejčastěji se používalo výrazu *Schlag* – 41 úmrtí a *Schlagfluss* – 32 úmrtí. Pokud do této skupiny započítáme i 6 úmrtí v důsledku *slizní mrtvice*, zamřelo v důsledku různého typu mrtvice 91 osob.

Rovnoměrně po celých 115 let se vyskytovalo úmrtí v důsledku *vodnatelnosti*. Jen výjimečně se ze zápisu matrik můžeme dovědět, který konkrétní orgán vodnatostí trpěl. Buď je v kolonce příčin zapsáno *Wassersucht* nebo *algemeine Wassersucht*. Z celkového počtu 193 úmrtí na vodnatelnost je jen 16 úmrtí přesněji určeno: 14 osob zemřelo na vodnatelnost hrudi, 2 na vodnatelnost mozku.

Překvapivě nízký byl počet zemřelých v následku zranění, nehod a neštěstí. Za celých 115 let sem lze zařadit jen 30 úmrtí. Zcela nedostatečné jsou záznamy, kde je za příčinu úmrtí označeno strohé *An Verletzung* nebo *Verletzung*. Takové případy jsou 4. Další tři úmrtí následkem úrazu jsou popsány trochu obsírněji. 22letý muž z Čechočovic zemřel v září 1870 vykrvácením při těžkém zranění na dráze. O deset let později zemřel 61letý muž také na vykrvácení, které si ale způsobil úrazem při lámání kamene dynamitem. A v červenci 1888 spadl 56letý muž z půdy.

Osm lidí utonulo, dva z nich v záchvatu epilepsie a jeden při rozvodnění řeky. Čtyři osoby zemřely následkem popálení, dvě kvůli opaření a další dvě osoby umrzly. Neštěstí stojí i za smrtí muže, který zemřel v roce 1883 na zardoušení následkem zasypání. V roce 1898 byl zabit bleskem na poli 37letý muž. V roce 1876 zemřel jeden muž následkem přejetí. Nebylo uvedeno čím, snad povozem. V roce 1895 bylo zaznamenáno další přejetí, tentokrát je vysloveně uvedeno „přejet vlakem“. V roce 1821 podlehl 17letý chlapec zraněním, které způsobil kopnutí koně. O deset let později se objevuje u 55letého muže jako příčina úmrtí otřes mozku. Není ale uvedeno jak k němu došlo. Můžeme jen hádat jestli pádem, nebo ve rvačce. V roce 1892 se jedna žena otrávila. Ze zápisu ale není jasné, zda šlo o neštěstí nebo o úmysl. Naopak dost jasné jsou dva případy sebevraždy oběšením z let 1882 a 1890. Ve farní kronice je zápis o faráři, který se zastřelil. V matrice zemřelých je ale za příčinu jeho skonání uvedena slabost mozku.

Na stránkách matriky stařečské farnosti se můžeme setkat i s trestným činem. V roce 1826 matka, dcera domkáře, zabila svého nemanželského syna těsně po porodu. Dítě, které podle zápisu žilo 5 minut, muselo čekat dlouhou dobu na pohřeb. Narodilo se 26. března a pohřeb se konal 3. května, zřejmě kvůli vyšetřování.

Existuje možnost, že by byl velký nárůst počtu úmrtí na různá zranění jen důsledkem zpřesňování matričních zápisů v průběhu druhé poloviny 19. století. Ale z větší pravděpodobnosti souvisí tento nárůst se změnou životního stylu, se změnou způsobu obživy a v neposlední řadě s technickými vymoženostmi. Zatímco do roku 1850 zemřelo v důsledku zranění a nehod jen 7 osob, ostatní nehody, mezi které patří i neštěstí na železnici nebo neopatrná manipulace s dynamitem, zabíjeli zdejší muže až v druhé polovině 19. století.

Většina zápisů obsahovala jen jednu příčinu úmrtí. Jen výjimečně bylo za příčinu smrti označeno více nemocí. Celkem bylo takových úmrtí 10. Nejčastěji byla zapsaná kombinace „zápal plic po spalničkách“. V důsledku toho zemřelo 7 dětí v letech 1896 a 1897. Zbylé tři kombinované příčiny smrti se staly osudné vždy pro jednu osobu. V roce 1899 je zaznamenáno úmrtí na zápal ledvin po šarlachu, v roce 1828 na rakovinu a souchotiny a v roce 1816 na souchotiny a úbytě. Právě z takového záznamu je možné usuzovat, že v povědomí zdejších lidí nepředstavovaly souchotiny a úbytě tutéž nemoc, přesto jsem obě úmrtí zařadila mezi tuberkulózy, tak jak je zařadil např. Petr Jančárek.^[32]

Objevil se i zápis bez příčiny úmrtí. Jednalo se vždy o novorozeně, které nežilo déle než hodinu. Často u něj byla poznámka, že nebylo křtěné. Příčina chyběla u 9 dětí zapsaných do roku 1824 a pak ještě u jednoho v roce 1863. Později byla takovým úmrtím přiřknuta příčina slabost. U větších dětí ani u dospělých zápis příčiny smrti nechyběl.

Uvedla jsem tu nejčastější onemocnění nebo zranění, která měla u zdejších lidí za následek smrt. Zmíním se také, které příčiny smrti byly naopak ojedinělé. Jen u jediného člověka bylo příčinou úmrtí astma. Dnes jedna z nejrozšířenějších nemocí – cukrovka – si podle záznamů v matrice vyžádala také jen jeden lidský život, stejně jako tělesná vada nebo tříselná kýla.

Jen jednou se objevovaly i další nemoci, jako např. rakovina krku, které ale lze zařadit do skupin, jejichž velikost už není zanedbatelná stejně jako nemoci žaludku, kam by patřil i zápal žaludku (2 úmrtí), nemoc žaludku (7 úmrtí), ztvrdnutí žaludku (1 úmrtí) atd.

Při sestavování skupin nemocí se ale stále jak v bludném kruhu otáčíme kolem nejasnosti některých diagnóz, respektive kolem různých označení téže nemoci a jindy zase kolem jednoho názvu pro nemoci různé. Správně upozornila Věra Kalousová např. na nemoc úbytě, která je nejčastěji ztotožňována se souchotinami, ačkoliv i dobová literatura rozlišovala úbytě různého druhu, přičemž jen některé bylo možné pokládat za souchotiny.^[33]

Z tabulky níže vyplývá, že infekčním chorobám podléhali častěji mužové. Naopak ve skupině nemocí, kterou jsme označili jako tuberkulózu, se častěji objevuje úmrtí ženy. Převaha toho kterého pohlaví není ale ani v jednom případě zásadní, pohybuje se mezi 53–57 %, aby bylo možné vyslovit soud o nějaké náchylnosti mužů či žen k určité nemoci. Obdobně vyrovnané jsou i výsledky v ostatních skupinách příčin úmrtí. Jen ve skupině gynekologických chorob a komplikací při porodu jsou zařazeny pouze ženy. Přibližně každý 376. porod končil smrtí

[32] P. JANČÁREK, *Zdravotní stav obyvatel Zubrnice v 1. polovině 19. století*, Historická demografie 17, 1993, s. 233.

[33] V. KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Ločenice v letech 1784–1900*. Historická demografie 30, 2006, s. 117.

rodíčky. Jedinou oblastí, kde byla zřetelná převaha zemřelých mužů (91 %), jsou vnější příčiny smrti, tedy úrazy, nehody a sebevraždy.

TABULKA 15. ZEMŘELÍ PODLE PŘÍČIN SMRTI VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899

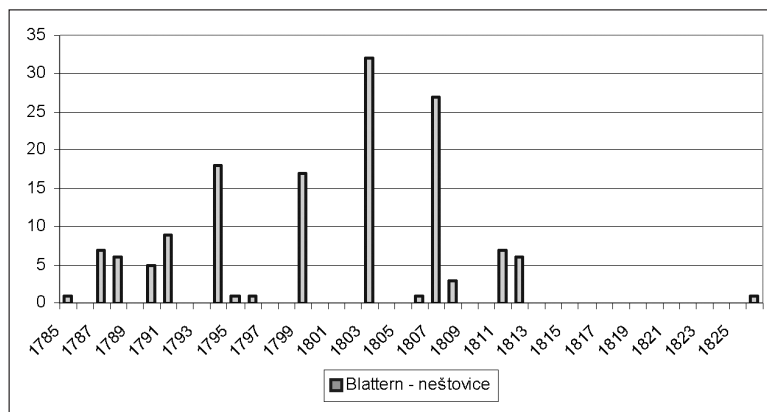
Příčina smrti	Celkem	Muži	Ženy	Celkem v %
Infekční choroby	384	204	180	8,2
Tuberkulóza	707	301	406	15,2
Plicní choroby	327	163	164	7,0
Střevní choroby	127	71	56	2,7
Celková vodnatelnost	195	94	101	4,2
Mozkové choroby	122	60	62	2,6
Srdeční choroby	72	45	27	1,5
Křečové stavy	1355	712	643	29,1
Gyneologické choroby a komplikace při porodu	18	-	18	0,6
Sešlost věkem	605	336	269	13,0
Rakovina	39	21	18	0,8
Nemoci jater	9	6	3	0,2
Nemoci ledvin a močových cest	9	4	5	0,2
Nemoci žaludku a žlučníku	9	4	5	0,2
Kožní choroby	74	43	31	1,6
Dna	12	9	3	0,3
Vrozená slabost	177	110	86	3,8
Onemocnění krku	8	5	3	0,2
Duševní choroby	2	2	-	0,0
Nemoci blíže neurčené	349	161	188	7,5
Vnější příčiny smrti	34	31	3	0,7
Kombinace příčin smrti	10	7	3	0,2
Příčina neuvedena	10	6	4	0,2
Úhrnem	4663	2385	2278	100,0

6.4. Epidemie a mortalitní krize

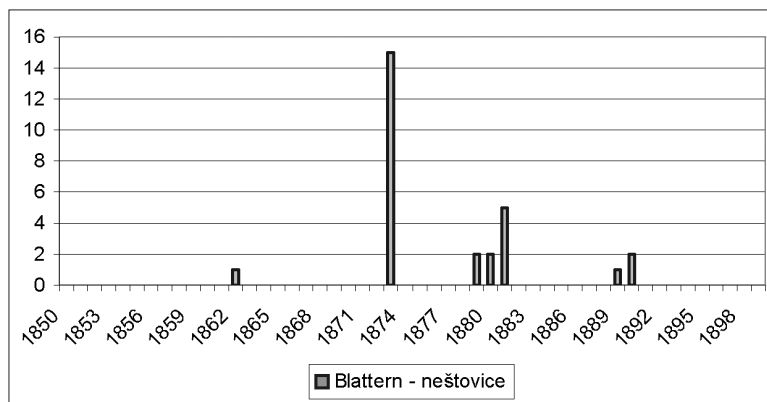
Ve stařečské venkovské oblasti se epidemie v 19. století vyskytovaly mnohem méně často než v jiných lokalitách Moravy a Čech. Některé vlny smrtících nemocí se zdejší populace prakticky nedotkly. Jiné nakažlivé nemoci zase kulminovaly v jiném roce, než jak je uváděno obecně pro celé české země.

Nejnebezpečnější nemocí nejen pro farnost Stařeč byly neštovice. Na ně zemřelo během první poloviny 19. století 77 lidí. Cholera, která zejména v hustěji

GRAF 9: VÝSKYT NEŠTOVIC VE FARNOSTI STAŘEČ DO POLOVINY 19. STOLETÍ

GRAF 10. VÝSKYT NEŠTOVIC VE FARNOSTI STAŘEČ V DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ.

osídlených aglomerací představovala hrozbu číslo jedna, dokázala ve stejném období zdotat podle záznamů v matrice jen 6 zdejších osob. Budeme-li kalkulovat s předpokladem Marie Vojtíškové, podle které se cholera často projevovala stejně jako úplavice, můžeme sem připočít i další dvě oběti úplavice.^[34] Zvláště, když zemřely v „cholеровém roce“ 1832.

Před začátkem 19. století si neštovice vyžádaly celou řadu obětí. Od začátku sledovaného období, tedy od roku 1785, až do roku 1799 podlehl neštovicím 65 osob. Nejhorší byla situace v letech 1794, kdy na neštovice zemřelo 18 lidí,

[34] Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Úmrtnost při prvních třech cholеровých epidemiích XIX. století*. Historická demografie 5, 1971, s. 92.

a 1799, kdy bylo 17 obětí. V první polovině 19. století zaznamenaly neštovice několik velkých vzestupů. Nejdramatičtější byla situace v roce 1803, kdy neštovicím podlely 32 osoby. Umíraly především od konce března do června. Další razantní nástup si nechaly neštovice na přelom let 1807 a 1808, kdy dohromady zemřelo 30 lidí. V roce 1806 se objevilo jen 1 úmrtí na tuto nemoc, a to v červenci. Počínaje rokem 1827 se neštovice na dlouhou dobu odmlčely. Další úmrtí na ně se objevilo až v únoru 1862, kdy neštovicím podlehl dvanáctiletý chlapec.

Dalších deset let nepředstavovaly pro populaci stařečské farnosti vůbec žádné nebezpečí. O to razantněji nastoupily v roce 1873, kdy jim podlelo 15 osob. Tehdy to znamenalo, že neštovice byly příčinou smrti více než čtvrtiny všech zemřelých v roce 1873.

I v letech následujících se úmrtí na neštovice pravidelně objevovala, i když počet nebyl příliš vysoký. Poslední dvě oběti neštovic jsou zaznamenány v roce 1890. V lednu toho roku zemřeli na neštovice dva muži ve věku 33 a 42 let.

Zajímavé je zmínit věk obětí neštovic. Nikoho nepřekvapí, že jimi byly převážně děti. Ze 170 úmrtí na neštovice nebylo osob starších 15 let ani dvě desítky. Naopak největší podíl měly děti ve věku 3 měsíce až 6 let.

Za pozornost stojí jistě i fakt, že do poloviny 19. století umíraly na neštovice výhradně děti. Nejstarším zemřelým bylo čtrnáctileté děvče, zatímco v epidemických letech objevujících se po roce 1850 umíraly i osoby dospělé, nejčastěji v produktivním věku.

Z výsledků výskytu neštovic během 115 let nevyplývá žádné „typické“ období v rámci jednoho roku, kdy se neštovice častěji rozbujely. V roce 1794, kdy neštovice zabily 18 lidí, se objevily na přelomu podzimu a zimy. Naopak v jarních měsících až do začátku července je zaznamenáno řádění neštovic v roce 1803, kdy jim podlely 32 osoby. Dlouho se na neštovice umíralo v letech 1807 a 1808. První oběti se objevily už v létě 1807 a poslední až v březnu 1808. Celkem si tehdy neštovice vyžádaly 30 lidských životů. V březnu, dubnu a květnu se neštovice projeví v roce 1873, kdy na ně zemřelo 15 lidí.

Ostatní nemoci, které v jiných oblastech českých zemí působily značné ztráty, byly k obyvatelům stařečské farnosti shovívavé. Cholera se ve stařečské farnosti objevila jen v roce 1849, kdy zabila 6 osob. Bylo to pět mužů ve věku 48 – 70 let a jeden čtyřletý chlapec. Cholera se držela pouze v jedné obci farnosti, v Krahlově. Všichni zemřeli během října a listopadu. Další 1 úmrtí na cholera bylo v roce 1852. I v tak kritickém roce, jakým byl z pohledu cholery rok 1866, je ve všech matrikách zemřelých vedeno jen jediné úmrtí na cholera. Je to ale informace zkreslená, protože většina příčin úmrtí je zapsána jako Brechruhr neboli úplavice se zvracením.

Válečný rok 1866 představoval ve farnosti Stařeč skutečnou mortalitní krizi. *„Roku 1866 nastěhovalo se do Stařeč 5000 Průšáků, jež sem zavlekli cholera, kteréž*

na 80 osob za oběť padlo.“^[35] Matriční zápisy uvádějí něco jiného, ale příliš se František Dvorský v popisu situace z roku 1866 nemýlil. Růst úmrtnosti byl v tomto roce opravdu dramatický. Na vině bylo skutečně vojsko. Někde jeho přítomnost znamenala rozšíření neštovic nebo cholery, pro Stařečsko se stalo nebezpečným přivlečením úplavice. Brechruh (úplavice se zvracením) je zapsána u 65 zemřelých, průjem u 3 a samotná cholera jen u 1 zemřelého. Celkově se vyšplhal počet zemřelých až na číslo 118. Úmrtnost roku 1866 byla tak obrovská, že nesnese srovnání z žádným jiným ze sledovaných let.

„Během roku 1866 dotkla se vlasti naší ruka Páně... Celá Morava zatopená byla vojskem nepřátelským Průšáků, ježto dopuštěním božím dne 3. července u Kralova Hradce vojska rakouská strašně na hlavu porazili. I náš mestys Starč byl jimi trpce postižen. Dne 12. července přepadli naši pokojnou osadu čítající 134 čísel v počtu 5000 mužů, zásoby pro lid i pro dobytek co byly ztenčily se přílišně... Tuto metlu nepřijemnou snášel dosti statečně náš lid, ale smutnější metla šla v zápětí. Nebylo ještě ani kde v Čechách tím méně na Moravě slyšeti o choleře a již ta objevila se u nás hned 15. července a vyžadovala v prvních dnech četné oběti... Rána ta táhla se v mestysi po tři měsíce, a kdežto jindy průměrně 40 pohřbů bylo, toho toku čítáno jich 118.“^[36]

Vyslovené úmrtnostní krize už se ve farnosti neobjevily, i když úmrtnost ještě několikrát vzrostla především v důsledku častějšího výskytu některé nemoci. V letech 1880 a 1895 vzrostl počet úmrtí kvůli záškrtu a v roce 1899 kvůli spále.

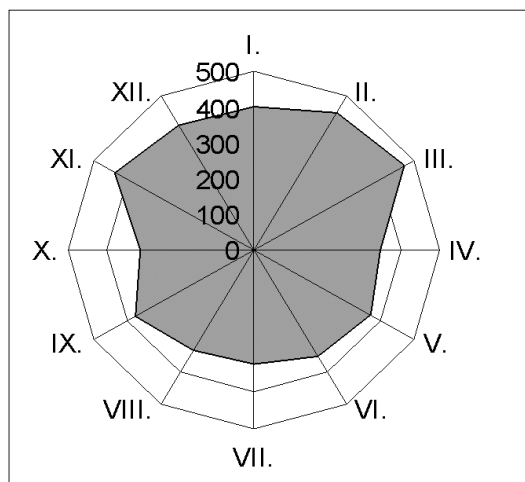
6.5. Sezónnost úmrtí

Rozložení počtu úmrtí do jednotlivých měsíců vykazuje až překvapivou konstantnost. To, co platilo na konci 18. století, přečkalo veškeré zlepšování v medicíně i výživě až do konce století devatenáctého. Měsíc s maximem úmrtí byl březen. Od dubna do července se počty zemřelých v jednotlivých měsících postupně snižovaly. V srpnu vzrostl počet zemřelých na 336, ještě výrazněji se úmrtnost zvýšila v září, aby se v říjnu propadla na hodnotu 316 zemřelých. V listopadu je zaznamenán opět dramatický nárůst úmrtnosti, až se nakonec prosinec dostává opět na stabilní „zimní“ úroveň. Únor pak musíme považovat za měsíc se zvyšující se úmrtností.

[35] F. DVORSKÝ, *Vlastivěda moravská*, s. 26.

[36] Fara kostela sv. Martina Třebíč, *Kronika kostela sv. Jakuba ve Starči*, s. 82.

GRAF 11. SEZÓNNOST ÚMRTÍ VE FARNOSTI STAŘEČ V LETECH 1785–1899.

7. Závěr

Farnost Stařeč je reprezentantem populačního vývoje obyvatelstva ve venkovském prostředí Českomoravské vrchoviny. Ačkoli tento vývoj více méně koreponduje s celozemskou situací v 19. století, lze pozorovat mnohé místní rozdíly, z nichž některé jsou zajímavé. Například ve farnosti Stařeč, která sice geograficky patří k Moravě, vypadal roční průběh porodnosti obdobně jako v Čechách. Vrchol porodnosti byl v jarních měsících, konkrétně v únoru a březnu. V první polovině roku se narodilo víc dětí než v druhé. Poměrně vysoká úroveň porodnosti se, s mírným propadem v květnu, zachovala až do vrcholu léta a od srpna se teprve snižovala.

Podstatnější rozdíl oproti celozemským údajům jsou zaznamenány ve výskytu vícečetných porodů, který byl na Stařečsku extrémně nízký s hodnotami okolo 99 jednoduchých porodů na 1 porod dvojčat.

Podobně je možné doložit, že na Stařečsku byl na počátku 19. století významně nižší průměrný věk nevěst při prvním sňatku (nižší než 21 let), zatímco jinde v českých zemích varíroval spíše na úrovni 23 let. Muži se naproti tomu ženili zhruba stejně staří jako jinde v Čechách a na Moravě ve věku 25 let a výše. Okolo poloviny 19. století je obecně uváděn nárůst věku až na úroveň 26–28 u žen a 29–32 u mužů. I v tuto dobu se stařečští obyvatelé ženili a vdávali mladší. Nejvyšší věk nevěst na 26 let ani nedosáhl a u mužů nejvyšší průměrný sňatkový věk jen o několik měsíců překročil hranici 29 let. Vzhledem k tomu, že i v ostatních studiích pro venkovské prostředí byl věk při sňatku potvrzen na nižší úrovni, vyšší průměrné údaje za české země souvisí s vyšším věkem při sňatku ve městech.

Rozdíly byly zjištěny i ve struktuře kojenecké úmrtnosti. Zatímco v první polovině 19. století v řadě lokalit tvořila úmrtí v průběhu prvního měsíce života větší díl zemřelých dětí do jednoho roku věku, jak dokládají Lumír Dokoupil a Ludmila Nesládková,^[37] ve farnosti Stařeč více než dvě třetiny kojenců zemřely ve věku 28 dní až 1 rok, tedy nikoliv v průběhu prvního měsíce života. A ani mezi novorozeneckou úmrtností neměla převahu složka „v prvním týdnu po narození“. Takových dětí zemřelo 76, kdežto dětí ve věku 7–27 dní 102. Je otázkou, jak vysvětlit takový nárůst úmrtnosti dětí až po prvním měsíci života. Možným vysvětlením by byla polevující péče matky v době, kdy se musela vrátit ke svým běžným povinnostem. Dalším vysvětlením by mohla být strava, kterou starší kojenci dostávali, pokud nemohli být kojeni, např. kvůli nepřítomnosti matky pracující mimo domov. Ponovorozeneckou úmrtnost mohlo také zvyšovat to, že se o ně často staraly starší děti, zejména sestry, které se ale pohybovaly mezi ostatními dětmi ve vesnici a snáze se mohly nakazit infekční nemocí, kterou pak přinesly domů.

Další podstatný rozdíl můžeme vidět v průběhu epidemií. Na Stařečku se vyskytovaly jen neštovice a jejich výskyt obvykle nekorespondoval s celozemskými vrcholy. Pro Ludmilu Nesládkovou byl hlavně na Moravě naprosto nejkrizovější rok 1806. I ostatní studie z oblasti Čech hovoří především o roce 1805 a 1806. Ve farnosti Stařeč se neštovice rozbujely už v roce 1803 a pak znovu na přelomu roku 1807 a 1808. Naproti tomu v roce 1806 zemřela na Stařečsku na neštovici jen jedna osoba. A ani epidemie neštovic, která v českých zemích propukla v souvislosti s prusko-rakouským konfliktem v roce 1866, Stařečsko nepostihla. Nezasáhly ji ani epidemie cholery z první poloviny 19. století, ani v roce 1866, kdy se zde ale vyskytla stejně nebezpečná úplavice.

Sezónní průběh úmrtí naopak odpovídá celozemským datům s maximem v únoru a březnu. V porovnání s jižní Moravou se letní minimum posunulo z června na červenec. Výraznější rozdíl byl až v úmrtnosti říjnové, která byla na Stařečsku absolutně nejnižší, a naopak v listopadu, která nadprůměrně stoupla.

Získané údaje tak v podstatě potvrzují, že pro území, které se nalézalo v méně úrodné části českých zemí na Českomoravské vrchovině, stranou od hlavních dopravních spojů, se ještě v 19. století se vývoji obyvatelstva významnější změny neprojeví, i když lze pozorovat vyšší sňatkový věk v polovině 19. století, byl nižší než v jiných regionech českých zemí. Naopak se prokázalo, že obyvatelstvo odlehlejší poloha mohla ochránit před většími epidemiemi.

[37] L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*. Historická demografie 12, 1987, s. 144.

SUMMARY

Inhabitants of the parish Stařeč in the nineteenth century

The present article demonstrates numerous local differences in the development of population in village agglomeration. Of importance are especially the differences in the perception of marriage, the limiting of the number of children in family, the differences in the occurrence of various illnesses, even epidemics, and the strategies in coping them.

In the parish Stařeč that geographically belongs to Moravia the birth cycle was similar to Bohemia. The peak of births was in the spring, in February and March. There were more children being born in the first half of the year than in the second half.

In comparison with the data from the whole of the Czech Lands, there was an extremely low rate of multiple births. On 99 simple births there was only one twin birth.

The average marriage age of brides in the period under study was in Stařeč 21 years, the grooms were in average 25 years old. In the middle of the nineteenth century the marriage age rose. The brides were in average 26 and the grooms 29 years old. Similar figures were obtained in other similar localities, villages as well as small towns.

Re-marriages of widowers and widows generally occurred in 20–20 per cent of cases. In the parish of Stařeč this imaginary limit was even slightly exceeded, as re-marriages constituted 20,4 per cent of all marriages.

Interesting are figures of children's mortality. Two thirds of sucklings died within 28 days to one year of age, that is, not until the first month of age. How should we interpret such increase in children's mortality after reaching the first month? One of the possible explanations should be the decrease in mother's care after she returned to her duties. There is also the problem of nourishment for older children. And the mortality could have been augmented by the integration of older children to the society and the subsequent exposure to infectious diseases.

The greatest differences from the figures stated by the literature for the whole of the Czech Lands were in the case of the age of brides, the percentage of re-marriages, and in the level of children's mortality. There were also some differences in the occurrence and development of epidemics, especially pox and cholera.

DEMOGRAFICKÉ KRIZE NA KONCI 17. A V PRŮBĚHU 18. STOLETÍ V KUTNÉ HOŘE

Radek Horák

Demographic crisis at the end of the seventeenth and throughout the eighteenth century in Kutná Hora

ABSTRACT: The aim of this study is an analysis of different impact of demographic crisis in the seventeenth and eighteenth century in the Czech Lands. According to Livi Bacci thesis, mortality was distinctly lower in the times of mortality crises in the eighteenth century than under similar circumstances in the seventeenth century. To prove this, I followed up with the study of professor Maur who was engaged in the study of the plague in Kutná Hora in the year 1680. The analysis of the register of deaths of Kutná Hora proved that the last plague in the Czech lands in 1713 avoided Kutná Hora and the surrounding area (Poděbrady, Kolín, Kouřim). The other demographic crises influenced the lives of the inhabitants of the city in the 18th century (Silesian wars, Seven Years' War). However, the most important demographic crisis of 1771–1772 was much milder in comparison with the plague of 1680.

Historická demografie, 2011, 35:1:83–113

KEYWORDS: plague, demographic crisis, Kutná Hora

CONTACTS: Radek Horák, Černokostelecká 113, Praha 10, mail: radek 919@hotmail.com

Úvod

V tomto příspěvku bych chtěl na základě vlastní excerpce matrik města Kutná Hora a několika dalších sídel v jejím okolí popsat průběh a intenzitu posledních velkých mortalitních krizí v tomto městě a ve středních Čechách. Zároveň jsem se pokusil tyto údaje začlenit do širšího časového horizontu a současně do celoevropského kontextu. Časově jde o období vymezené morem v roce 1680 a hladomorem v letech 1771–1772.

Podle italského demografa Livi Bacciho lidé, kteří žili v 18. století v Evropě, zejména Západní, neprožili žádnou skutečnou mortalitní krizi, jaké byly obvyklé ještě v 17. století.^[1] V období, které nás zajímá, je jistě možné tato slova doložit, případně poukázat na jednotlivé výjimky studiem dobových matrik. Obecně lze předpoklad Livi Bacciho doložit skutečností, že právě v tomto období dochází v Evropě prudkému nárůstu počtu obyvatel. Jestliže se v roce 1700 odhaduje počet obyvatel Evropy asi na 118 mil., o sto let později to bylo již 187 mil.^[2]

[1] Massimo LIVI BACCI, *Populace v Evropské historii*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2003, s. 110–111.

[2] Jeremy BLACK, *Evropa osmnáctého století*. Vyšehrad, Praha 2003, s. 25.

Neznamená to ovšem, že epidemie vymizely zcela. Morové epidemie byly v pozdějších letech nahrazeny epidemiemi cholery (v českých zemích poprvé v roce 1832, pak i v letech 1836–1837 a za prusko-rakouské války 1866) a tyfu, jež měly přece jen poněkud mírnější dopady na úmrtnost obyvatelstva.^[3] V případě cholery se nemoc rozvine jen u deseti nakažených, ale smrtnost je vysoká.^[4] Až epidemie španělské chřipky z let 1918–1920 způsobila demografickou krizi srovnatelnou s morovými epidemiemi – zemřelo na ni celkově až 50 mil. osob.^[5]

Z hlediska výskytu epidemií nakažlivých chorob se jedná o období zásadních změn, protože v 19. století již k dalším epidemiím takového rozsahu u nás nedošlo. Předpokládáme, že se intenzita epidemií v tomto období postupně snižovala, než se na našem území vytratily zcela. V této souvislosti jsem se zajímal také o faktory, které ovlivnily geografické rozšíření epidemií v průběhu 18. století – zjevně podle údajů matrik farností měst středních Čech ne všechny byly v roce 1713 zasaženy morem.

Okolnosti vymizení moru v 17. a 18. století

Protože nebyl znám bezpečný způsob, jak nemoci předejít, případně ji zastavit, byly morové epidemie přijímány s velkou mírou fatality, měly ovšem ve svém důsledku zničující dopad na celé populace. Ničily jak zdraví a mezilidské vztahy, tak i hospodářství a všechny aspekty lidské společnosti jimi byly ovlivněny. Měly tak ovšem významný vliv na mentalitu lidí, a tedy i celé společnosti. Neustále přítomný strach z možnosti jejich návratu byl však s křesťanskou vírou snesitelnější.

Přestože období absolutismu za vlády francouzského krále Ludvíka XIV. (1643–1715) a jeho středoevropského protějšku císaře Leopolda I. (1657–1705) se vyznačovalo zejména na svou dobu nezvyklou mírou centralizace moci, výsledkem nebyl o mnoho výkonnější státní aparát, který by disponoval většími možnostmi vypořádat se s eventuelními krizemi (mezi než jistě mor patřil). Šlo spíše o vítězství moci monarchie nad do té doby nezkrocenou a mnohdy vzájemně zneprátenou šlechtou.^[6]

Zásadní milníky na cestě k dnešní společnosti znamenaly vědecké objevy Isaaca Newtona (1681) a v technické oblasti zdokonalení parního stroje Jamesem Watterem (1782).^[7] Objevy vědy měnily i mentalitu společnosti směrem od baroka k osvícenství. Můžeme tedy říci, že o moderním státu v dnešním pojetí se dá hovořit

[3] Eduard MAUR, *Smrt ve světle demografické statistiky (Fenomén smrti v české kultuře 19. století)*. Státní vědecká knihovna, Plzeň 2001, s. 249.

[4] Massimo LIVI BACCI, *Populace ...*, s. 145.

[5] Dušan TŘEŠTÍK, *Zápisník a jiné texty k dějinám*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2008, s. 116.

[6] Francis FUKUYAMA, *Trust*. Penguin Books, London 1995, s. 39.

[7] *Encyklopedický slovník*. Klub čtenářů Odeon, Praha 1993.

až od poloviny 18. století, od období centralizace státní správy za vlády Marie Terezie.^[8]

Právě proto je s podivem, že k vymizení moru z velké části Evropy došlo dřív, než většina z těchto změn mohla vůbec začít působit. To otvírá velký prostor pro různé teorie, které se pokoušejí tuto skutečnost věrohodně vysvětlit.

Teorie příčin vymizení moru v Evropě

Existuje mnoho teorií příčin, proč došlo k odeznění moru dlouhá desetiletí před začátkem průmyslové revoluce. Jelikož mnohé skutečnosti nejsou zcela známy a nelze se zcela bez výhrad přiklonit pouze k jedné z nich, nelze vyloučit i to, že roli zde hrál nejspíš souběh více faktorů. Příčinou nemohlo být zlepšení zdravotní péče, ani rozvoj medicíny, i když v 17. století již byly známy takové léky jako chinin a stará lékařská ortodoxie (zvláště Galén) už byla kriticky a empiricky přehodnocena objevy Vassalia, Serveta a Harveyho, ale pro žádnou z běžných infekčních nemocí neexistovala účinná léčba^[9].

Populární byly ale lékařské knihy, které plnily základní informativní funkci ve společnosti, kde většina lidí k lékařské péči neměla přístup, nebo si ji nemohla dovolit. První knihou vyšlou tiskem a obsahující návod, jak předcházet a léčit mor, byl spis Heinricha Steinhovela v roce 1471 vydaný v Ulmu.^[10]

Jelikož lékařská věda v boji s morovou epidemií během staletí nepokročila, je příznačné, že i v renesanci (1554) se tiskly knihy slavného českého lékaře 15. století Křišťana z Prachatic.^[11]

Čeští lékaři renesance, např. Vavřinec Span ze Spanova, upouštěli pod vlivem Paracelsa od relikvií, pověr, amuletů a škapulířů a zakládali léčbu na léčebných medikamentech jako byly byliny, semena, extrakty, sirupy, minerálie, kovy a zeminy, ocet, víno, olej, mák, mouka, med, hořčice, fíky, cibule atd.^[12] Dalším opatřením bylo spalování vonných substancí v domech a na ulicích měst.

Jan Černý doporučoval užívat česnek, vlašské ořechy, víno s octem a hřebíčkem, mochnu lesní, ale také hrát kostky, šachy, karty.^[13] Podstatou myšlenky bylo to, že dobrá nálada a optimismus skýtají lepší naději při prevenci než pesimismus a smutek, což tvrdil už i osobní lékař Václava IV. Albík z Uničova a další středověcí lékaři. Příčina onemocnění se totiž hledala i v nadměrném smutku a trudomysl-

[8] Imhof ULRICH, *Evropa a osvícenství*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2001.

[9] Thomas MUNCK, *Evropa sedmáctého století 1598–1700*. Vyšehrad, Praha 2002, s. 117.

[10] Eduard WONDRAK, *Historie moru v českých zemích*. Triton, Praha 1999, s. 27.

[11] Tamtéž, s. 29.

[12] Tamtéž, s. 39.

[13] Tamtéž, s. 34, 35.

nosti (městské rady zakazovaly pohřební průvody, černé šaty a omezeno bylo i zvonění zvony).^[14]

Z administrativních opatření mělo význam snad to, že v roce 1565 byla na Moravě zřízena funkce zemských lékařů, kteří měli zajišťovat lékařskou péči při epidemiích. Později v průběhu 16. století byly zřizovány i funkce městských lékařů, nejprve ve Znojmě, Jihlavě, Slavkově, Brně, Olomouci, Opavě, Litomyšli, Mladé Boleslavi, Kutné Hoře, v Chebu a v Jáchymově. V Praze měli tuto funkci (od roku 1585) zemští lékaři. Jejich úkolem bylo léčit měšťany, radit městské správě při epidemii, dozírat na lékárny, lázeňská i špitální místa, také na ranhojiče a porodní báby.^[15]

Jako příklad typických opatření městských rad v českých městech té doby může sloužit usnesení kutnohorských šepmistrů vydané v průběhu morové epidemie (září 1680). Bylo jím nařízeno konat zbožné modlitby, přikazovalo se vykuřovat domy jalovcem, sírou nebo střelným prachem, ničit nebo alespoň dlouhodobě větrat (až do zimy) svrchní šat i ložní prádlo po nemocných. Zakazovalo se taky obchodovat s ložním prádlem a varovalo se před rozkrádáním pozůstalosti po zemřelých. Zakázán byl styk nemocných se zdravými (za zvlášť nebezpečný byl považován styk v lázních).^[16]

Zjevně tedy je, že lékařská pomoc spočívala spíše v udělování doporučení městským radám, které je pak formulovaly v poměrně smysluplných opatřeních administrativní povahy.

Faktem limitujícím možnosti účinné pomoci postiženému obyvatelstvu bylo i to, že i v průběhu 18. století se lékaři soustřeďovali převážně do měst, a i v takové Francii byl 1 lékař na 10 tisíc obyvatel, v mnoha oblastech byl doktor raritou, i když si mohli lidé jeho služby dovolit.^[17] První očkování, proti neštovicím proběhlo až v roce 1798,^[18] proto můžeme s jistotou říci, že lékařská péče měla až do konce 18. století na úmrtnost vliv zcela zanedbatelný. Příčiny vymizení moru se tudíž hledají spíše ve zlepšení stravování, bydlení, hygienických podmínek atd.

A. Podle McKeownovy „stravovací hypotézy“ byl pokles úmrtnosti v 18. století umožněn lepší stravou širších vrstev obyvatelstva.^[19] Pravdou je, že v minulosti se vyskytovaly neúrody a s nim spojené hladomory, byly rozdíly sociální (většina obyvatelstva na venkově) i geografické a dokonce klimatické (studenější 15. století, naopak teplotně nadprůměrná 2. polovina 16. století), ale nedá se jednoznačně

[14] Tamtéž, s. 18.

[15] Ladislav NIKLÍČEK aj., *Dějiny medicíny v datech a faktech*. Avicenum zdravotnické nakladatelství, Praha 1985, s. 69.

[16] Eduard MAUR, *Úvahy o moru roku 1680 v Kutné Hoře a okolí*. In: Kutná Hora v období baroka, 1. sv. ročenky Antiqua Kuttna, Praha 2005, s. 119.

[17] J. BLACK, *Evropa osmnáctého století ...*, s. 40.

[18] M. LIVI BACCI, *Populace ...*, s. 173.

[19] Tamtéž, s. 173.

říct, že by v tomto směru byla situace v 18. století výrazně lepší, hovoří se zde dokonce o krizi zemědělství.^[20]

Proti stravovací teorii ale vystupuje celá řada skutečností, neboť je doloženo, že například v době hospodářské prosperity v 16. století, ale i ve stoletích předešlých, byla v průměru spotřeba masa na obyvatele na rok okolo 100 kg, zato v 18. století jen asi 18 kg.^[21]

A dokonce je možno říci, že stravovací poměry obyvatelstva v století 18. nevypadají příliš dobře ani ve srovnání s obdobím středověku. Například Barbora Harveyová (autorka knihy *Život a umírání ve středověku*) analyzovala záznamy z Westminsterského opatství v Londýně v polovině 15. století. Podle nich dostával každý mnich na den téměř kilogram tmavého masa a neomezené množství klaretu nebo piva a hromady sladkých dezertů. Zemanstvo a bohaté měšťanské vrstvy Anglie ve 14. století stravovaly zhruba stejně jako mniši bohatých klášterů.^[22]

Situace v našich zemích nebyla jiná. Nelze pochybovat o tom, že se zejména v době reformační jedlo a pilo více než dnes. Víme, že hospodský oběd v Praze roku 1562 měl šest chodů a byl opravdu levný, pouhé dva groše.^[23] Na svatbách šlechticů bylo až 200 tabulí, desítky i na svatbách středně movitých měšťanů. Zikmund Winter napsal: „Na vyčtení kvasů cechovních nestačila by knížka“.^[24] V letech 1477–1526 se v Praze usadilo 20 nových vinopalů a pivopalů. Zrodil se pojem alkoholismus- začalo se používat slovo ožralec. V knize Hanuše ze Švorcperka z roku 1538 stojí: „Summa summarum, každý chce žráti a píti, hned z mládí k tomu dítě vedou, ještě v kolébce do ních víno lejí.“^[25]

Přesto, že výzvy k nápravě mravů je třeba brát s jistou rezervou, zdá se být zřejmé, že stravovací poměry nebyly tou pozitivní změnou, která by v 18. století mohla působit na zastavení výskytu morových epidemií.

B. Massimo Livi Bacci vidí příčinu spíš v lepším bydlení (větší vzdálenost od hlodavců jako prostředníka přenosu bacilu); dokládalo by to brzké vymizení choroby jinak v již poněkud stagnujícím západním Středomoří, kde se ovšem stavěly jako první zděné domy.^[26]

Ovšem o zlepšení hygienických podmínek ve městech střední Evropy (došlo spíš k jejich zhoršení) se dá hovořit až v pozdější době. Do měst se soustředila

[20] Ulrich IMHOE, *Evropa a osvícenství*, s. 111.

[21] Massimo MONTANARI, *Hlad a hojnost, dějiny stravování v Evropě*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2003, s. 75 a s. 154.

[22] F. Norman CANTOR, *Po stopách moru – černá smrt a svět, který stvořila*. Centa, Brno 2005, s. 64, 65.

[23] Jan VLK aj. *Dějiny Prahy I.*, Paseka, Praha – Litomyšl 1997, s. 333.

[24] Jan VLK, aj., *Dějiny Prahy I. ...*, s. 334.

[25] Tamtéž.

[26] M. LIVI BACCI, *Populace ...*, s. 95.

i chudoba a zločinnost, zejména v chudinských částech měst byly problémy hygienické i zdravotní.^[27]

Například v Paříži byly hřbitovy včetně známého Hřbitovu nevíňátek sanovány až v 80. letech 18. století^[28] a přestavba středověkých městských částí do moderních měst s bulváry a parky je záležitostí až století následujícího (v Praze například židovské ghetto až po roce 1893).

C. Nepopíratelný význam ovšem měla (zejména pro šíření již vypuklé epidemie) důsledná izolace celých ohrožených regionů, v našich podmínkách uzavření historických zemských hranic nebo vojenské kordony. Izolace postižených jednotlivců, tzv. karanténa, je odvozena od francouzského slova *quarante* (které znamená čtyřicet – myšleno dní izolace).^[29] Karanténa byla zavedena poprvé v Dubrovniku (1377), Benátkách (1378), a v Marseille (1383 ovšem minula se účinkem).^[30]

Myšlenka sanitárních kordonů vznikla poprvé v Provence a to už v letech 630–650; jejím autorem byl clermontský biskup Gallus.^[31] Sanitární kordon o délce přes tisíc mil vytvořený rakouskými Habsburky po roce 1728 podél turecké hranice s promyšleně rozmístěnými karanténními a dezinfekčními středisky a udržovaný až do roku 1873 dodává této teorii na váze, protože byl nad vši pochybnost účinný.^[32]

Na druhou stranu izolace postižených (ať zdravých či nemocných) v jejich domech byla velmi sporným opatřením. Protože byl nakažený izolován i s celou rodinnou, mnohdy to postižená rodina ze strachu tajila.^[33]

I současníci nemohli přehlédnout, že morem jsou zasaženy více ženy a děti, které se spíše zdržovaly doma, než muži a jejich komunity, například klášterní.^[34]

D. Dalším faktorem, se kterým je možno počítat jako s možnou příčinou vymizení moru, je i vyšší rezistence organismu vůči chorobě.^[35] Na tuto skutečnost by snad naznačoval i popis průběhu epidemie z pera Daniela Defoa. V pravděpodobně první reportáži v dějinách evropské literatury, jímž je jeho *Deník morového roku*, zachytil na základě deníků svého strýce (sám Defoe měl v té době 6 let) „běžný“ život za moru v roce 1665 v Londýně a okolí.

Podle jeho záznamů se během moru v Londýně v roce 1665 zvyšovala rezistence a snižovala úroveň úmrtnosti úměrně vzrůstající délce epidemie. Na svém

[27] J. BLACK, *Evropa osmnáctého století ...*, s. 191.

[28] Philippe ARIES, *Dějiny smrti II. Zdivočelá smrt*, Argo, Praha 2000.

[29] Daniel DEFOE, *Deník morového roku*, Odeon, Praha 1982.

[30] E. WONDRÁK, *Historie moru ...*, s. 18.

[31] L. NIKLÍČEK aj., *Dějiny medicíny v datech a faktech*, s. 36.

[32] T. MUNCK, *Evropa sedmnáctého století ...*, s. 119.

[33] Karel ČERNÝ aj. *Jezuité a mor*. Nakladatelství lidové noviny, Praha 2008, s.136.

[34] E. WONDRÁK, *Historie moru ...*, s. 18.

[35] Tamtéž.

vrcholu epidemie zabijela do dvou tří dnů, později za osm až deset dní, zpočátku se uzdravila pouze pětina nemocných, později už víc jak dvě pětiny.^[36]

E. S další teorií přišel Andrew Appleby, podle něhož byla v případech vymizení moru klíčovým faktorem skutečnost, že zvýšenou odolnost si vypěstovaly samy městské krysy. V důsledku toho nebyly blechy nuceny opouštět své přirozené hostitele a obracet se proti lidem. Taková imunita, pokud by nebyla trvalá, se mohla udržet dostatečně dlouho na to, aby rozvoj lidské společnosti (zvláště stavba kamenných domů, zlepšení hygienických podmínek a přísnější dodržování karantény na větších územích) zabránilo vzniku nových epidemií.^[37]

K tomuto můžeme přiřadit snad nejpravděpodobnější příčinu ústupu moru, která ovšem stojí mimo lidské zásahy. Ta spočívá ve skutečnosti, že v průběhu 18. století se v Evropě rozšířili na úkor krysy potkani, jež mají etologicky jiné vlastnosti a vyznačují se tím, že opouštějí po krátké době města a vesnice.^[38]

I zde ale existují jisté nejasnosti, byť způsob přenosu choroby z člověka prostřednictvím hlodavců je nezpochybnitelný. Madicott upozorňuje na to, že například Island napadl mor dvakrát v letech 1402–1404 a 1494–1495, ač tam vzhledem k chladnému klimatu žádné krysy nežily (krysa je jihoevropský živoch původem z východního Středomoří).^[39]

I v řídce osídleném Norsku první morová epidemie působila neuvěřitelně ničivě. Zde stojí za zmínku, že v norských pohádkách se od té doby smrt zobrazuje jako stará žena (staré ženy prodávaly své zboží po vesnicích a přenášely tak chorobu). Když britský zoolog Graham Twigg poukázal na skutečnost, že dopad černé smrti přinejmenším v Anglii byl stejně ničivý v řídce osídlených venkovských oblastech jako v hustě obydlených městech, jednalo se pravděpodobně o stejnou příčinu (podle něj ovšem navíc byla úmrtnost téměř stejně vysoká v letních i zimních měsících).^[40]

Historie moru v Evropě po roce 1347 až do odeznění v 17. a 18. století

Ačkoli nejstarší zprávy o výskytu morové epidemie v Evropě spadají do období starověku i ranného středověku (byť je s takto velkým časovým odstupem obtížné určit přesně, šlo-li skutečně o mor), je evidentní, že zprávy o této chorobě v 9. století mizí.

Šok, který způsobil její návrat v letech 1346–1349, byl nepopsatelný. Boccaccio, přímý svědek moru v roce 1348, napsal: „je s podivem slyšet to, co vám musím

[36] D. DEFOE, *Deník morového roku ...*, s. 238.

[37] T. MUNCK, *Evropa sedmnáctého století ...*, s. 119.

[38] Klaus BERGDOLT, *Černá smrt v Evropě*. Vyšehrad, Praha 2002, s. 19.

[39] K ČERNÝ aj., *Jezuité a mor ...*, s. 13.

[40] F. N. CANTOR, *Po stopách moru ...*, s. 18.

povědět- ale nevidět to tolik lidí a nevidět to já sám na vlastní oči, sotva bych se tomu odvážil uvěřit a tím méně o tom psát, i kdybych to byl slyšel od jakkoli důvěryhodného člověka.“^[41]

Mor postihl prakticky celou Evropu, všeobecné zkáze unikla jen některá (i větší) města – mor se vyhnul například Milánu, Lutychu, Norimberku, ale i Praze, která byla rezidencí římského krále Karla IV., a možno říci že i Čechám a Polsku. O tom, že Čechy a Morava byly zasaženy méně nebo skoro vůbec se zmiňuje například pastýřský list Arnošta z Pardubic z října 1359.^[42]

Mor změnil společnost natolik, že mnozí z toho byli zmateni. A nepřinášel všem jen neštěstí, chudí dědictvími zbohatli, vydávaly se zákony proti přepychu (např. v listopadu 1349 ve Florencii). Kronikář Li Muisis píše o úpadku morálky v době po moru (naznačován již v Boccacciově Dekameronu) a dokládá to změnou módy: „Ženy udivovaly nápadnými výstřihy, takže chodily s obnaženým ňadry“.^[43] Volnější morálka v tomto směru přetrvávala až do roku 1494, kdy se v Evropě rozšířila epidemie syfilidy. Ta měla za následek zavírání do té doby běžných městských lázní (společných pro muže i ženy), čehož nechtěným důsledkem bylo zlepšení podmínek pro šíření moru, v důsledku zhoršení hygieny ve městech.^[44]

Pro morové epidemie v Čechách bylo typické, že se střídaly menší lokální epidemie (například v 16. století obzvláště často) s epidemiemi, které postihly celou zemi.^[45] Částečně to ale platilo i o velkých morových epidemiích, např. v roce 1680 píše kronikář města Nového Jičína o tom, že se mor městu vyhnul, ale na Moravě „... řádil v jinších místech, jako v Olomouci, Brně, Hradišti, v Niklšpurku, v Kroměříži a ve všech téměř zavřítých městách, naproti tomu v městečkách a na dědinách málo, nebo dokonce nic“.^[46]

Podle J-N. Birabena se mor v Evropě a Rusku šířil do poloviny 15. století vždy z nějakého ohniska, pak však již endemicky (objevil se místně tehdy, když to umožnily okolnosti). Mor se podle Birabenových propočtů vyskytl v letech 1347–1534 celkem 17krát (průměrně tedy každých 11,1 roku), zatímco v letech 1535–1683 11krát (tedy s poněkud delší časovou periodou 13,4 roku).^[47]

Z nepříliš jasných důvodů se ale už na konci 17. století do té doby časté morové epidemie začaly postupně směrem od západu k východu a od jihu k severu z Evropy vytrácet. Na britských ostrovech se poslední mor vyskytl v letech 1647–1648

[41] K. BERGDOLT, *Černá smrt v Evropě ...*, s. 53.

[42] E. WONDRÁK, *Historie moru ...*, s. 22.

[43] K. BERGDOLT, *Černá smrt v Evropě ...*, s. 128.

[44] Franciskus KERSENBRÖCK, *Paracelsus*. Ikar, Praha, 2008, s. 166.

[45] Mikuláš DAČICKÝ z Heslova, *Paměti* (s úvodem Josefa Janáčka), Akropolis, Praha 1996.

[46] Jaroslav ZEZULČÍK, *Rána morová*. Nový Jičín: Okresní vlastivědné muzeum, 1996 Nový Jičín, 1. vydání, Ostrava: Repronis 1996.

[47] M. LIVI BACCI, *Populace ...*, s. 92.

ve Skotsku, v letech 1665–1666 pak v Irsku a v Anglii. Ještě dříve však vymizel z některých částí Itálie (ze severní Itálie v letech 1630–1631, ze střední a jižní Itálie v letech 1656–1657),^[48] dále ze Španělska (1685) a pak postupně v průběhu příštího půl století (po roce 1715) i ze střední Evropy.^[49] V Rusku se mor objevoval ještě v 19. století, střední Evropě ale již nezasáhl.^[50]

Mortalitní krize v Čechách v roce 1680 na základě excerpce matrik

Zabýval jsem se situací ve středočeském městě Kutná Hora a v městech a vesnicích v jeho okolí na základě dat zdejších matrik. Pokusil jsem se analyzovat územní rozsah mortalitních krizí a to, jak výrazně zasáhly do života lidí ve městě Kutná Hora, a to nejen co se týká zvýšené mortality, ale například i úrovně sňatečnosti v době po odeznění mortalitní krize.

Tématu moru v roce 1680 v Čechách se obšírně věnovala Eliška Čáňová,^[51] v Kutné Hoře v roce 1680 také Eduard Maur.^[52] Jeho zjištění byla východiskem pro předloženou studii a měřítkem pro rozsah dalších mortalitních krizí. Ty jsem zpracoval na základě vlastní excerpce dat a porovnával s dalšími obdobnými událostmi 18. století – kromě moru v roce 1713 to byly i válečné události let 1741–1742, první léta sedmileté války (zejména rok 1756), nakonec pak hladomor z let 1771–1772.

Velkou pozornost jsem věnoval analýze úmrtnosti během v letech 1771–1772; tímto tématem se již dříve zabývala Lucie Steinbachová.^[53] Její příspěvek jsem se pokusil doplnit o analýzu úmrtnostních poměrů v jednotlivých věkových skupinách na příkladě konkrétní městské populace Kutné Hory v období této mortalitní krize.

Úmrtnost Kutné Hoře v letech 1675–1682

Epidemie moru v roce 1680 v Kutné Hoře měla typický průběh v tom smyslu, že zaútočila velice prudce, ale trvala jen několik měsíců a její šíření zastavil nástup chladnějšího zimního počasí – na jaře dalšího roku již epidemie nepokračovala. Nákaza se do Kutné Hory šířila od Prahy a měla oproti Praze, kde vrcholila v květnu a červnu, dva až tři měsíce zpoždění. V Kutné Hoře dosáhla

[48] Tamtéž.

[49] J. BLACK, *Evropa osmnáctého století ...*, str.29

[50] E. WONDRÁK, *Historie moru ...*, s. 93.

[51] Eliška ČÁŇOVÁ, *Mor v Čechách v roce 1680*. Sborník archivních prací 31, 1981, s. 265–337.

[52] Eduard MAUR, *Úvahy o moru ...*, s. 110–124

[53] Lucie STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772*. Historická demografie 25, 2001, str.101–128.

vrcholu v srpnu a v září, v listopadu a v prosinci už pomalu odeznívala, v zimě se vyskytly jen ojedinělé případy. To bylo dáno tím, že choroba se šířila v létě za teplého počasí, přenášela se totiž především prostřednictvím blech z hlodavců, které v zimě nejsou aktivní.^[54] Důležitou okolností bylo, že blecha – jako přenašeč moru – upadá při teplotě 10°C do letargie. Lidé ale nežili pod širým nebem, naopak; v nepříliš hygienických podmínkách raně novověkých měst s vysokou koncentrací lidí pohromadě na malém prostoru, byly ideální podmínky k šíření nemoci. Nešíření moru v zimě dokládá, že se nejednalo o jeho plicní variantu (více letální variantu moru, neboť 60 % osob na ni zemřelo během několika hodin), neboť pro výskyt respiračních chorob jsou v zimě naopak výhodnější podmínky. Tato varianta moru byla ovšem četností svého výskytu spíše okrajová.^[55] To byla příčina toho, že se za nepříznivých klimatických podmínek, panujících v zimním období, postup nemoci výrazně zpomaloval.

TABULKA 1. POČTY ZEMŘELÝCH PODLE MĚSÍCŮ VE FARNOSTI KUTNÁ HORA V LETECH 1675–1682

Rok	Měsíc												Celkem
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	
1675–79	10,2	12,8	13,2	12,2	8,4	9,0	9,0	17,0	10,8	10,4	10,4	9,0	132,4
1680	13	12	15	16	23	20	110	475	629	254	65	23	1655
1681	10	5	5	12	7	2	5	11	7	9	7	5	85
1682	8	11	17	13	7	10	11	11	15	17		5	125

Zdroj: Eduard MAUR: *Úvahy o moru roku 1680 v Kutné Hoře a okolí*. In: Kutná Hora v období baroka, 1. sv. ročenky Antiqua Kuttna, Praha 2005, s. 110–124.

Charakteristické pro každou takovou mortalitní krizi bylo, že po odeznění choroby pak obvykle následovalo období s nižší intenzitou úmrtnosti oproti běžné situaci. Je to patrné i v Kutné Hoře v roce 1681, kdy zde zemřelo pouze 85 osob, přičemž v červenci jen 2 osoby. Tento údaj je velice nízký v porovnání s víceletými průměry. Tento jev provází obvykle každou větší mortalitní krizi a je dán tím, že osoby, které byly nemocné či oslabené před příchodem nemoci, zemřely obvykle při epidemii mezi prvními, neboť neměly velkou pravděpodobnost uzdravení. Epidemii překonali spíše silnější a zdravější jedinci, u nichž byla úmrtnost v následném, ne příliš dlouhém časovém období, výrazně nižší. Neopomenutelným faktorem je i to, že ztráta na obyvatelstvu za epidemie byla v Kutné Hoře více než 1400 osob (přibližně o tolik osob zemřelo během roku 1680 více oproti předchozím letům, samozřejmě zejména a téměř výhradně v důsledku morové epidemie). Pro město s asi 5 tisíci obyvateli to byla obrovská ztráta a významné snížení velikosti

[54] E. WONDRÁK, *Historie moru ...*, s. 12.

[55] K. ČERNÝ aj., *Jezuité a mor*, s. 15.

populace. Menší populace má pak zákonitě v absolutních hodnotách nižší počty zemřelých a narozených.

Počty nakažených a následně i zemřelých během epidemie mohly zvyšovat i přímluvné průvody a procese, které se pořádaly v dobách válečného ohrožení nebo hrozivých nakažlivých nemocí, neboť podle převládající barokní zbožnosti jen s účinnou pomocí Boží mohli věřící čelit morovým epidemiím a bylo jejich povinností o tuto pomoc prosit. Takové přímluvné pobožnosti uspořádali jezuité v roce 1680 za morové epidemie i v Kutné Hoře. Dokládá to nařízení městské rady ze září roku 1680, v němž se nařizuje, aby všichni obyvatelé města bez váhání a otálení „pobožně, vroucně a s pláčem Pána Boha za odvrácení od nás svatého hněvu prosili“. Měšťané kutnohorští se v době moru obraceli nejen k Bohu, ale i k jeho svatým služebníkům, sv. Rozálii a sv. Rochovi, ochráncům před morem, a ke sv. Ignácovi a sv. Františkovi, patronům jezuitů.^[56]

Podobně ničivě jako v Kutné Hoře se epidemie moru projevila v roce 1680 také v jiných městech v okolí, jako příklad možno uvést nedalekou Kouřim, kde se počet zemřelých roku 1680 oproti jiným letům několikanásobně zvýšil. Počet zemřelých byl v roce 1679 pouze 26 osob, zatímco v roce 1680 to byly 263 osoby a v roce 1681 zde zemřelo opět jen 26 osob.

TABULKA 2. DEMOGRAFICKÁ DATA ZA KOUŘIM V LETECH 1675–1684

Rok	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1681	1682	1683	1684
Narození	28	30	24	33	32	27	34	36	42	43
Sňatky	6	7	12	11	7	6	27	11	12	20
Zemřelí	21	26	21	17	26	263	26	15	14	38

Zdroj: Státní oblastní archiv Praha, Sbirka matrik, Kouřim: sign. M 8–8.

Oproti tomu v Praze zemřelo během této morové epidemie asi 6–7 tisíc osob,^[57] což v téměř 40 tisícovém městě představovalo asi 15–20 % populace; i přes jeho výši to byl podíl nižší než v případě Kutné Hory, kde ztráta činila 30–35 % obyvatel.

Mortalita v Kutné Hoře a okolí během morové epidemie v roce 1713

Mor, který postihl Čechy a Moravu v roce 1713, se objevil nejprve v Istanbulu (v roce 1711) a šířil se Balkánem až k vojenské hranici v dnešním Chorvatsku, kontrolované hajduky a kordonem Lobkovicova regimentu. Údajně nemoc zavlekli už v roce 1712 do Vídně a na Moravu obchodníci s dobytkem. Významným administrativním opatřením bylo (v únoru 1713) uzavření zemské hranice mezi

[56] Ivana ČORNEJOVÁ, *Tovaryšstvo Ježíšovo, jezuité v Čechách*. Mladá fronta, Praha 1995, s. 181–182.

[57] Eduard WONDRÁK, *Historie ...*, s. 60.

Čechy, Dolními Rakousy a Moravou. Cestující se zde museli prokázat cestovními pasy, které dokládaly, že nepocházejí z morem zasažené oblasti. Pokud tento doklad neměli, museli zůstat 4 týdny v karanténě mimo městské hradby. Zvláštní přísnost platila vůči tulákům, žebrákům, chudým osobám a Židům. Přesto se první případy onemocnění objevily v březnu 1713 i v Praze.^[58]

Stejně jako v roce 1680, kdy prchl císař se svým dvorem před morovou epidemií z Vídně do Čech, tak byly tentokrát i úřady vystěhovány z Prahy – místodržitelství do Plzně, apelační soud do Rokycan, vojáci do stanů mimo město.^[59]

V Praze vrcholila epidemie koncem září, nejvíce osob zemřelo v Praze 28. září, a to 285. V Čechách byla zasažena i další města, některá až dlouho po odeznění epidemie v Praze: např. v Lounech nákaza vypukla až v červnu 1714. Na Moravě epidemie vrcholila až v létě roku 1715. Uvádí se, že např. ze 4,5–5 tisíc obyvatel Olomouce zemřely asi 3 tisíce osob, ale že se epidemie zcela vyhnula Brnu a v Čechách také tehdejšímu kraji Hradeckému a Žďársku.^[60]

V samotné Praze zemřela třetina obyvatel, tedy asi 13 000 osob, v celých Čechách a na Moravě celkem pak asi 100 000 osob.^[61] Vzhledem ke skutečnosti, že v českých zemích žily v té době podle odhadů jen asi 3 mil. obyvatel, byl zde podíl zemřelých během moru v letech 1713–1715 „pouze“ necelých 5 %. Z uvedeného je zřejmé, že poslední morová epidemie v Čechách měla značný dopad na počet obyvatel, ovšem ne tak silný jako v roce 1680 a při vši své tragice již vůbec nesrovnatelný s nejnámějším řáděním morové epidemie v Evropě v polovině 14. století (v průměru umírala třetina obyvatel). Zdá se, jako by se epidemie „vyčerpávala“, až zmizela úplně. Případ Prahy tuto domněnku tak zcela nepotvrzuje, vyšší koncentrace obyvatelstva vedla k velmi vysoké letalitě morové nákazy. Současně ale, byť ne zcela jednoznačně, naznačuje, že na zastavení postupu nemoci mohla mít rozhodující vliv administrativní opatření (vojenské kordony atd.). V místě větší koncentrace obyvatelstva bylo jistě obtížnější šíření nemoci zabránit. Z tohoto úhlu pohledu je proto zajímavé podívat se na to, jak vypadala úmrtnost v tomto období v Kutné Hoře. Na základě záznamů o zemřelých je patrné, že prakticky k žádnému zvýšení počtů zemřelých nedošlo, a to v době, kdy o několik desítek kilometrů na západ měla epidemie tak pustošivý dopad (tabulka 3).

Považujeme-li za demografickou krizi takové období, kdy po dobu nejméně 3 měsíců (často se ovšem jednalo o období mnohem delší) se zvýší počty zemřelých oproti běžnému stavu dvojnásobně,^[62] je z dat patrné, že zde se o demografickou krizi nejednalo. Naproti tomu v roce 1680 trvala v Kutné Hoře s největší intenzitou

[58] Tamtéž.

[59] Tamtéž, s.78.

[60] Tamtéž, s. 85.

[61] *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996.

[62] Edvard MAUR, *Základy historické demografie*. SPN, Praha 1978, s.141.

asi 4 měsíce a na jejím vrcholu se počet zemřelých měsíčně zvýšil oproti normálu asi 60krát. Tento závěr byl podložen výzkumem i v dalších městech, městečkách a vesnicích v bezprostředním i širším okolí Kutné Hory

Z bližšího okolí města jsem vybral Kolín, vzdálený od Kutné Hory 10 km směrem na severozápad, Poděbrady, které jsou stejným směrem vzdáleny asi 26 km, Kouřim asi 20 km na západ, Zásmyky ležící asi 15 km stejným směrem na západ k Praze, Zbyslav asi 11 km na východ a Červené Janovice, které se nacházejí asi 14 km jižně od Kutné Hory.

Ve sledovaném období šlo v případě Poděbrad, Kolína a Kouřimi o jedno komorní a dvě královská města (s počtem obyvatel o něco menším, než měla Kutná Hora), což je patrné i z počtu zemřelých osob. Červené Janovice a Zásmyky byly městyse a Zbyslav byla venkovská farnost. Pro potřeby sledování změn v počtech zemřelých bylo nutné použít data za delší časové úseky, z nichž je možné vyčíst, jaká byla intenzita úmrtnosti v době před demografickou krizí i v období po jejím odeznění.

TABULKA 3. POČTY ZEMŘELÝCH PODLE KALENDÁRNÍCH LET VE VYBRANÝCH LOKALITÁCH V BLÍZKOSTI KUTNÉ HORY V OBDOBÍ EPIDEMIE MORU ROKU 1713–1714

Lokalita/farnost	1710	1711	1712	1713	1714	1715
Kutná Hora	143	145	150	188	146	-
Poděbrady	109	159	173	170	204	117
Kolín	247	111	90	-	-	-
Kouřim	35	46	41	68	32	-
Zásmyky	22	41	30	72	35	57
Zbyslav	37	37	50	40	48	66
Červené Janovice	32	43	23	17	33	23
Brandýs nad Labem	83	77	100	86	36	-

Zdroj: Státní oblastní archiv Praha, Sběrka matrik, Kutná Hora: sign. M 10–1–1,2, Poděbrady: sign. M 15–1, 4, Kolín: sign. M 7–1–2, 5, Kouřim: sign. M 8–8, Brandýs nad Labem: sign. M 3–1, pro farnosti Zásmyky, Zbyslav, Červené Janovice použito databáze vzorku obyvatelstva pořízeného v rámci výzkumného projektu Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století (GAČR 404/96/0290).

Z dat je zřejmé, že v roce 1713 ve Zbyslavi ani v Červených Janovicích nic přítomnosti epidemie nenasvědčuje, úmrtnost nebyla vyšší, ale naopak byla nižší než v předchozím a následujícím roce. Trochu jinak tomu bylo v Zásmykách, kde byl počet zemřelých asi dvojnásobným oproti dalším letům sledovaného období, ale daný nárůst se vztahoval na leden až květen 1713. Z toho důvodu se nezdá být pravděpodobné, že by se v tomto případě jednalo o zemřelé v důsledku morové epidemie, která propukla až v druhé polovině roku 1713. Naprosto žádné zvýšení počtu zemřelých osob není patrné ani v záznamech matriky z Poděbrad.

V dalších dvou sledovaných lokalitách, tj. v Kolíně a v Kouřimi, byla však situace poněkud jiná. Nejedná se sice o náznaky přítomnosti velké epidemie jako v roce 1680 nebo v tom samém čase v Praze, ale přesto je nutné poznamenat, že počet zemřelých se v Kouřimi zvýšil asi dvojnásobně oproti ostatním sledovaným letům,^[63] a že ještě zjevnější je zvýšení počtu zemřelých v Kolíně. Zde se počet zemřelých nápadně zvýšil v září 1713 oproti v průměru 10 zemřelým měsíčně, jich bylo 20, v říjnu už se počet zvýšil na 50, resp. 52 v listopadu. Zřejmě v důsledku nastupujícího zimního období se šíření epidemie zastavilo, když v prosinci 1713 zemřelo už pouze 29 osob a v lednu 1714 jen 14 osob. Nebýt této jediné odchylky od normálních úmrtnostních poměrů, můžeme na základě dat matrik říci, že morová epidemie z roku 1713, ať jakkoli krutě postihla Čechy, byla lokalizovaná a postihla nejsilněji Prahu. Ve zbytku středních Čech se projevila pouze místně; oblasti Kutné Hory, tedy historicky kraji Čáslavskému, se v podstatě vyhnula.

V matrice Brandýsa nad Labem se vůbec nedá vysledovat nárůst počtu zemřelých během roku 1713, zatímco určité zvýšení je patrné v roce předešlém (1712), což ale s morovou epidemií nemůže souviset, jak vyplývá z popisu jejího šíření do zasažených oblastí v Čechách a na Moravě.

Ze vzdálenějšího okolí Kutné Hory jsem v rámci středních Čech vybral města Beroun a Mladou Boleslav. V Berouně je z matriky pohřbů patrné určité zvýšení počtu zemřelých v roce 1713, ale nedosáhlo ani dvojnásobku z let předešlých. Naopak v Mladé Boleslavi byly počty zemřelých více než trojnásobné oproti průměru předchozích let, ovšem až v roce 1715. K zvýšení počtu zemřelých na dvojnásobek došlo také v Mělníku, zde již v roce 1713. I přes zjevnou geografickou blízkost obou měst je nápadný časový odstup začátků téže epidemie. Obdobně se v severočeských Lounech epidemie odehrála v roce 1714, když se projevila v okolí již na konci roku 1713 a pak odezněla, ale Louny nezasáhla, takže zde byla zrušena všechna preventivní opatření (zákaz vstupu osob přichozích z Prahy do města atd.). Přesto se ve městě rozšířila v roce 1714, ale nikoliv přenosem z osoby na osobu, ale textiliemi (vlnou) ze sousední vesnice, kde již mor odezněl: ve městě zahynuly 703 osoby, tedy asi 20 % obyvatel. Infekce totiž mohla být přenesena i tím, že blechy přežívají zhruba 30 dní i bez symbiózy s hostitelem a během této doby mohou člověka snadno napadnout z šatstva, hadrů, postele, spár atd.^[64] Dalšímu šíření nemoci zabránilo obstoupení města vojenským kordonem, odvolané až v únoru 1715.^[65] Oproti tomu ve Slaném je jediné výraznější maximum zemřelých patrné již v roce 1712, tudíž nemůže mít souvislost s morem, který se do této oblasti mohl zřejmě rozšířit až v následujícím roce.

[63] Jana BERÁNKOVÁ, *Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650–1850*. Historická demografie 18, 1994, str.69–104.

[64] K. BERGDOLT, *Černá smrt v Evropě ...*, s. 17.

[65] Bohumír ROEDL (ed.), *Louny*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2005.

V témže roce je patrné zvýšení počtu zemřelých ve stejném rozsahu i na Kladně a v Příbrami (několikanásobné pak v blízké Dobříši). I na případě Příbrami a Dobříše je překvapivý zcela odlišný průběh epidemie ve dvou geograficky si velmi blízkých lokalitách (obdobně jako v případě Mělníka a Mladé Boleslavi). V dalších sledovaných sídlech, jimiž byly Nové Strašecí a Sedlčany, se zvýšená intenzita úmrtnosti nepromítla vůbec. Ve Voticích došlo v letech 1712–1713 k ztrojnásobení počtu zemřelých v porovnání s průměrem běžných let, ale opět ani zde se zvýšení v prvně uvedeném roce morem vysvětlit nedá.

TABULKA Č. 4. POČTY ZEMŘELÝCH PODLE KALENDÁŘNÍCH LET VE VYBRANÝCH MĚSTECH STŘEDNÍCH ČECH V OBDOBÍ EPIDEMIE MORU ROKU 1713–1714

Město	1710	1711	1712	1713	1714	1715	1716	1717
Mladá Boleslav	54	56	60	50	71	176	62	.
Mělník	60	81	84	153	82	72	.	.
Kladno	16	6	27	38	26	19	.	.
Beroun	41	25	56	71	42	39		
Slaný	71	42	70	54	53	50	41	.
Nové Strašecí	23	21	29	15	7	14	9	.
Příbram	17	19	26	39	28	29	47	40
Dobříš	3	2	10	72	6	3	.	.
Sedlčany	6	10	6	8
Votice	9	8	31	30	13	17	.	.

Zdroj: Státní oblastní archiv Praha, sbírka matrik: Mladá Boleslav: sign. M 12–1, Mělník: sign. M 11–1–4, Kladno: sign. M 7–1–2, Beroun: sign. M 2–1, Slaný: sign. M 24–1–5, Nové Strašecí: sign. M 13–1–2, Příbram: sign. M 20–1–3, Dobříš: sign. M 5–1–2, Sedlčany: sign. M 23–1–3,5, Votice: sign. M 26–1–1.

Mortalitní krize po roce 1713 a v době válek s Pruskem

Období vysoké úrovně mortality se vyskytovala i po epidemii moru roku 1713. Společnost žila jen s malými přebytky, každá opakovaná neúroda mohla vyvolat hladomor a epidemie. Například demografická krize, ke které došlo v Čechách v letech 1719–1721 s vrcholem v roce 1720, byla způsobena hladem a neznámou chorobou, pravděpodobně se jednalo o tyfus.^[66] Hladomor se dostavil opět v letech 1736–1737, hlavní příčinou vysokého počtu úmrtí byla také otrava z náhražkových potravin, jak tvrdila již soudobá lékařská pozorování.^[67]

Dopad hladomoru je patrný i v matrice Kutné Hory, neboť v letech 1736–1737 se zvýšil počet zemřelých; ve městě zemřely v roce 1736 celkem 252 osoby a v roce

[66] *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, s. 123.

[67] Tamtéž.

1737 celkem 254 osoby, což bylo více než v letech předešlých: 168 zemřelých v roce 1735, vzestup ale nebyl až tak dramatický, odpovídal běžným meziročním výkyvům (kupříkladu v roce 1731 ve městě zemřelo 328 osob). Ve svých důsledcích ale působil, že počet zemřelých převyšoval počet narozených dětí, který se v Kutné Hoře v té době pohyboval okolo 250 dětí za rok.

Války s Pruskem (1740–1763) měly na populační vývoj českých zemí značný vliv: mortalita převyšovala v českých zemích natalitu v letech slezských válek (1742, 1743, 1747) a v letech války sedmileté (1758, 1762 a 1763). V bezprostředním okolí Kutné Hory se odehrály významné bitvy mezi rakouskou a pruskou armádou, bitva u Chotusic v květnu 1742 a pak ještě bitva u Kolína v létě 1757; ve městě byl po bitvě u Chotusic zřízen lazaret. Je proto vhodné ověřit z matriky zemřelých, zda se tyto skutečnosti projevily v záznamech. Dalo by se předpokládat zvýšení počtu zapsaných úmrtí; například po bitvě u Slavkova o 63 let později byly polní lazarety po celé Moravě. Jak se projevila tato bitva na úmrtnosti v Kutné Hoře?

TABULKA 5. POČTY ZEMŘELÝCH V KUTNÉ HOŘE BĚHEM SLEZSKÝCH VÁLEK (1740–1743)

Rok	Zemřelí celkem	Měsíc											
		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
1740	235	20	22	41	29	17	17	12	23	13	18	15	8
1741	257	20	24	26	24	24	20	22	25	25	15	17	15
1742	216	25	24	28	30	46	37	23	28	20	16	18	21
1743	176	19	18	28	18	20	13	7	8	12	9	9	15

Zdroj: Státní oblastní archiv Praha, sbírka matrik: Kutná Hora, sign, M 10–3, fol. 53– pag. 87.

Podle počtu zemřelých v jednotlivých měsících se dá vysledovat zvýšený počet zemřelých v květnu 1742, právě v době pobytu pruských vojsk v Kutné Hoře a samotné bitvy. Ovšem 46 zemřelých v květnu a 37 zemřelých v měsíci následujícím není natolik prudké zvýšení, jak by se za tak mimořádné situace dalo předpokládat. V kutnohorské matrice zemřelých je zaznamenáno 6 zemřelých vojáků, z toho 5 pruských, 2 původem přímo Pruska, u dalších je uveden původ z Lišan, z Varšavy a dokonce z Itálie.

I po odečtení těchto vojáků z celkového počtu zemřelých zůstane stále vyšší počet zemřelých oproti běžným měsícům vysvětlitelný právě přítomností vojsk ve městě, ale z matriky se nedá přímo vysledovat, šlo-li o zvýšenou mortalitu způsobenou nemocemi, nebo případně násilnými činy.

Ve srovnání se situací v Kutné Hoře byla úmrtnost v Praze výrazně vyšší, ale to bylo dáno okolnostmi během krizového roku 1742. Zatímco v blízkosti Kutné Hory se odehrála pouze jednorázová, byť velká bitva, Praha jako významný strategický bod byla okupována prakticky po celý rok 1742 francouzskými vojsky. Výsledkem

bylo přibližně 1200 osob, které zemřely navíc oproti průměru předešlých let. Mortalita se zvyšovala s přibývajícím dobou pobytu vojsk ve městě a s prohlubujícími se problémy v dodávkách potravin.^[68]

Na začátku sedmileté války se boje opět přenesly do Čech a na Moravu a zejména v roce 1757 se bojovalo v blízkosti Kutné Hory. Ani v roce 1757 není možné vysledovat v matrice žádné nápadné zvýšení počtu zemřelých, ani tentokrát zde není zmínka o zemřelých vojácích. Zato v následujícím roce 1758, zejména na jeho začátku, zemřelo více lidí než obvykle – asi o 150 (o 60 %) více než byl dlouhodobý průměr. Nejvyšší úroveň úmrtnosti byla opět na začátku roku, v březnu zemřelo 59 osob a v dubnu 56 osob. Tentokrát se ale jednalo o větší zvýšení počtu zemřelých než v době slezské války a bitvy u Chotusic, ale přesto ani nyní nedošlo k dramatickému zvýšení mortality, jak by se za tak mimořádné situace dalo předpokládat.

Oproti tomu v Praze byla situace mnohem složitější, v létě 1757 byla Praha obléhána a bombardována pruským vojskem, což se projevilo zvýšením úmrtnosti o 358 % v červenci a o 292 % v srpnu oproti stejnému měsíci v roce 1756.^[69] Také v tomto případě se o Prahu tvrdě bojovalo, na rozdíl od Kutné Hory, jež nebyla přímo cílem válečných akcí. Přesto lze říci, že i v Kutné Hoře šlo o mortalitní krizi, zvláště porovnáme-li počty zemřelých s epidemií v roce 1713 – úmrtnost v prvních letech sedmileté války (1756-1763) byla jednoznačně vyšší.

TABULKA 6. POČTY ZEMŘELÝCH V KUTNÉ HOŘE NA ZAČÁTKU SEDMILETÉ VÁLKY

Rok	Zemřelí celkem	Měsíc											
		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
1756	204	12	20	17	22	12	13	19	16	11	23	23	16
1757	298	24	13	21	17	24	22	36	39	32	27	25	18
1758	421	31	48	59	56	44	36	31	34	27	24	15	16
1759	211	30	21	24	24	23	12	14	9	16	12	14	12

Pramen: Státní oblastní archiv Praha, sbírka matrik: Kutná Hora, sign. M 10-4, fol. 7- fol. 43.

Je doloženo, že i v období sedmileté války, tedy téměř půlstoletí po poslední morové epidemii, existovaly mezi obyvatelstvem silné obavy z jejího návratu (k čemuž nedošlo). V Praze se to přičítalo zázračné ochraně Pražského Jezulátka z karmelitánského kostela na Malé Straně.^[70]

[68] Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v Praze v letech 1650–1800 na základě matrik*. Historická demografie 30, 2006, s. 263.

[69] Tamtéž.

[70] Johanna HERZOGENBERG, *Prag*, München 1972, s. 126.

Hladomor v letech 1771–1772

Poslední skutečně velkou mortalitní krizí v 18. století na našem území byl hladomor z let 1771–1772. Dobové odhady hovořily o tom, že během hladomoru mělo zemřít asi 10 % obyvatel Čech, tedy přibližně 250 tisíc osob.^[71] Po několika neúrodných letech nastal zejména v Čechách hladomor, jinde naopak, například v Uhrách, bylo obilí dostatek, a tak bylo považováno za velké selhání vlády, že situaci adekvátně nezvládla, ač prostředky k tomu již v té době existovaly. Události, ke kterým došlo v Čechách, tak výrazně oslabily prestiž Habsburků v celé Evropě.^[72]

Podle E. Labrousse byla v tomto období průvodním důsledkem neúrody ekonomická krize, neboť neúroda vyvolala zvýšení cen (a snížila počet obyvatel na venkově). Následovala stagnace městské ekonomiky, kdy naprostá většina výdajů směřovala na nákup potravin, čímž klesl obyt řemeslných produktů. To vyvolalo další krizi řemesel ve městě. Proto měly hladomory větší dopad na nižší vrstvy obyvatelstva měst a protoindustriálních oblastí.^[73]

Za léta 1771–1772 jsem shromáždil údaje o počtech zemřelých v Kutné Hoře (tab. 7). Zhoršení úmrtnostních poměrů v Kutné Hoře přesně kopírovalo období hladomoru v celých Čechách. Začátek je možné vysledovat v červenci 1771. Do června 1772, kdy období zvýšené úmrtnosti podle dat matriky úmrtí Kutné Hory skončilo, zemřelo celkem 470 osob. Mortalitní krize v tomto časovém vymezení trvala přesně 12 po sobě následujících měsíců, můžeme tedy v tomto případě provést srovnání s počty zemřelých v běžném kalendářním roce, ty se ve městě dlouhodobě pohybovaly okolo 200 úmrtí.

Při velikosti kutnohorské populace přibližně 4,5 tisíce osob by byl podíl zemřelých skutečně okolo 10 %, ovšem s tou výhradou, že oběti hladomoru se z matriky stanovit nedají. Matriční zápisy příčiny úmrtí nezmiňovaly a tak podíl zemřelých v důsledku hladomoru byl menší než 10 %, přesnější odhad udělat nelze. Protože v roce 1772 zemřelo v Kutné Hoře asi o 200–250 osob více, než bylo běžné, znamená to, že obětí hladomoru mohlo být asi tak 5 % osob žijících v Kutné Hoře. S největší pravděpodobností zde byla situace stejná jako v celém kraji Čáslavském, kde byl celkový úbytek obyvatelstva jen o málo nižší než 10 % – asi 8,6 %.^[74] Nedá se tedy říci, že by městská populace Kutné Hory (stejně jako Prahy) byla za hladomoru postižená více než venkovské oblasti, jako tomu bylo v obdobných situacích pravidlem například v německých městech.^[75]

[71] J. BLACK, *Evropa osmnáctého století ...í*, s. 159.

[72] Tamtéž.

[73] L. NIKLÍČEK aj., *Dějiny medicíny v datech a faktech ...*, s. 248.

[74] L. STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj ...*, s. 101–128.

[75] Wilhelm ABEL, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*. Hamburg – Berlin 1974, s. 211.

Tuto skutečnost je snad možné vysvětlit tak, že v podmínkách českých zemí velká část řemeslníků středních a menších měst hospodařila na vlastních polnostech a chovala dobytek pro vlastní potřebu. Je to patrné z fáse 1713/1714, i když podle revizitace z let 1726/1727 velikost obdělávané půdy a počet kusů dobytka klesaly.^[76]

Průběh počtů zemřelých za hladomoru v jednotlivých kalendářních měsících byl v Kutné Hoře (tab. 7) přesně obrácený než u pravého moru (tab. 1). Vrcholil v zimě a zejména na jaře následujícího roku, v létě už vzhledem k nové úrodě odezíval. Obdobný je naopak nápadný následný pokles počtu zemřelých po odeznění hladomoru, kdy v roce 1773 zemřelo v jednotlivých měsících výrazně méně osob než v běžném roce před rokem 1771.

TABULKA 7. POČTY ZEMŘELÝCH V KUTNÉ HOŘE V LETECH 1770–1773

Rok	Zemřelých celkem	Měsíc											
		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
1770	195	23	18	21	20	16	16	17	20	15	12	13	6
1771	297	17	20	18	33	28	26	38	25	24	27	16	33
1772	442	48	41	56	67	61	44	38	13	29	10	18	17
1773	152	13	10	16	26	15	11	8	8	11	12	11	11

Pramen: Státní oblastní archiv Praha, sbírka matrik: Kutná Hora, sign, M 10–4, fol. 227, fol. 187.

Pokud se zaměříme na analýzu úmrtnosti během mortalitní krize 1771–1772 podle věku a pohlaví, zjistíme, že alespoň ve městě Kutná Hora můžeme nalézt doklady, že mortalita byla v tomto období do jisté míry selektivní (podrobná data jsou v příloze 2). Ačkoli Lucie Steinbachova došla k závěru, že zvýšená úmrtnost postihla stejnou měrou všechny věkové kategorie obou pohlaví,^[77] přesto se na konkrétním případě Kutné Hory zdá být prokazatelné, že tomu tak úplně nebylo. Z dat je patrné, že se úmrtnostní poměry v nejnižších věkových skupinách v průběhu této mortalitní krize příliš nezhoršily, zato že se výrazně zvýšila intenzita úmrtnosti starších osob.

V porovnání počtu zemřelých dětí do 1 roku, nebo přesně ve věku 1 rok (podle záznamů matriky) je patrné, že tyto se od roku 1770 do roku 1772 výrazně nezvýšily, v roce 1771 byly dokonce nižší než v roce 1770. Velmi výrazné je ale snížení procentuálního zastoupení zemřelých ve věkové skupině dětí do 1 roku na celkovém počtu zemřelých z 32,3 % na 14,9 % na vrcholu mortalitní krize v roce 1772. Přitom již v roce 1773 stoupl podíl na 34,4 %. Také v případě dětí ve věku 1–9 let se úmrtnostní poměry sice změnily jen mírně, ovšem poněkud překvapivě

[76] Lenka MATUŠÍKOVÁ *Rozvoj řemeslné výroby na panství Poděbrady v 17. a 18. století*, Historická demografie 1998, 22, s. 69–78.

[77] L. STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj za hladomoru ...*, s.101–128.

se snížil podíl zemřelých v této věkové skupině. V roce 1770 zemřelo 122 dětí ve věku 1–9 let, tedy téměř neuvěřitelných 62,6 % všech zemřelých, oproti tomu v roce 1771 to bylo 139 dětí tohoto věku, tedy 47,2 % všech zemřelých. Obecně platné pravidlo, že úmrtnostní poměry u kojenecké a vůbec dětské složky populace jsou velmi citlivé na případné zhoršení životních podmínek, se zde neprojevilo. Malým dětem se zjevně přednostně dostávalo v tomto období dostatečné péče.

V porovnání s rokem 1770 zemřelo v roce 1772 ve věkové kategorii 50–54 let 47 osob oproti 11 osobám předešlého období. To představuje zvýšení podílu zemřelých z 6,7 % na 10,6 %. V širše vymezené věkové skupině 50–69 zemřelo v Kutné Hoře v roce 1770 pouze 21 osob (10,8 % zemřelých v tom roce), zatímco roku 1772 již 117 osob (26,4 % zemřelých v tom roce). A to při tom už v druhé polovině roku 1772 mortalitní krize pominula a tudíž se výrazně zlepšily úmrtnostní poměry i proti běžné situaci, což je obvyklý jev po odeznění určité epidemie či hladomoru.

TABULKA 8. ZEMŘELÍ V KUTNÉ HOŘE PODLE VĚKOVÝCH SKUPIN V LETECH 1770–1773 (V %)

Věk	1770	1771	1772	1773
0 a 1	32,3	20,7	14,9	34,4
1–4	20,0	21,4	11,8	12,6
5–14	11,3	6,5	10,8	8,4
15–34	5,1	6,5	12,0	2,5
35–49	5,6	10,9	12,3	7,6
50–69	10,8	19,4	26,4	12,6
70+	14,5	14,2	10,8	20,2
nezjišt.	0,5	0,7	0,1	1,7
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Státní oblastní archiv Praha, sbírka matrik: Kutná Hora, sign. M 10–4, fol. 227; vlastní výpočet.

Na skutečnost, že úmrtnostní poměry se výrazně zhoršovaly v souvislosti s dobou, po kterou trvala vyživovací krize, poukazuje následující tabulka č. 9. Ukazuje, do jaké míry se lišila úmrtnost v prvních měsících mortalitní krize, což se časově překrývá s obdobím 2. poloviny roku 1771, a 1. pololetím roku 1772. Jestliže ve 2. polovině roku 1771 zemřelo v Kutné Hoře 164 osob, pak v 1. polovině roku 1772 to bylo 315 osob, tedy 34 % zemřelých připadalo na červenec až prosinec 1771, zatímco 66 % zemřelo v měsících leden až červen 1772.

V příloze 4 jsou uvedena data za širší vymezení demografické krize, kdy je zde započítáváno už první zvýšení úmrtnostních poměrů z června 1771 a jejich doznívání v červenci 1772.

TABULKA Č. 9. ZEMŘELÍ V KUTNÉ HOŘE OD ČERVNA 1771 DO ČERVENCE 1772
 PODLE VĚKOVÝCH SKUPIN

Věk	Červenec–prosinec 1771			Leděn–červen 1772			Index (1772= 100)		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
0–4	29	43	72	38	48	86	131,0	111,6	119,4
5–14	9	7	16	18	15	33	200,0	214,3	206,3
15–34	2	6	8	18	20	38	900,0	333,3	475,0
35–49	9	10	19	23	19	42	255,6	190,0	221,1
50–69	10	18	28	33	48	81	330,0	266,7	289,3
70+	13	8	21	13	21	34	100,0	262,5	161,9
nezjišt.	-	-	-	1	-	1	.	.	.
celkem	72	92	164	144	171	315	200,0	185,9	192,1

Pramen: Státní oblastní archiv Praha, sbírka matrik: Kutná Hora, sign, M 10–4, fol. 144; vlastní výpočet.

Geograficky byla míra úmrtnosti během hladomoru let 1771–1772 v českých zemích odlišná a poprvé se zde výrazněji promítla skutečnost, že zejména oblasti severovýchodních a severozápadních Čech procházely etapou protoindustrializace. Lidé v těchto oblastech se živili jako tkalci, soukeníci atd. a byli závislí na prodeji svých produktů. Proto při poklesu odbytu jejich výrobků a současně závratnému růstu cen potravin během hladomoru byli právě oni ti nejvíce postižení.

Tabulka č. 10 ilustruje, jak rychle se rozšiřoval počet osob závislých na jiném nežli zemědělském způsobu obživy. Nic na tom nezměnila ani mortalitní krize z let 1771–1772. Celý proces měl obrovskou, stále se zvětšující dynamiku.

TABULKA Č. 10. POČTY PŘADLÁKŮ V ČECHÁCH V LETECH 1768–1779

Surovina	1768	1776	1779
Len	79 520	100 454	229 400
Bavlna	7 267	6451	6410
Vlna	22 590	30 996	37 943

Zdroj: Melton Van Horn J, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*, str. 121 (z Hofkammerarchiv Wien: Kommerz N., nr. 794 fol. 41–43).

Obdobně jak narůstal počet osob zaměstnaných v protoindustriálních odvětvích, měnily se zvyky a reprodukční chování obyvatel a ty se pak promítly do změn údajů demografického charakteru. Předpokládáme například časnější vstup do manželství a i při nezměněné úrovni plodnosti pak vyšší počet dětí, které se narodily ženě během celého jejího reprodukčního období. To se odráželo v následném početním růstu populace, jak je patrné z tabulky č. 11.

TABULKA Č. 11. PŘÍRŮSTEK POČTU OBYVATEL V ČESKÝCH ZEMÍCH VE 2. POLOVINĚ 18. STOLETÍ (%)

Země	1754–1780	1780–1790
Čechy	9,4	10,2
Morava	7,3	7,7
Slezsko	8,6	9,3

Pramen: Vladimír Srb, 1000 let obyvatelstva českých zemí. Nakladatelství Karolinum, Praha 2004, s. 24.

Během hladomoru došlo k největšímu úbytku obyvatelstva v Berounském a pak hned v kraji Boleslavském, známém v té době rozvíjejícími se textilními manufakturami. Poměrně málo, jednoznačně nejmíň ze všech oblastí českých zemí, byla hladomorem v letech 1771–1772 postižena Praha.

TABULKA Č. 12. POČET A PROCENTUÁLNÍ ÚBYTEK OBYVATEL V JEDNOTLIVÝCH KRAJÍCH (BEZ PRAHY) V LETECH 1771 A 1773

Kraj	Počet obyvatel		Úbytek v %	Kraj	Počet obyvatel		Úbytek v %
	1771	1773			1771	1773	
Berounský	114 157	94 353	17,3	Čáslavský	127 784	116 779	8,6
Boleslavský	221 353	188 677	14,8	Bechyňský	262 293	241 703 ²	7,85
Kouřimský	149 964 ¹	131 834	12,1	Plzeňský	233 156	215 097	7,7
Prácheňský	158 513	142 633	10,0	Chrudimský	176 717	164 436	6,9
Rakovnický	102 117	92 387	9,5	Žatecký	194 706	181 396	6,8

Poznámka:

- Počet obyvatel za rok 1770, v tomto roce bylo v Kouřimském kraji dosaženo maximálního počtu ve sledovaném období
- Počet obyvatel roku 1772; roku 1773 chybí údaje pro vikariát Jindřichův Hradec

Pramen: L. STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772*, Historická demografie 25, 2001, s. 111 a 113.

Kraj Čáslavský, do kterého patřila Kutná Hora, byl postižen jen průměrně, když zde počet obyvatel mezi lety 1771 a 1773 klesl asi o 8,6 %. Přesto zde ale zemřelo v roce 1772 o 313 % osob víc než v roce 1769, což představovalo druhý nejvyšší vzestup počtu zemřelých. Tento určitý nepoměr je možno vysvětlit snad velkou migrací obyvatelstva v té době, zejména nejchudší lidé se snažili nalézt obživu, kterou si doma nemohli obstarat, proto se přesouvali do úrodnějších českých krajů. Proto byla překvapivě vysoká i úmrtnost obyvatelstva v úrodných středoevropských krajích.

Dokladem migrací obyvatel z hladomorem více zasažených protoidustriálních oblastí do úrodnějších zemědělských krajů mohou být i poznámky v matrice Kutné

Hory. V zápisech matriky úmrtí se objevuje od června 1771 do července 1772 několikrát zmínka o tulácích, přesněji řečeno v 6 případech je zde zápis tulák, případně tulák-mendicus, ve 3 případech je zde zapsáno úmrtí tulačky (jedné ve věku 7 let) či 4leté dcery tuláků, a v 1 případě úmrtí 80letého poutníka. Je zde také více případů úmrtí osob, které jsou v matrice zapsány jako příchozí-mendicus (11 případů), nebo příchozí-mendica (15 případů). Věkem se jednalo nejčastěji o osoby starší 60 let, v několika případech i starší 80 let, ale je zde mezi příchozími uveden například i 7letý nemocný chlapec. Celkově to představuje 37 osob, které přišly od června 1771 do července 1772 do Kutné Hory a které zde zemřely : 6,8 % z celkového počtu 543 osob zemřelých v daném období. Jistě se zde nacházelo množství osob, kterým příchod do města zachránil život, ještě více takovýchto lidí asi hledalo obživu v úrodných venkovských oblastech, kde, jak se domnívali, bylo možno si ji nejnázve obstarat.

Porodnost v průběhu a po odeznění hladomoru z let 1771–1772

Na příkladu Kutné Hory v období hladomoru 1771–1772 je nápadný výrazný vzestup počtu narozených dětí v první polovině roku 1772, a to zejména v jarních měsících, tedy v době, kdy hladomor trval již téměř rok, považuje-li se za začátek této mortalitní krize červenec 1771 (počátek výrazného nárůstu počtu zemřelých).

Ačkoliv právě v první polovině roku 1772 dosahovala mortalita vrcholu, ve stejné době se výrazně zvýšil počet narozených dětí. V Kutné Hoře se v dané době obvykle narodilo za měsíc 15–25 dětí a jen zcela výjimečně více či méně (např. v březnu 1771 to bylo 18 dětí, v dubnu 1772 pak 23 dětí). Pak je velmi obtížné vysvětlit zvýšení počtu narozených dětí v době vrcholícího hladomoru, v jarních měsících roku 1772, kdy se zde rodilo v průměru víc jak 60 dětí, konkrétně v březnu 56 dětí, v dubnu 67 dětí a květnu 61 dětí. Nadprůměrné byly i počty narozených dětí v červnu (44) a červenci (38), aby se jejich počet snížil až v srpnu na 13 narozených dětí, tedy ve stejné době, kdy se snížily počty zemřelých a mortalitní krize fakticky odezněla. Minimum narozených v srpnu 1772 odpovídá koncepcím z prosince 1771, kdy se výrazně projevovaly mimořádně nepříznivé životní podmínky.

V tomto případě se nelze ubránit dojmu, že takovéto zvýšení není možné vysvětlit zvýšením plodnosti dané populace před a na začátku mortalitní krize, ale je nutno přičíst je spíše na vrub migracím, pochopitelným za předpokladu, že by ve městech panovaly lepší životní podmínky (pro ověření tohoto dohadu, by ale bylo nutno zpracovat rodinné listy pro danou populaci v tomto období). Jak dokazuje Livi Bacci, po odeznění epidemie se obvykle výrazně zvedá porodnost, jednak v důsledku nově uzavřených sňatků osob, které by jinak sňatek třeba ani

neuzavřely, ale je zajímavé, že i v době trvajícím manželství, jako kompenzace za předešlé ztráty.^[78]

Tento zcela logický a v podstatě vždy se opakující předpoklad Livi Bacciho, totiž že po odeznění epidemie se výrazně zvyšuje porodnost, se zde na konkrétním případě nepotvrdil. Jestliže v roce 1770 se v Kutné Hoře narodilo (v manželství) 197 dětí, v roce 1772 to bylo 443, ale v roce 1773 jen 152 a v roce následujícím jen 128, což je hluboko pod průměrem přibližně 250 narozených ročně. Až v roce 1775 se počty narozených začaly v Kutné Hoře opět zvyšovat, když se narodilo 212 dětí. Předpokládané zvýšení počtu narozených v době bezprostředně po skončení hladomoru nenastalo. Příčiny takto neobvyklého demografického chování v době po odeznění tohoto hladomoru tkví v jeho ekonomické podmíněnosti, a evidentně se tak liší od situace po morové epidemii.

Došlo-li k „běžné“ morové epidemii, která byla způsobena přenosem infekce, umožněné snad špatnými hygienickými podmínkami v tehdejší době, nemající ovšem přímou souvislost s ekonomickou situací (mohla postihnou stejně tak prosperující městskou společnost jako jakoukoli jinou), tak po jejím odeznění majetní občané, nikterak ochuzení v ekonomickém smyslu, prakticky vzápětí uzavírali nové sňatky. V případě hladomoru roku 1771–1772 zde ovšem nebyl předpoklad pro nějaké výrazné zlepšení životních podmínek po jeho odeznění, ekonomická situace rozhodně nevybízelá k uzavírání nových sňatku (navíc nebylo tolik ovdovělých osob ve vhodném sňatkovém věku – během hladomoru umírali spíše starší lidé, stejně tak nedošlo v rodinách ke „kompenzaci“ zemřelých dětí, protože na ty bylo pamatováno během hladomoru především, jejich úmrtnost nebyla vyšší než jindy). V období po hladomoru lidé už sice přestali umírat hladu a vyčerpáním na běžné banální nemoci, ale jejich životní podmínky se natolik výrazně zlepšit nemohly, nehledě na to, že ceny potravin byly i tak vysoké a hrozilo jisté nebezpečí nového opakování hladomoru.

Závěr

Závěrem možno říci, že pro srovnání posledních mortalitních krizí na našem území je možné se opřít o celou řadu dat. Byť se v případě posledních morových epidemií nacházíme v tzv. předstatistickém období (první soupis obyvatelstva na našem území se konal v roce 1754), je možné udělat si představu o jejich průběhu na základě matrik úmrtí jednotlivých měst. V porovnání s dobou středověku se nemusíme spoléhat pouze na odhady, podle nichž se traduje, že nejtěžší morové epidemie zahubily asi jednu třetinu obyvatel (v jednotlivých lokalitách místně i polovinu obyvatel i více). Dopady moru v roce 1680 se od tohoto příliš nelišily, jak ukázaly výsledky excerpce matrik, například v Kutné Hoře z předpokládaných asi 4,5 tis. obyvatel na mor zahynula právě třetina. Epidemie postihla téměř celé

[78] M. LIVI BACCI, *Obyvatelstvo ...*, s. 68 a 74.

české země a byla poslední skutečně velkou epidemií u nás, neboť se i na základě excerpce matrik Kutné Hory a dalších středočeských měst podařilo doložit, že v 18. století měly mortalitní krize v alespoň v této části Čech již mírnější průběh než v 17. století. Neplatilo to však zcela bez výjimky. V Praze, Olomouci a jinde byl průběh epidemie horší, a to dokonce výrazně horší než v roce 1680, v celých Čechách a na Moravě však podle dobových odhadů zahynulo asi 5 % obyvatel, což je podstatně méně nežli v roce 1680.

Další mortalitní krize v průběhu 18. století, jichž bylo několik, byly svým dopadem už podstatně slabší než zmiňovaný mor z roku 1680, a to včetně období vleklých válek s Pruskem. Ztráty na životech civilního obyvatelstva byly vyšší jen v obléhané Praze v letech 1742 a 1756 a také v některých oblastech východních Čech.^[79] Vzhledem ke skutečnosti, že epidemie moru v roce 1713 měla velmi specifický průběh s výraznými lokálními rozdíly, je možné za větší mortalitní krizi považovat období hladomoru v letech 1771–1772, alespoň v analyzované části středních Čech. Odhad počtu zemřelých v Čechách v roce 1713 je asi 100 tisíc, zatímco v letech 1771 a 1772 až 250 tisíc. I v letech 1771 a 1772 byly jednotlivé kraje v Čechách postiženy výrazně selektivně, velmi silně například kraj Berounský a Boleslavský. Zato například kraj Čáslavský, kam patřila i Kutná Hora, byl postižen jen středně silně, podle Steinbachové zde zemřelo 8,6 % obyvatel oproti 17,3 % a 14,8 % v krajích předešlých.^[80] Ve městě Kutná Hora to bylo za rok trvání této mortalitní krize (vymezíme-li ji obdobím červenec 1771 až červen 1772) 470 osob, tedy při odhadované velikosti populace okolo 4,5 tisíce osob se jednalo o něco více než 10 % zemřelých osob (z nichž samozřejmě ne všichni zemřeli v důsledku hladomoru a ne všichni zemřeli byli původem z Kutné Hory). Specifikem byla jistá selektivita úmrtnosti podle věku, kdy výrazně horší úmrtnostní poměry byly ve vyšších věkových skupinách. Vždyť například dětí mladších 1 roku zemřelo v roce 1770 z celkového počtu zemřelých 32,3 %, zato v průběhu hladomoru v roce 1772 jen 14,9 %. K výraznému zhoršení úmrtnostních poměrů došlo ve vyšších věkových skupinách, například ve věku 50–69 let zde v roce 1770 zemřelo 18 osob (tedy 9,2 % z celkového počtu zemřelých), zatímco v roce 1772 to bylo 117 zemřelých v této věkové skupině, což představuje 26,4 %. Charakter poslední mortalitní krize na našem území byl i v jiných ohledech již zcela odlišný od toho, co bylo možno sledovat na průběhu předešlých mortalitních krizí. Bylo to způsobeno složitou ekonomickou podmíněností celé krize, která vykazovala všechny symptomy důsledků procesu protoindustrializace českých zemí. Pozdější mortalitní krize byly už podstatně slabší, byť měly obdobné příčiny (neúrody, selhání trhu atd.), klasické mortalitní krize v důsledku epidemií nakažlivých chorob však byly už v té době na ústupu.

[79] Lumír DOKOUPIL aj, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha 1999, s. 100.

[80] L. STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj za hladomoru ...*, s. 111.

SUMMARY

Demographic crisis at the end of the seventeenth and throughout the eighteenth century in Kutná Hora

The registers of deaths already document the late mortality crises in the territory of Bohemia. According to these sources it is possible to estimate with relative exactness the population losses. On the example of Kutná Hora it is thus proven that the plague from the year 1680 took one-third of the town's estimated 4 500 inhabitants. The impact of subsequent mortality crises in the course of the eighteenth century was markedly weaker. Next more considerable mortality crisis in Central Bohemia was the famine in the years 1771–1772. Specific was certain age-specific selectivity of mortality, as mortality was markedly more pronounced at higher age groups. Later mortality crises were weaker, even though their causes were similar (poor harvest, collapse of the market etc.). At this period, the classical mortality crises caused by epidemics were retreating already.

PŘÍLOHA 1. POČTY ZEMŘELÝCH OSOB PODLE MĚSÍCŮ V KUTNÉ HOŘE
A DALŠÍCH FARNOSTECH V LETECH PŘED A PO EPIDEMII ROKU 1713

Rok	Měsíc												Celkem
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	
Kutná Hora													
1710	6	14	16	13	14	14	9	23	9	13	10	5	143
1711	8	8	12	17	5	14	16	21	15	10	9	10	145
1712	14	17	16	13	11	4	8	18	11	5	20	13	150
1713	11	13	14	23	15	14	10	13	11	21	21	22	188
1714	5	7	17	13	11	10	17	15	16	14	12	9	146
Poděbrady													
1710	7	7	11	7	6	11	10	8	12	13	8	9	109
1711	-	-	10	21	14	9	16	21	14	19	14	21	159
1712	14	15	11	7	9	18	9	16	12	25	18	19	173
1713	14	14	21	19	16	14	9	8	14	12	10	19	170
1714	14	11	16	18	15	10	12	22	21	17	14	34	204
1715	13	15	15	11	14	11	8	6	7	8	5	4	117
Kolín													
1713	11	15	11	20	10	9	10	10	20	50	52	29	247
1714	14	11	7	13	5	6	7	9	10	13	11	5	111
1715	10	9	11	5	7	6	8	7	6	6	6	9	90
Farnost Zásmyky													
1710	3	0	2	3	4	0	0	2	1	3	0	4	22
1711	1	3	3	4	3	2	7	1	2	2	4	9	41
1712	6	4	2	0	3	1	5	1	2	3	2	1	30
1713	12	6	11	10	11	4	4	2	3	2	6	1	72
1714	0	1	4	4	3	4	3	4	2	5	1	4	35
1715	5	6	3	7	8	7	3	5	1	4	2	6	57
Farnost Zbyslav													
1710	7	1	6	3	2	3	4	3	2	4	2	0	37
1711	7	3	5	1	4	1	6	4	1	3	0	2	37
1712	1	2	5	7	2	7	11	5	2	2	1	5	50
1713	7	5	3	2	4	3	4	3	1	0	2	6	40
1714	8	3	3	8	2	4	6	3	3	3	3	2	48
1715	3	8	6	8	17	7	13	1	2	0	0	1	66
Farnost Červené Janovice													
1710	3	6	4	0	5	1	3	2	1	3	2	2	32
1711	1	4	7	4	5	4	11	1	2	2	1	1	43
1712	2	3	6	3	1	1	4	2	0	0	0	1	23
1713	1	3	0	1	1	0	0	2	4	2	2	1	17
1714	0	4	6	3	3	3	1	4	4	3	1	1	33
1715	2	2	1	0	5	0	3	2	4	0	0	4	23

Pokračování ►

Rok	Měsíc												Celkem
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	
Beroun													
1710	5	2	1	3	1	2	-	9	10	5	1	2	41
1711	2	3	-	-	-	2	6	2	1	1	6	2	25
1712	7	4	8	2	6	4	6	6	1	3	1	8	56
1713	7	4	9	4	1	5	3	2	8	7	12	9	71
1714	5	3	4	3	7	3	2	8	3	1	1	2	42
1715	-	3	1	1	4	5	5	7	1	3	4	5	39
Brandýs nad Labem													
1710	6	12	8	4	13	4	2	9	5	8	9	3	83
1711	7	11	9	6	10	9	4	3	3	9	3	3	77
1712	5	6	11	10	10	12	5	8	12	9	5	7	100
1713	3	7	13	5	4	3	1	-	2	18	25	5	86
1714	1	2	2	2	5	6	2	2	1	2	5	6	36
Mladá Boleslav													
1710	4	5	8	6	-	2	-	4	4	8	7	6	54
1711	1	6	9	5	8	3	7	2	3	5	3	4	56
1712	3	2	1	6	12	3	9	6	5	3	3	7	60
1713	10	5	4	2	6	3	5	2	7	1	1	4	50
1714	6	8	5	5	6	5	4	7	7	5	3	10	71
1715	6	8	8	5	7	8	15	27	30	24	24	14	176
1716	6	3	8	5	8	2	5	3	3	3	6	10	62

Poznámka: V matrice Mladé Boleslavi je za záznamem roku 1715 poznámka matrikáře, že zemřelo během uvedeného roku 175 osob (ve skutečnosti podle matričních záznamů zemřelo 176 osob), z nich 112 na mor a 63 z jiné příčiny.

Zdroj: Státní oblastní archiv Praha, sbírka matrik: Kutná Hora: sign. M 10-1-1,2, Poděbrady: sign. M 15-1, 4, Kolín: sign. M 7-1-2, 5, *Beroun*: sign. M 2-1, Brandýs nad Labem: sign. M 3-1, *Mladá Boleslav*: sign. M 12-1; pro farnosti Zásmyky, Zbyslav, Červené Janovice bylo použito databáze vzorku obyvatelstva pořízeného v rámci výzkumného projektu Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století (GAČR 404/96/0290).

PŘÍLOHA 2. ZEMŘELÍ V KUTNÉ HOŘE PODLE VĚKU A POHLAVÍ V LETECH
1770-1773

Věk	1770			1771			1772			1773		
	M	Ž	C	M	Ž	C	M	Ž	C	M	Ž	C
-1rok	30	25	55	20	26	46	25	25	50	19	19	38
1rok	5	3	8	7	8	15	7	9	16	-	3	3
1-4	18	21	39	25	38	63	24	28	52	9	6	15
5-9	4	16	20	8	7	15	18	18	36	5	4	9
10-14	2	-	2	4	-	4	9	3	12	-	1	1
15-19	-	1	1	1	1	2	8	10	18	-	-	-
20-24	1	2	3	3	4	7	6	4	10	-	-	-
25-29	1	-	1	2	3	5	5	3	8	-	-	-
30-34	3	2	5	2	3	5	5	12	17	1	2	3
35-39	4	2	6	3	8	11	5	9	14	1	-	1
40-44	1	1	2	3	6	9	12	14	26	1	2	3
45-49	-	3	3	7	5	12	9	5	14	1	4	5
50-54	5	8	13	11	9	20	21	26	47	3	2	5
55-59	1	1	2	1	3	4	10	9	19	-	2	2
60-64	2	4	6	6	21	27	11	28	39	2	4	6
65-69	-	-	-	3	3	6	4	8	12	-	2	2
70-74	3	3	6	4	8	12	8	11	19	3	4	7
75-79	6	2	8	2	2	4	1	4	5	3	3	6
80-84	2	3	5	8	11	19	7	5	12	3	3	6
85-89	1	3	4	-	1	1	2	5	7	-	-	-
90+	1	4	5	2	4	6	1	4	5	2	3	5
nejz.	1	-	1	2	-	2	-	1	1	1	1	2
cel.	91	104	195	124	171	295	201	241	442	54	65	119

Vysvětlivky: M – muži, Ž – ženy, C – celkem

Zdroj: Státní oblastní archiv Praha, sbírka matrik: Kutná Hora, sign. M 10-4, fol. 227; vlastní výpočet.

PŘÍLOHA 3. ZEMŘELÍ V KUTNÉ HOŘE PODLE VĚKU V LETECH
1770–1773 (V PROCENTECH)

Věk	1770	1771	1772	1773
-1rok	28,2	15,6	11,3	31,9
1rok	4,1	5,1	3,6	2,5
1–4	20,0	21,4	11,8	12,6
5–9	10,3	5,1	8,1	7,6
10–14	1,0	1,4	2,7	0,8
15–19	0,5	0,7	4,1	-
20–24	1,5	2,4	2,3	-
25–29	0,5	1,7	1,8	-
30–34	2,6	1,7	3,8	2,5
35–39	3,1	3,7	3,2	0,8
40–44	1,0	3,1	5,9	2,5
45–49	1,5	4,1	3,2	4,2
50–54	6,7	6,8	10,6	4,2
55–59	1,0	1,4	4,3	1,7
60–64	3,1	9,2	8,8	5,0
65–69	-	2,0	2,7	1,7
70–74	3,1	4,1	4,3	5,9
75–79	4,1	1,4	1,1	5,0
80–84	2,6	6,4	2,7	5,0
85–89	2,1	0,3	1,6	-
90+	2,6	2	1,1	4,2
nezj.	0,5	0,7	0,1	1,7
cel.	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroj: Státní oblastní archiv Praha, sbírka matrik: Kutná Hora, sign, M 10–4, fol 227;
vlastní výpočet.

PŘÍLOHA 4. ZEMŘELÍ PODLE VĚKU A POHLAVÍ V KUTNÉ HOŘE BĚHEM
HLADOMORU OD ČERVNA 1771 DO ČERVENCE 1772 (A V 2. POLOVINĚ ROKU 1771
A 1. POLOVINĚ ROKU 1772)

Věk	Červenec-prosinec 1771			Leden-červen 1772			Červen 1771-červenec 1772		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
-1rok	12	13	25	16	18	34	34	34	68
1rok	5	6	11	5	7	12	9	17	26
1-4	12	24	36	17	23	40	34	46	80
5-9	5	7	12	12	14	26	22	23	45
10-14	4	-	4	6	1	7	11	1	12
15-19	-	-	-	5	8	13	7	8	15
20-24	-	3	3	5	1	6	6	6	12
25-29	-	2	2	3	2	5	4	5	9
30-34	2	1	3	5	9	14	7	11	18
35-39	2	3	5	5	8	13	7	12	19
40-44	3	3	6	10	8	18	14	14	28
45-49	4	4	8	8	3	11	12	8	20
50-54	3	6	9	15	16	31	22	30	52
55-59	1	3	4	7	8	15	9	11	20
60-64	5	9	14	8	20	28	14	30	44
65-69	1	-	1	3	4	7	4	6	10
70-74	5	-	5	6	8	14	8	11	19
75-79	1	2	3	-	3	3	2	6	8
80-84	5	5	10	5	2	7	10	7	17
85-89	-	-	-	1	4	5	2	4	6
90+	2	1	3	1	4	5	3	5	8
nezjišt.	-	-	0	1	-	1	1	-	1
Celkem	72	92	164	144	171	315	242	295	537

Zdroj: Státní oblastní archiv Praha, sbírka matrik: Kutná Hora, sign. M 10-4, fol 144; vlastní výpočet.

VÝBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE ČESKÉ HISTORICKÉ DEMOGRAFIE ZA OBDOBÍ 2007–2009 (S DOPLŇKY OD ROKU 2000)^[1]

Sestavila Pavla Jirková
ve spolupráci s Eduardem Maurem a Lumírem Dokoupilem.

POUŽITÉ ZKRATKY:

AHMUSO – Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis, AR – Archeologické rozhledy, AUPOHis – Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Historica: Sborník prací historických, Br – Brno v minulosti a dnes, BVSB – Bezděz, vlastivědný sborník Českolipska, Co – Confluens, CMP – Colloquia mediaevalia Pragensia, ČČH – Český časopis historický, ČL – Český lid, ČMM – Časopis Matice moravské, ČNM – Časopis Národního muzea, ČP – České památky, ČSHR – Česko-slovenská historická ročenka, ČSP – Česká a slovenská psychiatrie, D – Demografie, DaS – Dějiny a současnost, DP – Documenta Pragensia, DPM – Documenta Pragensia: Monographia, DVS – Dačický vlastivědný sborník, DVT – Dějiny věd a techniky, FHB – Folia Historica Bohemica, FSS – Forum Statisticum Slovaca, GeoR – Geografické rozhledy, Gy – Gynekolog, His – Historica: historical sciences in the Czech Republic. Series nova, HI – Hláská, zpravodaj Klubu Augusta Sedláčka, HD – Historická demografie, HG – Historická geografie, HH – Historie-Historica, HisOl – Historica Olomucensia: Sborník prací historických, HP – Historica Pragensia: historický sborník Muzea hlavního města Prahy, JB – Judaica Bohemiae, JM – Jižní Morava, JSH – Jihočeský sborník historický, KrJiH – Krkonoše – Jizerské hory, MB – Minulostí Berounska, MHB – Mediaevalia Historica Bohemica, MZK – Minulostí západočeského kraje, NR – Národopisná revue, OH – Opera historica, OAS – Olomoucký archivní sborník, Ostr – Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, PaR – Právo a rodina, PB – Porta bohemica – sborník historických prací, PH – Paginae historiae: sborník Národního archivu, RCh – Roš chodeš, RR – Rodopisná revue, SAP – Sborník archivních prací, SbSOKAFM – Sborník státního okresního archivu ve Frýdku-Místku, SČ – Sociologický časopis, SD – Soudobé dějiny, SLSb – Slezský sborník, SP – Slovanský přehled, SPFFBU – Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity, SPFFOU – Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity, SPPFMU – Sborník prací pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, StM – Střední Morava, SVS – Středočeský vlastivědný sborník, TA – Táborský archiv, TH – Theatrum historiae, TL – Tereziánské listy: sborník Památníku Terezín, V – Výběr: Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech, VLPK – Vlastivědné listy Pardubického kraje, VLS – Vlastivědné listy Slezska a severní Moravy, Vs – Veřejná správa, VSP – Vlastivědný sborník Pelhřimovska, VSseV – Vlastivědný sborník: čtvrtletník pro regionální dějiny severního Plzeňska, VSV – Vlastivědný sborník Vysočiny, oddělení věd společenských, VVM – Vlastivědný věstník moravský, ZM – Západní Morava, ZSRMT – Zprávy a studie Regionálního muzea v Teplicích

[1] Tato bibliografie vznikla v rámci výzkumného záměru MŠMT ČR MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelkou je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

- AL SAHEB Jan, Siroťčí agenda na mensálních statcích olomouckého biskupství v 16. a 17. století na příkladu hukvaldského panství. *ČMM* 126, 2007, č. 2, s. 267–283.
- AL SAHEB Jan – MARŠÁLEK Petr, Soupis sirotků hukvaldského panství z roku 1663. *SbSO-kAFM* 8, 2007, s. 45–68.
- AL SAHEB Jan (ed.), *Urbář hukvaldského panství z roku 1581: komentovaná edice*. Frýdek-Místek 2008, 189 s. + obr. příl.
- AL SAHEB Jan, Urbář panství Hukvaldy z roku 1581: diplomatický rozbor pramene a jeho písaři. *OAS* 5, 2007, s. 87–106.
- AL SAHEB Jan, Židé v Osoblaze v poslední třetině 16. století. *HH* 14, SPFFOU 232, 2007, s. 29–42.
- ASCHENBRENNER Martin, Předbělohorské urbáře statku Horní Police. *BVSb* 17, 2008, s. 269–272.
- BARAN Ivo, Otázka národnosti při československém sčítání lidu na Těšínsku v meziválečném období. *SP* 94, 2008, č. 1, s. 15–32.
- Berní rula, Sv 14, kraj Hradecký*, III, zprac. I. Čadková a M. Zahradníková, Praha, Národní archiv 2009.
- Berní rula, Sv 34, Kladsko*, zprac. M. Ryantová, Praha, Národní archiv 2007.
- BERROVÁ Petra, Antisemitismus českého obyvatelstva na území českých zemí koncem 19. století. *D* 51, 2009, č. 1, s. 56–57.
- BERROVÁ Petra, Konskripce a sčítání lidu na našem území v kontextu zjišťování národnosti obyvatelstva a se zohledněním nálezů Nejvyššího správního soudu. *HD* 31, 2007, s. 147–210.
- BERROVÁ Petra, Ludmile Nesládkové k narozeninám. *D* 51, 2009, č. 4, s. 294.
- BERROVÁ Petra, Nahlédnutí do církevních matrik. *Vs* 20, 2009, č. 8, s. 16–17.
- BERROVÁ Petra, Poválečné soupisy obyvatelstva a sčítání lidu 1950 v kontextu zjišťování národnosti obyvatel a se zohledněním nálezů Nejvyššího správního soudu. *HD* 32, 2008, s. 151–174.
- BERROVÁ Petra, Předběžné sčítání lidu na Slovensku v roce 1919 a zjišťování národnosti obyvatelstva. *SISb* 106, 2008, č. 3, s. 161–169.
- BERROVÁ Petra, Sčítání lidu: domovská příslušnost a další údaje zjišťované při censech v minulosti. *Vs* 20, 2009, č. 16, příloha – s. VII–VIII.
- BERROVÁ Petra, Stríčky z historie sčítání lidu I. *D* 50, 2008, č. 1, s. 44–48.
- BERROVÁ Petra, Stríčky z historie sčítání lidu II. *D* 50, 2008, č. 2, s. 129–134.
- BERROVÁ Petra, Vývoj přirozené měny obyvatelstva na Moravě a ve Slezsku v letech první světové války. *SISb* 107, 2009, č. 4, s. 300–312.
- BERROVÁ Petra, Zjišťování národnosti obyvatelstva při sčítáních lidu na našem území v minulosti a dnes. *D* 50, 2008, č. 4, s. 259–267.
- BERROVÁ Petra, Židovští uprchlíci v meziválečném Československu. *D* 51, 2009, č. 3, s. 207.
- BRAUER Michael – RYCHTEROVÁ Pavlína – WIHODA Martin, *Die mittelalterliche Kolonisation. Vergleichende Untersuchungen*. Filosofia – Nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR Praha 2009, 196 s.
- BUKAČOVÁ Irena, Církevní prameny jako zdroj demografických údajů. *VSsP* 18, 2008, č. 4, s. 8–9.
- BŮŽEK Václav – DIBELKA Jaroslav (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*. *OH* 12, 2007, 349 s.

- BŮŽEK Václav – KRÁL Pavel (edd.), *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007, 488 s.
- CERMAN Marcus, Arbeitsrenten in den nordböhmisches Herrschaften Frýdlant und Liberec im 18. Jahrhundert. G. ENDERLE-BURCEL a kol. (ed.), „Discourses – Diskurse“. *Essays for Mikuláš Teich und Alice Teichová*. Praha 2008, s. 275–292.
- CERMAN Marcus, Die Bedeutung des kollektiven Lieferungsvertrages (Zunftkaufes) im proto-industriellen Leinengewerbe der Oberlausitz, Böhmens und Niederschlesiens. In: A. STEIDL a kol. (ed.), *Übergänge und Schnittmengen. Arbeit, Migration, Bevölkerung und Wissenschaftsgeschichte in Diskussion*. Wien – Köln – Weimar 2008, s. 235–263.
- CERMAN Marcus, Marktintegration und wirtschaftliche Entwicklung. Wirtschaftliche Verbindungen Nordböhmens zur Oberlausitz und zu Schlesien vom 15. bis zum frühen 17. Jahrhundert. In: J. BAHLCKE (ed.), *Die Oberlausitz im frühneuzeitlichen Mitteleuropa*. Dresden 2007, s. 434–457.
- CERMAN Marcus – ŠTEFANOVÁ Dana, Die Lebenssituation nach der Besitzübergabe in ländlichen Gesellschaften Böhmens und der Oberlausitz anhand von ausgewählten Kaufverträgen, 1400–1750. In: K. KELLER a kol. (ed.), *Stadt, Handwerk, Armut. Eine kommentierte Quellensammlung zur Geschichte der Frühen Neuzeit. Helmut Bräuer zum 70. Geburtstag zugeeignet*. Leipzig 2008, s. 557–577.
- ČERMÁK Miloslav, Lidé renesanční Olomouce. *StM* 14, 2008, č. 26, s. 39–68.
- ČERMÁK Miloslav, Lidé barokní Olomouce. *StM* 15, 2009, č. 28, s. 55–67.
- ČERMÁKOVÁ Jana, Brněnská nacionální korza a brněnské centrum v letech 1918–1928. Část 1 – Prostor mezi dvěma korzy. *Br* 21, 2008, s. 587–645.
- ČERNÁ Alena M., „Nechutná“ léčiva – v českých středověkých rukopisech. *DVT* 42, 2009, č. 1, s. 17–28.
- ČERNÝ Karel – HAVLÍK Jiří M., Jeziuité a mor. Praha 2008.
- ČERNÝ Karel, Problém retrospektivní diagnostiky v dějinách lékařství. *DVT* 41, 2008, č. 3, s. 145–154.
- ČERNÝ Karel, Zázraky, historie a biomedicína. *FHB* 24, 2009, č. 1, s. 7–19.
- KALIBOVÁ Květa, PAVLÍK Zdeněk, VODÁKOVÁ Alena (edd), *Demografie (nejen) pro demografy*. Třetí, přepracované vydání. Sociologické nakladatelství (SLON) Praha 2009. 240 s.
- DAVIDOVÁ Eva, Romští imigranti v Ostravě – sonda do šedesátých let 20. století. *HH* 16, *SPFFOU* 244, 2009, s. 317–328.
- DIBELKA Jaroslav, Obranné strategie „zmrhaných“ žen na jindřichohradeckém panství v 17. a na počátku 18. století. *HD* 31, 2007, s. 5–20.
- DOHNAL Martin, Regulace vesnického osídlení a krajiny ve středověké a novověké severní Evropě. *ČL* 96, 2009, č. 3, s. 279–308.
- DOKOUPIL Lumír – STIBOR Jiří, Církevní a státní matriky. In: M. MÝŠKA – A. ZÁŘICKÝ (aj.), *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*, Ostrava 2008, s. 20–40.
- DOKOUPIL Lumír – STIBOR Jiří, Dosud opomenutý pramen ke studiu populačního vývoje. *HH* 14, *SPFFOU* 232, 2007, s. 43–57.
- DOKOUPIL Lumír, K populačnímu vývoji severovýchodní Moravy a rakouského Slezska v době napoleonských válek. *AHMUSO* 7, 2007, s. 299–305.
- DOKOUPIL Lumír – NESLÁDKOVÁ Ludmila – LIPOVSKI Radek, The Family and Household in the Ostrava Region as a Nascent Industrial Centre According to Historical Census Data. In: *Families in Europe between the 19th and 21st Centuries. From the Traditional Model to the Contemporary PACS*, Cluj–Napoca, 2009, s. 193–210.

- DOOVÁ Lenka, Srovnání sociálněprávního postavení anglosaské a severské ženy v době vikingské éry (793–1066). *HisOl* 35, 2009, s. 9–20.
- EBELOVÁ Ivana, Die Entstehung der ersten Krankenhäuser. Das Krankenhaus der Barmherzigen Brüder und der Elisabethinerinnen. In: M. SCHEUTZ – A. SOMMERLECHNER – H. WEIGL – A. S. WEISS (edd.), *Europäisches Spitalwesen. Institutionelle Fürsorge im Mittelalter und Früher Neuzeit*. Wien – München 2008, s. 403–408.
- EBELOVÁ Ivana (aj.), *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska, V. – Židovské obyvatelstvo v Čechách v letech 1792–1794*. Etnologický ústav AV ČR Praha 2007, 135 s.
- EBELOVÁ Ivana aj., *Soupis židovských familiantů v Čechách z roku 1783 = Verzeichnis der Judenfamilianten in Böhmen von 1783 I*. Národní archiv Praha 2008, 395 s.
- EBELOVÁ Ivana, Úroveň diagnostiky v 17. až 19. století na základě protokolů nemocných pražských nemocnic milosrdných bratří a alžbětinek. *DVT* 41, 2009, č. 3, s. 185–198.
- FÁK Jiří, K historii usedlosti v obci Štichovice [začátek]. *VSsevP* 18, 2008, č. 4, s. 12–20.
- FÁK Jiří, K historii usedlosti v obci Štichovice [dokončení]. *VSsevP* 19, 2009, č. 1, s. 11–16.
- FASORA Lukáš – HANUŠ Jiří – MALÍŘ Jiří, *Člověk na Moravě 19. století*. Centrum pro studium demokracie a kultury Brno 2008, 520 s. + 16 s. obr. příl.
- FEDOROVIC Tomáš, Židovské evidenční karty – opomíjený pramen k historii perzekuce židovského obyvatelstva. *TL* 36, 2008, s. 140–162.
- FIALA Jaroslav, Vystěhovalectví z Karlovarska ve druhé polovině 19. století. *HD* 33, 2009, č. 1–2, s. 145–176.
- FIALOVÁ Ludmila, Možnosti historickodemografického výzkumu porodnosti v podmínkách českých zemí v 18. a 19. století. *HH* 14, *SPFFOU* 232, 2007, s. 69–80.
- FIALOVÁ Ludmila, Některé aspekty vývoje sňatečnosti v České republice v nové době z pohledu demografie. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim ... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 57–60.
- FIALOVÁ Ludmila, Obyvatelstvo České republiky v dlouhodobé perspektivě. 1. *GeoR* 17, 2007/2008, č. 1, s. 26–27.
- FIALOVÁ Ludmila, Obyvatelstvo České republiky v dlouhodobé perspektivě. 2. *GeoR* 17, 2007/2008, č. 2, s. 22–23.
- FIALOVÁ Ludmila *Regionální rozdíly ve vývoji obyvatelstva českých v letech 1650–1800*. In: T. Kučera – V. Polášek, *Regionální demografie – Olomouc, 23. a 24. května 2007. Sborník příspěvků XXXVII. výroční (květnové) demografické konference České demografické společnosti*. Olomouc 2007, s. 13–24.
- FIALOVÁ Ludmila, Sňatečnost v České republice v letech 1870–1989 z pohledu demografie. In: *Oznamuje se láskám našim ... Výstava o svatebních oděvech a svatbách*. Pardubice 2007, s. 13–22.
- FIALOVÁ Ludmila (a kol.), Výběrová bibliografie české historické demografie za období 2000–1996 [recte 2006]. *HD* 31, 2007, s. 211–246.
- FIALOVÁ Ludmila, Změny charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století. *D* 49, 2007, č. 4, s. 230–243.
- FIALOVÁ Martina – JAROŠOVÁ Ivana, Raně středověké obyvatelstvo Dolních Věstonic: komparační paleodemografická studie. *AR* 59, 2007, č. 1, s. 29–52.
- FOJTÍK Pavel, Slované osídlení Prostějovska ve světle hrobů a pohřebišť. Archeologické centrum Olomouc 2008, 100 s.

- GRULICH Josef, Besitztransfer und regionale Mobilität der untertänigen Bevölkerung (Süd-böhmen 16.–18. Jahrhundert). In: M. CERMAN – R. LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“; Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit*, München 2005, s. 127–151.
- GRULICH Josef, Demografický vývoj jižních Čech v 17. a 18. století. In: T. Kučera – V. Poláček, *Regionální demografie – Olomouc, 23. a 24. května 2007. Sborník příspěvků XXXVII. výroční (květnové) demografické konference České demografické společnosti*. Olomouc 2007, s. 25–39.
- GRULICH Josef – MATLAS Pavel, Hmotná kultura a projevy mentality venkovské společnosti (jižní Čechy, 17.–18. století). *ČL* 96, 2009, s. 1–34.
- GRULICH Josef, Migrace na jihu Čech během 16.–18. století. *FSS* 3, 2007, s. 105–108.
- GRULICH Josef, Motivace migrací a mobility venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 17. až 18. století. In: V. BŮŽEK – J. DIBELKA (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*. *OH* 12, 2007, s. 255–290.
- GRULICH Josef, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. až 18. století*. Historický ústav FF JU České Budějovice 2008, 475 s.
- GRULICH Josef, Prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. – sedmdesátiletý. *D* 49, 2007, č. 2, s. 133.
- GRULICH Josef, Rural society in Bohemia – The estate of Chýnov and South Bohemia: the factors influencing property transfer in the seventeenth and eighteenth centuries. *His* 13, 2008, s. 75–107.
- GRULICH Josef – TEIBENBACHER Peter, Od demografického přechodu k demografické proměně. Demografický vývoj v Rakousku a České republice v letech 1918 až 2008. In: S. KARNER – M. STEHLÍK (edd.), *Česko. Rakousko. Rozdělení – odloučení – spojení. Katalog Dolnorakouské zemské výstavy*. Schallaburg – Jihlava 2009, s. 164–168.
- GRÜNBAUMOVÁ Iva, Okrajové skupiny středověkého Brna: možnosti studia. *Br* 20, 2007, s. 39–57.
- HABARTOVÁ Klára, Jewish refugees from Galicia and Bukovina in East Bohemia during World War I in light of the documents of the state administration. *JB* 43, 2007/2008, s. 139–166.
- HABARTOVÁ Klára, Sňatečnost židovských uprchlíků z Haliče a Bukoviny v Čechách během první světové války. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim ... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 61–66.
- HABARTOVÁ Klára, Uprchlíky tábora pro Židy z Haliče a Bukoviny v Německém Brodě v letech 1916/1917. *HD* 32, 2008, s. 127–150.
- HALÍŘOVÁ Martina (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007.
- HALÍŘOVÁ Martina, Osvícenský stát a péče o nalezence. In: J. LORMAN – D. TINKOVÁ (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*. Historie-otázky-problémy. Studie Ústavu českých dějin FFUK, 2008, s. 106–117.
- HALÍŘOVÁ Martina, Pardubický špitál ve světle účtu z roku 1744 a jeho kontinuita. *VLPK* 4, 2007, č. 1, s. 21–23.
- HALÍŘOVÁ Martina, Porodnice jako ústav převýchovy svobodné matky aneb péče o svobodnou matku do poloviny 19. století. *Gy* 5, 2007, s. 198–201.

- HALÍŘOVÁ Martina, Reflexe nemanželské matky – konflikt mezi filantropi a lékaři. In: K. ČADKOVÁ – Z. ČEVELOVÁ – V. HANULÍK – J. STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Konfliktní situace v dějinách, Sborník z doktorandské konference, 5. října 2007*. Pardubice 2007.
- HALÍŘOVÁ Martina, Reflexe svobodné matky ve společnosti. In: M. VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Scriptorium Praha 2007, s. 83–86.
- HAVRÁNEK Pavel, Češi na Kavkaze. Stručná historie osídlované oblasti. *NR* 18, 2008, č. 1, s. 10–20.
- Historická demografická ročenka Podkarpatské Rusi* (zpracoval Vladimír Polášek). Český statistický úřad Olomouc 2009, 77 s.
- HLAVÁČKOVÁ Ludmila, Diagnózy v lékařském deníku ronovského lékaře Josefa Hruše z roku 1840. *DVT* 41, 2008, č. 3, s. 199–203.
- HLAVÁČKOVÁ Ludmila, Od chorobinců ke geriatrickým klinikám. Vývoj specializované péče o pacienty pokročilého věku. In: HOJDA Zdeněk – OTTLOVÁ Marta (edd.), *Vetché stáří nebo zralý věk moudrosti*. Praha 2009, s. 190–198.
- HOFFMANN František, Správa a městské knihy litomyšlské od 14. do 16. století. *SAP* 57, 2007, č. 2, s. 451–573.
- HOFFMANN František, Středověké město v Čechách a na Moravě. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2. rozšířené a upravené vydání, 2009, 712 s., obr.
- HOJDA Zdeněk – OTTLOVÁ Marta – PRAHL, Roman (edd.), *Vetché stáří nebo zralý věk moudrosti*. Sborník příspěvků z 28. ročníku symposia k problematice 19. století. Plzeň, 28. února – 1. března 2008. Academia Praha 2009, 325 s.
- HOLÝ Martin, „Čehož sem také při ní, panně šlechticně, aby mě za manžela sobě oblíbila, vyhledávati neobmeškal.“ Sňatky české a moravské šlechty na prahu novověku (1500–1620). In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 7–18.
- HORÁK Vladimír, Dorf – Industrielle Vorstadt – Sanierungsgebiet. Eine Mikrostudie zur Geschichte und Sozialstruktur der Gemeinde Hrušov (Hruschau) bei Ostrava im 19. und 20. Jahrhundert. In: *Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, band 29. Von der „europäischen Stadt“ zur „sozialistischen Stadt“ und zurück, Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*. München 2009, s. 115–127.
- HORSKÁ Pavla, Čtyřicet let od vydání prvního sborníku HD. *D* 49, 2007, č. 3, s. 213–215.
- HRDINA Jan – ZILYNSKÁ Blanka, Církevní topografie a farní síť pražské církevní provincie v pozdním středověku. *CMP* 8, Praha 2007.
- HRUBÁ Michaela, „... Na sladovně velká hromada sladu formanskýho...“ Rodiny a domácnosti příslušníků potravinářských řemesel v předbělohorských královských městech severozápadních Čech (z pohledu pozůstalostních pramenů). In: O. FEJTOVÁ – V. LEDVINKA – J. PEŠEK (edd.), *Dobrou chuť, velkoměsto*. *DP* 25, 2007, s. 171–181.
- HRUBÁ Michaela, Sňatek a zabezpečení nevěsty ve světle pramenů předbělohorských měst. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 19–25.
- CHODĚJOVSKÁ Eva – SEMOTANOVÁ Eva, Jičín. Historický atlas měst České republiky – sv. 18. Praha 2008.

- JAKOUBEK Marek – BUDILOVÁ Lenka (edd.), *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace. Centrum pro studium demokracie a kultury Brno 2009*, 360 s.
- JANSKÁ Eva, Změny migračních toků v Evropě za poslední století. *GeoR* 18, 2008/2009, č. 3, s. 8–9.
- JEMELKA Martin, Na kolonii: život v hornické kolonii dolu Šalomoun v Moravské Ostravě do začátku socialistické urbanizace. VŠB – Technická univerzita Ostrava, Ostrava 2007, 230 s.
- JEMELKA Martin, Teritoriální původ obyvatel ostravských dělnických kolonií. *SISb* 106, 2008, č. 2, s. 100–111.
- JIČÍNSKÁ Lenka, Občanské sňatky v moravskobudějovickém politickém okrese před vznikem první republiky. *ZM* 12, 2008, s. 230–233.
- JIRÁNEK Tomáš, Vojenské manželství v 19. století. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 149–155.
- JIRÁNEK, Tomáš Zdravotní poměry a zdravotní péče v armádě habsburské monarchie v dlouhém 19. století. *TH* 2, 2007, s. 335–353.
- JIRÁSKOVÁ Šárka, Demografický vývoj farnosti Zdechovice v 18. století. *HD* 33, 2009, č. 1–2, s. 109–144.
- JIRÁSKOVÁ Šárka – NEKVAPIL Ladislav, Historická demografie v kvalifikačních pracích studentů Univerzity Pardubice. *HD* 33, 2009, č. 1–2, s. 181–187.
- JIRKOVÁ Pavla, Měšťané obývající jednu z jihlavských ulic na přelomu 16.–17. století. *VSV* 16, oddíl věd společenských, 2008, s. 3–18.
- JIRKOVÁ Pavla, Testamentární praxe v Jihlavě v letech 1578–1590 : testament jako pramen pro dějiny rodinných struktur, historickou demografií a sociotopografií. *ČNM* 176, řada historická, 2007, č. 1–2, s. 21–58.
- JORDÁNOVÁ Hana – SULITKOVÁ Ludmila, Mobilita městské inteligence v raném novověku (na příkladu královského města Brna). In: O. FEJTOVÁ – V. LEDVINKA – J. PEŠEK (edd.), *Město a intelektuálové: od středověku do roku 1848*. *DP* 27, 2008, s. 395–417, 1089–1091.
- JUŘICA Martin, Dějiny Jiráskova náměstí v Moravské Ostravě. *Ostr* 23, 2007, s. 177–203.
- KAČEROVÁ Eva, Jak se jmenovali, jak se jmenujeme aneb křestní jména kdysi a dnes. *Forum statisticum Slovaccum* 7, 2009, 7, s. 61–67.
- KAČEROVÁ Eva, Problém regionální diferenciací věkové struktury při odhadu dětské složky populace. In: *Region v rozvoji společnosti* [CD-ROM], Brno, MZLU 2009, s. 118–127.
- KAČEROVÁ Eva, Sezónnost a sňatečnost v 17. a 18. století. *Demografie-info [online]*, 2009, s. 1–4. URL: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&articlID=648.
- KAČEROVÁ Eva – HENZLER Jiří, Rodina na Chrudimsku v polovině 17. století. Praha 15.12.2008–16.12.2008. In: *Reprodukce lidského kapitálu – Vzájemné vazby a souvislosti* [CD-ROM]. Praha, Oeconomica 2008, s. 1–12.
- KAČEROVÁ Eva, Obyvatelstvo Choceňska v polovině 17. století. Praha 18.09.2008–19.09.2008. In: *Mezinárodní statisticko-ekonomické dny na VŠE v Praze* [CD-ROM], Praha, VŠE KSTP; VŠE KMIE, 2008, s. 1–5.
- KAČEROVÁ Eva, Odhad počtu dětí na panství Jana Kristiána z Eggenbergu. *Demografi.info [online]* 2, 2008, s. 1–3. URL: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku=&articlID=579.

- KAČEROVÁ Eva, Rodinná struktura na Chrudimsku v roce 1651. *Forum statisticum Slovaca* 4, 2008, č. 7, s. 39–48.
- KAČEROVÁ Eva, Rodinný stav a ekonomická aktivita v českých zemích v 17. století. *Forum statisticum Slovaca* 4, 2008, č. 4, s. 39–44.
- KAČEROVÁ Eva, Sociální struktura a jména obyvatel Chrudimska v roce 1651. *Demografie.info [online]*, 2008. URL: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku=&articlID=562.
- KAČEROVÁ Eva, Struktura obyvatelstva Choceňska v roce 1651. *Demografie.info [online]*, 2, 2008, č. 2, s. 1–3. URL: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku=&articlID=542.
- KAČEROVÁ Eva, Age structure of the inhabitants of the estates of the Eggenbers in 1651 according to the Liste of Serfs according to Faith. *Forum statisticum Slovaca* 3, 2007, č. 6, s. 64–67.
- KAČEROVÁ Eva, Geografický původ snoubencůve farnosti Panny Marie pod řetězem na Malé Sraně v 17. a 18. století. *Forum statisticum Slovaca* 3, 2007, č. 3, s. 129–133.
- KAČEROVÁ Eva, Křestní jména jako doklad národnostní struktury na území Českých zemí v 17. století. Smolenice 04.05.2005–06.05.2005. In: *Naša demografia – súčasnosť a perspektívy*. Bratislava, Slovenská štatistická a demografická spoločnosť 2005, s. 92–96.
- KAČEROVÁ Eva, Křestní jména v roce 1651. *Demografie.info [online]*, 2, 2008, č. 2, s. 1–3. URL: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku=&articlID=87
- KAČEROVÁ Eva, Věkové rozdíly mezi manžely nyní a v 18. století. *Demografie.info [online]*, 2008, č. 25.8, URL: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku=&articlID=542
- KAČEROVÁ Eva, Family reconstruction method – parish of our lady under the chain in Prague in 17th and 18th centuries. České Budějovice 02.09.2004–03.09.2004. In: M. KLÍMA (ed.), *Application of mathematics and statistics in economy*, Praha, Professional Publishing 2004, s. 246–251.
- KADEŘÁBEK Josef, Protireformace Slaného v letech 1610–1635 a její dopad na sociální vazby radních. *HD* 33, 2009, č. 1–2, s. 9–44.
- KILIÁN Jan, Mělník v době epidemií 17. a 18. století. *SVS* 27, 2009, s. 12–24.
- KILIÁN Jan, Pražští majitelé mělnických vinic v 17. století. *DP* 25, 2007, s. 211–229.
- KLADIWA Pavel, Statistická řada Österreichische Städtebuch. In: M. MYŠKA – A. ZÁŘICKÝ (aj.), *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*, Ostrava 2008, s. 214–227.
- KLADIWA Pavel – ZÁŘICKÝ Aleš (aj.), *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*. Ostrava 2009.
- KNOB Stanislav, Statistika stávek a výluk. In: M. MYŠKA – A. ZÁŘICKÝ (a kol.), *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*, Ostrava 2008, s. 164–182.
- KOBLASA Pavel, Nejstarší blažejovská matrica. *RR* 9, 2007, č. 4, s. 17.
- KOBLASA Pavel, Žirovnícké panství ve slavatovském urbáři. *V* 44, č. 4 (2007), s. 369–370.
- KOLENOVSKÁ Daniela, Běloruská emigrace v Československu (1918–1938). *SD* 14, 2007, č. 1–2, s. 78–105, 243–244.
- KORBELÁŘOVÁ Irena, K velikosti měst ve Slezsku v poslední fázi jeho příslušnosti k české Koruně. *Acta historica et museologica Universitatis Silesiae Opaviensis*, řada C 7, 2007, s. 153–170.
- KORBELÁŘOVÁ Irena (ed.), *Karolínský katastr slezský*. Soupis. Opava, Středisko pro vydávání pramenů 2006.

- KORBELÁŘOVÁ Irena, Věno, obvěnění a dědické vypořádání manželů ve městech na Těšínsku v 18. století. Sondy do každodennosti slezské měšťanské společnosti. *Časopis Slezského muzea v Opavě*, série B., 53, 2004, s. 82–97.
- KORBELÁŘOVÁ Irena, Ženy v čele měšťanských domácností na Těšínsku ve 20. letech 18. století. *Těšínsko*, 2004, č. 1, s. 1–5.
- KORBELÁŘOVÁ Irena – ŽÁČEK Rudolf, Obraz Těšínska v církevní topografii „Silesia in compendio“. *Těšínsko*, 2006, č. 1, s. 19–25.
- KORBELÁŘOVÁ Irena – ŽÁČEK Rudolf (edd.), *Slezsko v pruském statistickém výkazu z let 1743–1746, Výběrová studie*. Opava, Středisko pro vydávání pramenů 2006. Opava, Středisko pro vydávání pramenů 2006, 32 s.
- KOSCHIN Felix, Population Politics in the Oldest Demographic Texts. České Budějovice 02.09.2004–03.09.2004. In: M. KLÍMA (ed.), *Application of mathematics and statistics in economy*, Praha, Professional Publishing 2004, s. 252–254.
- KOSCHIN Felix, The History and the Present of the Modelling of Mortality. *Mundus Symbolicus*, 11, 2003, č. 1, s. 29–32.
- KOSCHIN Felix, History (and Present) of the Modelling of Mortality. Kudowa Zdrój 04.09.2002–07.09.2002. In: W. OSTASIEWICZ (ed.), *Application of mathematics and statistics in economics*. Wrocław, Wrocław University of Economy 2002, s. 32.
- KOVÁŘ Daniel, Zpovědní rejstřík trhovosvinenské farnosti z roku 1655. *JSH 77–78*, 2008–2009 [vyd. 2009], s. 261–339.
- KOZDAS Jan, Základní přírodní a stavebně historický vývoj lokalit ulic Gránické a Na Valech ve Znojmě. *JM 43*, 2007, sv. 46, s. 117–132.
- KOWALSKÁ Eva, Exil jako „cestovatelský zážitek?“ K vnímání konfesijného exilu z Uhorska v 17. století. In: *Cestou dějin. K počtě prof. PhDr. Svatavy Rakové, CSc.*, sv. 2, Praha 2007, s. 185–197.
- KRATOCHVÍL Karel, Pelhřimovský primas Matěj Mauricius Klokotský a radní vrstva. K roli příbuzenských vztahů v samosprávě královských měst v 17. století. In: V. BŮŽEK – J. DIBELKA (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*. OH 12, 2007, s. 221–254.
- KŘEŠTAN Jiří, Mezinárodní vědecké sympozium „České archivy a prameny k dějinám zahraničních Čechů“. *PH 15*, 2007, s. 521–524.
- KŠICOVÁ Danuše – VACULÍK Jaroslav (edd.), *Rodinná kronika volyňských Čechů*. Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta Brno 2008, 144 s.
- KUBEŠ Jiří, Demografický charakter českých zemí. In: J. Kubeš, *Dějiny každodennosti II (raný novověk)*, Díl 1, Pardubice, Univerzita Pardubice 2007, s. 58–62.
- KUBÍKOVÁ Anna, Historická topografie Českého Krumlova (1424) 1459–1654. Část VI. (Parkán). *JSH 76*, 2007, s. 177–201.
- KUBÍKOVÁ Anna, Historická topografie Českého Krumlova (1424) 1459–1654. Část VII. (Masná, Šatlavská). *JSH 77–78*, 2008–2009 [vyd. 2009], s. 231–254.
- KUČERA Milan, Zakladatelé a tvůrci renesance československé demografie po 2. světové válce. *D 51*, 2009, č. 1, s. 38.
- KUČEROVÁ Silvie, Pracujeme s podklady Atlasu krajiny České republiky. *GeoR 18*, 2008/2009, č. 3, s. 16–18.
- KULHÁNEK Otakar, Berounské zemědělství a výstavba města v číslech josefínského katastru. *MB 10*, 2007, s. 75–104.

- LENDEROVÁ Milena, Reflexe stáří: „stará paní“ v pramenech osobní povahy. In: HOJDA Zdeněk – OTTLOVÁ Marta (edd.), *Vetché stáří nebo zralý věk moudrosti*. Praha 2009, s. 259–270.
- LENDEROVÁ Milena, Řeč svatebních oznámení. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 105–112.
- LENDEROVÁ Milena, „Sňatek jest spojení muže a ženy...“: vstup do manželství v 19. století. In: *Oznamuje se láskám našim ... Výstava o svatebních oděvech a svatbách*. Pardubice 2007, s. 7–12.
- LENDEROVÁ Milena – JIRÁNEK Tomáš – MACKOVÁ Marie, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*. Praha, Univerzita Karlova – Nakladatelství Karolinum 2009, 432 s.
- LENDEROVÁ Milena – KOPIČKOVÁ Božena – BUREŠOVÁ Jana – MAUR Eduard (edd.), *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Nakladatelství Lidové noviny Praha 2009, 853 s.
- LIPOVSKI Radek, Biologická a kulturní skladba populací měst Frýdku a Místku v období industrializace v 2. polovině 19. století. *HD* 32, 2008, s. 105–126.
- LIPOVSKI Radek, Dětská úmrtnost v populacích měst Frýdku a Místku v éře demografického přechodu od starého k novému reprodukčnímu režimu. *HD* 31, 2007, s. 21–48.
- LIPOVSKI Radek, Mezinárodní konference „Przemiany Demograficzne Europy Środkowej od XVIII wieku“, Zielona Góra 2008. *D* 51, 2009, č. 1, s. 61–62.
- LHOTKA Petr, Pojem „Cikána“ v právních normách od začátku 20. století do roku 1945. *HH* 16, *SPFFOU* 244, 2009, s. 229–246.
- LIPOVSKI Radek, Soupis Romů domovsky příslušných do Rakouského Slezska z roku 1910. *HH* 16, *SPFFOU* 244, 2009, s. 247–263.
- MACKOVÁ Marie, Sňatek ve světle rakouského Všeobecného občanského zákoníku. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim ... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 67–73.
- MACHAČOVÁ Jana – MATĚJČEK Jiří, Co měl kdy kdo v hlavě. Skupinové subkultury v českých zemích. *Nástin* 2: 1848–1948 (1989). *SISb* 105, 2007, č. 2, s. 81–98.
- MACHAČOVÁ Jana, Vzory chování dívek a žen mezi tradicí a emancipací, české země 1880–1938. *HH* 16, *SPFFOU* 244, 2009, s. 85–96.
- MALANÍKOVÁ Michaela, Měšťanské ženy na Moravě ve 14. a 15. století. In: *Pierwsze polsko-czeskie forum młodych mediewistów*. Materiały z konferencji naukowej Gniezno 27–29 września 2005 roku. Instytut historii UAM Poznań 2007, s. 271–278.
- MALANÍKOVÁ Michaela, Norma versus realita, Metodologická poznámka k možnostem zkoumání historické role žen na příkladě středověkého Brna. *SPPFMU*, řada společenských věd 22, 2007, s. 163–166.
- MALANÍKOVÁ Michaela, Oddělené sféry, nebo komplementarita? Interakce mužů a žen na pozadí středověkého města. *TH* 5, 2009, s. 215–225.
- MALANÍKOVÁ Michaela, Regina Španová – možnosti využití mikrohistorie na příkladu života obyvatelky středověkého Brna. *Br* 22, 2009, č. 1, s. 71–90.
- MALÍŘ Jiří a kol., *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*. Centrum pro studium demokracie a kultury Brno 2008. 365 s., il.

- MALOŇ Lubor, „Nesouhlasíme s Tvou svatbou a jestliže ji uzavřeš, vyvodíme důsledky“. Šlechtické mesaliance na přelomu 19. a 20. století. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13. –14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 87–94.
- MAREŠ Jan, Ženská výbava v litoměřickém městském právu v předhusitské době. *PB* 4, 2007, s. 54–91.
- MARŠÍKOVÁ Magdalena – MARŠÍK Zbyněk, *Dějiny zeměměřičtví a pozemkových úprav v Čechách a na Moravě v kontextu světového vývoje*. Praha 2007.
- MARTÍNKOVÁ Lenka, K osídlování severních oblastí Pelhřimovska v předhusitské době. *VSP* 18, 2007, s. 52–73.
- MATĚJČEK Jiří, Profesní, sociální a osobnostní kultivace v českých zemích v 19. a 20. století. *HH* 16, *SPFFOU* 244, 2009, s. 127–135.
- MATĚJČEK Jiří, Životní úroveň, kvalita života, životní pocit, emoce, kulturní dějiny a obecná kultura (k definicím pojmů a terminologii, ale i obecněji). *HH* 14, *SPFFOU* 232, 2007, s. 167–173.
- MATUŠÍKOVÁ Lenka, Die Entwicklung des Handwerks in der Herrschaft Podiebrad im 17. und 18. Jahrhundert, In: M. CERMAN – R. LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, *Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit*. München 2005, s. 277–296.
- MAUR Eduard, Breif Outlin of the Development of Czech Historical Demography. In: *Czech Demography* 2009, Vol. 3, s. 80–88.
- MAUR Eduard, Die Minderstädte in Böhmen und Mähren, besonders in der Frühen Neuzeit. In: H. KNITTLER (ed.), *Minderstädte – Kümmerformen – Gefreite Dörfer. Stufen zur Urbanität und Märkteproblem*. Linz, Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas), s. 159–180.
- MAUR Eduard, „Lidé, kteří se nechtějí řídit rozumem a poučením, musejí být přinuceni k morálnímu řádu železnou metlou.“ In: Z. MACHÝŘ, O. SLACÁLEK, M. ZNOJ (edd.), *Nezapomenuté historie, Sborník k 70. narozeninám Františka Svátka*, Brno, Doplněk 2007, s. 23–32.
- MAUR Eduard, Přehled vývoje české historické demografie. *D* 50, 2008, č. 4, s. 268–275.
- MAUR Eduard, Seminář Rodina a domácnost od 16. do 20. století. *HD* 33, 2009, č. 1–2, s. 177–181.
- MAUR Eduard, Významné životní jubileum PhDr. Pavly Horské, CSc. *D* 49, 2007, č. 2, s. 132–133.
- MAUR Eduard, Zamyšlení nad dosavadními výsledky evidence urbářů v České republice. *SAP* 54, 2004, č. 2, s. 721–735.
- MAUR Eduard, Zamyšlení nad 31 svazky ročenky Historické demografie. *D* 51, 2009, č. 1, s. 41.
- MELKESOVÁ Miroslava, Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů. *HD* 32, 2008, s. 5–56.
- MORAVCOVÁ Irena, Narození čtyřčat v Kobeřicích roku 1765. *VLS* 33, 2007, s. 9.
- MUŠÍLEK Martin, Apatykáři na Starém Městě pražském ve středověku: příspěvek k možnostem sociotopografické analýzy v areálu pražského souměstí na příkladě osob zabývajících se vykonáváním lékárnického povolání. *MHB* 12, 2009, č. 1, s. 97–137.

- MUSILOVÁ Dana, Pokusy o rekonstrukci rodinného práva v Československu v letech 1919–1938. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim ... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 95–104.
- MYŠKA Milan, Knihy osazenstva dolů a průmyslových závodů a matriky bratrských pokladen. In: M. MYŠKA – A. ZÁŘICKÝ (a kol.), *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*. Ostrava 2008, s. 152–163.
- MYŠKA Milan, Montanistická statistika v habsburské monarchii. In: M. MYŠKA – A. ZÁŘICKÝ (a kol.), *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*. Ostrava, 2008, s. 136–151.
- MYŠKA Milan, Vceňovací operáty stabilního katastru. In: M. Myška – A. Zářícký (a kol.), *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*. Ostrava 2008, s. 90–99.
- MYŠKA Milan – ZÁŘICKÝ Aleš – KLADIWA Pavel (a kol.), *Člověk v Ostravě v 19. století*. Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, Ostrava 2007, 256 s.
- NEČAS Ctibor, Nahlédnutí do „prehistorie“ Romů na Ostravsku. *HH 16, SPFFOU 244*, 2009, s. 221–228.
- NEČAS Ctibor, Potulní cikáni aneb „Metla venkova“. Poměry na Třebíčsku v polovině 30. let 20. století. *VVM 59*, 2007, č. 4, s. 372–376.
- NEČAS Ctibor, Romové na Moravě ve 20. letech minulého století. *HH 14, SPFFOU 232*, 2007, s. 175–180.
- NĚMEČKOVÁ Michaela, Demografický vývoj obyvatelstva farnosti Panny Marie na Louži v Praze v 17. a 18. století. *HD 33*, 2009, č. 1–2, s. 45–108.
- NESLÁDKOVÁ LUDMILA – KOŠTÁLKOVÁ Veronika, Olomoucká židovská komunita v éře modernizace do konce trvání rakouské monarchie. In: *Židé a Morava XIV*. Kroměříž 2008, s. 61–76.
- NESLÁDKOVÁ Ludmila, Profesní a sociální charakteristika židovské populace v Československu za první republiky. *D 50*, 2008, č. 1, s. 1–14.
- NESLÁDKOVÁ Ludmila, Sčítací operáty z moderního sčítání obyvatel. In: M. MYŠKA – A. ZÁŘICKÝ (a kol.), *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*. Ostrava 2008, s. 40–63.
- NODL Martin, Manželství v rané Jednotě bratrské. In: V. URBÁNEK – L. ŘEZNÍKOVÁ (edd.), *Mezi Baltem a Uhrami. Komenský, Jednota bratrská a svět středoevropského protestantismu. Sborník k počtě Marty Bečkové*, Praha 2007, s. 129–146.
- NODL Martin – TINKOVÁ Daniela (edd.), *Antropologické přístupy v historickém bádání*. Argo Praha 2007, 272 s.
- NOVOTNÝ Miroslav, Socioprofesní a teritoriální stratifikace studentů českobudějovických vyšších a středních škol v první polovině 19. století. *HD 31*, 2007, s. 117–146.
- NOVOTNÝ Robert R., Jak žili a kdo byli Turnované v 17. a 18. století. *KrJiH 42*, 2009, č. 3, s. 38–39.
- OESTERREICHER Jiří, Novohradská židovská matrika 1800–1876 (1878). *PH 15*, 2007, s. 335–375.
- PANÁČEK Jaroslav, Zaniklá farní ves Mnichov a její držitelé. *BVSb 17*, 2008, s. 5–25.
- PÁTKOVÁ Hana, Liber Vetustissimus Antiquae Civitatis Pragensis: život jedné středověké městské knihy. *ČČH 105*, 2007, č. 2, s. 393–405.
- PAVELČÍKOVÁ Nina, K otázkám metodického přístupu a terminologických problémů výzkumu slovenských a českých Romů ve 20. století. *ČSHR*, 2007, s. 89–102.

- PAVLÍČKOVÁ Radmila, Jasná hvězda Šternbersko-Lažanská. Žena, muž a dítě v pohřebním kázání nad Marií Maxmiliánou Aurelií Lažanskou z roku 1665. *AUPOHis* 36, 2009, s. 43–66.
- PAVLÍK Zdeněk, Ludmila Nesládková se dožívá významného životního jubilea. *D* 49, 2007, č. 2, s. 134–135.
- PAVLÍK Zdeněk, Nejen demografická historie Ruska v posledních dvou stoletích. *D* 50, 2008, č. 3, s. 205–206.
- PAVLÍK Zdeněk, Vývoj kritického myšlení a postavení demografie a statistiky v jeho rámci. *D* 51, 2009, č. 1, s. 1–13.
- PECHOVÁ Jarmila, Svatba v bývalých německých obcích na Vyškovsku. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 203–213.
- PEŠEK Jiří, Studijní cesty mládeže z českých zemí v době předbělohorské. Úvaha nad socio-kulturními kontexty vzdělanostních migrací. In: MIKULEC Jiří – POLÍVKA Miloslav (ed.), *Per Saecula ad tempora nostra*. Sborník prací k šedesátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka, Praha 2007, s. 448–452.
- PETRÁČEK Zbyněk, Atlas starých časů: etnografický přehled českých Židů z počátku emancipace. *RCh* 70, 2008, s. 8–9.
- PIOTROWSKA Anna G., Saved by their music. Gypsies in the 18th century Europe. *TH* 4, 2009, s. 205–214.
- PISTULKA Martin – ZÁBRANSKÝ Vilém, Potravinářská řemesla v letech 1600–1622 v světle Knihy měšťanských práv Starého Města pražského. Příspěvek k migraci městského obyvatelstva raného novověku. *DP* 25, 2007, s. 183–192.
- POKLUDOVÁ Andrea, Městské adresáře. In: M. MYŠKA – A. ZÁŘICKÝ (aj.), *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*. Ostrava 2008, s. 200–213.
- POKORNÝ Jiří – VELEK Luboš – VELKOVÁ Alice, *Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století. Pocta Jiřímu Kořalkovi k 75. narozeninám*. Karolinum, Praha 2007, 442 s.
- POLÍVKA Miloslav, Zprávy o klimatu, přírodních jevech, epidemiích a jejich důsledcích ve středověku v kronikářském díle Johanna Müllnera (druhá část). *TA* 13, 2007, s. 15–26.
- POPELKA Petr, Prameny statistické povahy – výzkum železniční dopravy do roku 1945. In: M. Myška – A. Zářický (a kol.), *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*. Ostrava 2008, s. 122–135.
- POPELKA Petr, Rychlost cestování na moravských a slezských silnicích v 18. a 19. století. *HH* 14, *SPFFOU* 232, 2007, s. 181–196.
- POPELKA Petr, Výstavba silniční sítě v Rakouském Slezsku v letech 1848–1918. *VVM* 59, 2007, s. 141–147.
- POULOVÁ Marika, Plodnost vdaných žen ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století. *HD* 31, 2007, s. 49–90.
- Publikationen des internationalen Forschungsprojekts „Soziale Strukturen in Böhmen in der Frühen Neuzeit 1996–2004, In: M. CERMAN – R. LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“; Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit*. München 2005, s. 353–367.
- RATAJOVÁ Jana – STORCHOVÁ Lucie (edd.), *Nádoby mdlé hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*. Scriptorium Praha 2008, 591 s.

- RATAJOVÁ Jana – STORCHOVÁ Lucie (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Scriptorium Praha 2009, 824 s.
- REJŠEK Martin, Hospodářsko-sociální poměry v Kostelci nad Labem 50. a 60. let 17. století. *Co* 6, 2007, č. 6, s. 135–163.
- ROŽMBERSKÝ Petr, Barokní černá kronika. *ČP* 18, 2007, č. 1–2, s. 12–14.
- ROŽMBERSKÝ Petr, Merklínský zámek a jeho obyvatelé v nejstarší matrice. *Hl* 18, 2007, č. 4, s. 58–60.
- ROŽMBERSKÝ Petr, Velmi křehké vztahy: sex, nevěra a soužití v dobách minulých. *ČP* 19, 2008, č. 1–2, s. 14–18.
- RUSKOVÁ Mária, „Ženská otázka“ v zrkadle politiky i mimo nej (Aktivity bankskobystričských žien na poli sociálnom a politickom v 20. rokoch 20. storočia). *AUPOHis* 34, 2008, s. 75–86.
- RUTTKAY Alexander T., O možnostiach archeológie pri historicko-demografických analýzách. *Ve službách archeologie: časopis věnovaný 70. narozeninám Prof. PhDr. Alexandra Ruttkaya, DrSc.*, uspořádali Vladimír Hašek, Rostislav Nekuda, Matej Ruttkay, sv. 1, 2007, s. 7–26.
- RYCHLÍK Jan, *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR Praha 2007, 259 s.
- ŘEHÁČEK Karel, Dopady války na každodenní život obyvatelstva Plzně a okolních obcí (1914–1918). *MZK* 42, 2007, č. 1, s. 277–336.
- SEDLÁKOVÁ Monika, Co skrývají Okupační vězeňské spisy. *TL* 36, 2008, s. 198–210.
- SEMOTANOVÁ Eva aj., *Česko: Ottův historický atlas*. Ottovo nakladatelství Praha 2007. 400 s.
- SCHLUMBOHM Jürgen, The history of childbirth: Women and doctors in the lying-in hospital of Göttingen University, eighteenth – nineteenth century. *TH* 3, 2008, s. 149–159.
- SIGLOVÁ Tereza, Konference „Oznamuje se láskám našim, aneb, svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí“. *ČMM* 126, 2007, č. 1, s. 491–493.
- SIGLOVÁ Tereza, Svatební smlouvy a manželství na příkladu městečka Dašic v letech 1563–1652. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim ... aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 27–45.
- SKOŘEPOVÁ Markéta, Struktura venkovských domácností v Novém Rychnově v první polovině 19. století. *HD* 32, 2008, s. 57–104.
- SLAVÍČKOVÁ Pavla, Právní podstata poručnické správy sirotků v raném novověku. *AUPOHis* 34, 2008, s. 45–52.
- SLEZÁČKOVÁ Ivana – LIPOVSKI Radek, Analýzy židovské populace města Frýdek podle teritoriálního původu a socioekonomického postavení. *HH* 14, *SPFFOU* 232, 2007, s. 207–225.
- SLOUKA Roman, Tereziánský a josefínský katastr – prameny k dějinám osídlení na Třebíčsku. *ZM* 12, 2008, s. 149–166.
- SMETANA Robert, Svatba na Velkolhotecku (z autorovy pozůstalosti). *DVS* 4, 2007, s. 137–148.
- SMÍŠEK Rostislav, Šlechtic a sňatek ve druhé polovině 17. století. Sňatkové strategie Jana Adolfa a Ferdinanda ze Schwarzenberku. *FHB* 24, 2009, č. 1, s. 167–198.

- SOUKUPOVÁ Blanka, Několik poznámek k menšinovému veřejnému obrazu minulosti (na příkladu autochtonní židovské a romské minority v českých zemích). *HH 14, SPFFOU 232*, 2007, s. 227–237.
- Soupis poddaných podle víry z roku 1651 – Berounsko*. Zpracovala a úvod napsala Helena Klímová. Praha 2007 [Dotisk], Národní archiv v Praze, 385 s.
- Soupis poddaných podle víry z roku 1651 – Kouřimsko*. Zpracovala a úvod napsala Helena Klímová, Praha 2008 [Dotisk]. Národní archiv v Praze 263 s.
- Soupis poddaných podle víry z roku 1651 – Rakovnicko*. Zpracovala a úvod napsala Alena Pazderová, Národní archiv v Praze Praha 2008 [Dotisk]. 199 s. + 1 mp
- STIBOR Jiří, Pozemkové knihy. In: M. Myška – A. Zářícký (a kol.), *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I*. Ostrava 2008, s. 6–19.
- STIEGLEROVÁ Pavla, Vybrané části Popisu státního statku Milíčeves z roku 1802. *HD 32*, 2008, s. 175–192.
- STOKLÁSKOVÁ Zdeňka, *Cizincem na Moravě. Zákonodárství a praxe pro cizince na Moravě 1750–1867*. Matice moravská Brno 2007, 456 s.
- STOKLÁSKOVÁ Zdeňka, „Všichni cizí budiž bedlivě sledováni (...)“: evidence obyvatelstva v Brně 1857–1863. *SISb 105*, 2007, č. 2, s. 115–132.
- Sudetští Němci a Česká republika*. Sestavila Šárka Helmichová, Český svaz bojovníků za svobodu Praha 2007, 79 s. il.
- ŠEDIVEC Vladislav, Duševně nemocní ve spisech lékařů v 17. a 18. století. *ČSP 103*, 2007, č. 7, s. 361–362.
- ŠEVEČEK Ondřej, Na cestě k ideálnímu továrnímu městu: urbanizace a změna sociální a prostorové organizace Zlína v letech 1900–1938. *HH 14, SPFFOU 232*, 2007, s. 239–261.
- ŠPROCHA Branislav, O sčítání obyvatelstva na Slovensku v roku 1919. *D 50*, 2008, č. 1, s. 51–52.
- ŠPROCHA Branislav, Populačný vývoj Československa v rokoch 1919–1937. *D 51*, 2009, č. 1, s. 40.
- ŠRAJEROVÁ Olga, Kysučania na Ostravsku po roku 1945. *HH 16, SPFFOU 244*, 2009, s. 307–316.
- ŠTEFANOVÁ Dana, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen 1558–1750*. Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 34, Oldenbourg Verlag München Wien-München 2009. 343 s.
- ŠTEFANOVÁ Dana, Ökonomie der Altenteiler in einer gutsherrlichen Gesellschaft, Herrschaft Frýdlant 1558–1750. In: S. LESEMANN – A. LUBINSKI (ed.), *Ländliche Ökonomien. Arbeit und Gesellung in der frühneuzeitlichen Agrargesellschaft* (=Aufklärung und Europa. Schriftenreihe des Forschungszentrums Europäische Aufklärung e.V.). Berlin 2007, s. 251–286.
- ŠVEJNAROVÁ Dana, Ústřední statistická knihovna ČSÚ – demografické fondy a jejich osudy. *D 51*, 2009, č. 1, s. 41.
- TESÁRKOVÁ Klára – KAROUSOVÁ Eva, Populační vývoj světa I. *GeoR 19*, 2009/2010, č. 2, s. 20–21.
- TOMÍČEK David, K diagnostice v česky psaných lékařských sbornících 15. a 16. století. *DVT 41*, 2008, č. 3, s. 155–170.

- TOMÍČEK David, Profesionální každodennost lékařských povolání v městském prostředí 16. století. In: O. FEJTOVÁ – V. LEDVINKA – J. PEŠEK (edd.), *Město a intelektuálové: od středověku do roku 1848*. DP 27, 2008, s. 827–835, 1115.
- TOMKOVÁ Kateřina, Příspěvek ke studiu proměn osídlení v severním a západním sousedství Pražského hradu v raném středověku. *Archaeologica Pragensia: archeologický sborník Muzea hlavního města Prahy věnovaný Zdeňku Dragounovi a Michalu Trymlovi k narozeninám*, sv. 18, 2006/2007, s. 203–226.
- ÚLOVEC Jiří, Seznam šlechty z doby kolem roku 1517. *JSH* 76, 2007, s. 202–214.
- URBÁNKOVÁ Kateřina – WIHODOVÁ Veronika (edd.), *Brněnské berní rejstříky z přelomu 14. a 15. století*. Brno, Matice Moravská 2008, 918 s.
- VACULÍK Jaroslav, Češi v cizině 1850–1938. Masarykova univerzita Brno 2007. 189 s.
- VAŇHAROVÁ Michaela – DROZDOVÁ Eva, Determinace pohlaví u nedospělých jedinců z eneolitického pohřebiště Hoštice za Hanou – analýza DNA. *Ve službách archeologie: časopis věnovaný 70. narozeninám Prof. PhDr. Alexandra Ruttikaya, DrSc.*, uspořádali Vladimír Hašek, Rostislav Nekuda, Matej Ruttikay, sv. 2, 2007, s. 115–118.
- VARGOVÁ Lenka – HORÁČKOVÁ Ladislava – MENŠÍKOVÁ Miroslava, Infekční choroby a některé jejich projevy na kosterních pozůstatcích obyvatel města Brna v 19. století. *Br 20*, 2007, s. 123–143.
- VAŘEKA Marek (ed.), *Urbář plumlovského panství z roku 1624*. Ostrava 2009.
- VEČERKOVÁ Eva, O svatebním stromu. In: *Oznamuje se láskám našim ... Výstava o svatebních oděvech a svatbách*. Pardubice 2007, s. 23–28.
- VELEK Luboš – VELKOVÁ Alice, Vnímání národnostní identity u venkovského obyvatelstva v Čechách na začátku 19. století. In: J. Pokorný – L. Velek – A. Velková, *Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století. Pocta Jiřímu Kořalkovi k 75. narozeninám*. Praha 2007, s. 39–51.
- VELKOVÁ Alice, Dítě jako oběť. Vraždy dětí spáchané jejich matkami ve 2. polovině 19. století. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Od početí ke školní brašně*. Sborník z odborného semináře konanéhoho 29.–30. května 2008 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2008, s. 147–164.
- VELKOVÁ Alice, „Kdyby mi pánbůh z tohoto světa povolati ráčil“. Význam právních pořízení ve venkovské rodině v 1. polovině 19. století. In: *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. K vydání připravil Milan Řepa, *Moderní dějiny – Supplementum 1*, Praha 2008, s. 504–531.
- VELKOVÁ Alice, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Historický ústav Praha 2009. 588 s.
- VELKOVÁ Alice, Proměny venkovské společnosti v l. 1750–1850. *ČČH* 105, 2007, s. 809–857.
- VELKOVÁ Alice, Sebevědomé nebo zoufalé? Vdovy hospodářici na venkovských usedlostech v první polovině 19. století. M. VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Praha 2007, s. 321–340.
- VELKOVÁ Alice, Staatliches Eingreifen in die Beziehungen zwischen Gutsherrschaft und Untertanen. Zu Erbrecht und ländlicher Familienstruktur in Westböhmen an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. In: M. CERMAN – R. LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, *Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit*. München 2005, s. 163–175.

- VELKOVÁ Alice, Staré ženy ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století. HOJDA Zdeněk – OTTLOVÁ Marta (edd.), *Vetché stáří nebo zralý věk moudrosti*. Praha 2009, s. 204–224.
- VELKOVÁ Alice, Svatební smlouvy ve venkovském prostředí v 1. polovině 19. století. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim ... aneb svatby a satební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 75–87.
- VELKOVÁ Alice, Transformations of Rural Society between 1700–1850. *His* 13, 2008, s. 109–158.
- VESELSKÁ Dana, Židovské sňatky v Čechách a na Moravě v minulosti a přítomnosti. In: *Oznamuje se láskám našim ... Výstava o svatebních oděvech a svatbách*. Pardubice 2007, s. 29–38.
- VESELÝ Martin – ZAORAL Roman, Majetková struktura obyvatel Olomouce v 15. a 16. století ve srovnávací perspektivě. *OAS* 6, 2008, s. 39–59.
- VLHA Marek, „Zůstaňte doma a poctivě se žijte“. Počátky masového vystěhovalectví z českých zemí do Ameriky v zrcadle soudobé beletrie. *SPFFBU* 57. *Studia historica Brunensia, řada historická* (C), 2008 [vyd. 2009], č. 55, s. 77–97.
- VOBECKÁ Jana, *Populační vývoj Židů v Čechách v 19. a první třetině 20. století: společenské a hospodářské souvislosti*. Národohospodářský ústav Josefa Hlávky Praha 2007. 150
- VOGEL Rainer, *Kirchenmatriken im Sudetenland – Altvatergebirge – Oppaland: (ein Leitfaden für Einsteiger zur Familienforschung)*. Eichenau 2007.
- VOJÁČEK Milan (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století*. Praha 2007, s. 321–340.
- VOJÁČEK Milan, V zájmu národa? Rodinný život vnuček otce národa, Marie a Libuše Riegrových. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim ... aneb svatby a satební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 141–148.
- WASKOVÁ Marie, Liber memorabilium Starého Města pražského z let 1631–1648–1656 (v kontextu soudobých pražských knih pamětních). *SAP* 57, 2007, č. 2, s. 574–706.
- WEISER Thomas, Historická demografie a sociální dějiny na prahu „informačního věku“?. *D* 51, 2009, č. 3, s. 218–221.
- WOLF Jiří, Duchcovská společnost v době barokní: poznámka k sociálním a kulturním poměrům v malém městě v 17. a 18. století. *ZSRMT* 27, 2008, s. 107–127.
- ZAHÁLKA Martin, Láska nezůstala bez následků, příspěvek laického čtenáře deníků. In: M. HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim... aneb svatby a satební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 157–160.
- ZEITLHOFER Hermann, Sozialhistorische Aspekte des Heiratsverhaltens: die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Hohenfurth) 1650–1840. In: M. CERMAN – R. LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“; Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit*. München 2005, s. 257–276.
- ZEMAN Kryštof, Populační vývoj v České republice – minulost, současnost a výhledy do budoucna. *PaR* 9, 2007, č. 11, s. 4–8.
- Zemřelí podle podrobného seznamu příčin smrti, pohlaví a věku v ČR (1919–2006) [elektronický zdroj]. Praha 2007.

RECENZE

Annales de démographie historique 2008–2010

Annales de démographie historique pokračují i v posledních letech v nastoupené tradici monotematických čísel, i když nikoliv zcela důsledně. Hlavním tématem čísla 2008/1 je *Reproduction différentielle et dynamique sociales*. Je zde publikováno šest vybraných příspěvků ze stejnojmenného kolokvia konaného roku 2006 v Lyonu, přičemž polovinu textu zaujímají mimořádně cenné metodologické úvahy.

Tři příspěvky tohoto čísla se zabývají diferenční demografickou reprodukcí. Jak poznamenává v úvodním příspěvku Michel Ogris, význam této otázky je dán novou vlnou darwinismu v ekonomické historii, která se metodologicky značně vzdaluje současným směrům antropologicky orientované sociální historie. Další tři příspěvky se zabývají různými faktory sociální reprodukce, zvláště rodinnými, v 19. a 20. století. Orientují se na kvantifikaci toho, co bývá nazýváno rodinná reprodukce nebo socioprofesionální dědění z otce na syny, ale i na dcery, případně zetě. Tak jak je to v současné historické demografii, pokud je zaměřena k 19. a 20. stol., obvyklé, každá studie se opírá o rozsáhlé databáze čítající tisíce i desetitisíce údajů. V největší míře to platí o studii M. Tremblaye a H. Vézine o Quebecu, založené na obdivuhodné databázi BALSAC, umožňující autorům sledovat rodinné trajektorie od r. 1840 do r. 1970. Kevin Mc Quillan ve své studii o 4 alsaských vesnicích (1750–1885) naproti tomu využívá tradiční rodinné listy, ukazuje však nové možnosti jejich využití. Z podobných pramenů, jaké mají k dispozici i čeští autoři, vycházejí Matteo Manfredini a Marco Breschi ve studii o toskánské obci Casalguidi v l. 1819–1859, totiž z knih status animarum, matrik a berních rejstříků. Jak bohatou pramennou základnu mají historičtí demografové v Belgii, ukazuje studie Michela Ogrise a George Altera o 3 belgických vesnicích v 19. století, kteří se opřeli o populační registry vedené od r. 1846/47 a doplnili je pro starší dobu o dědická akta a soupisy pozemkového majetku. Další studie se zabývají Montrealem v l. 1881–1900 (Danielle Gauveau – Sherry Olson) a židovskými měšťanskými rodinami v Paříži na konci 19. stol., jejich sociální a geografickou mobilitou.

Studie otištěné v tomto čísle ADH na jedné straně ukazují, jak velké bohatství pramenů se nabízí historickému demografovi v 19. století, zároveň však také odhalují vážné nedostatky této pramenné základny, zkrslující výsledky kvantitativního zpracování. Prameny z tohoto období jsou disparátní, mezerovité, část osob uniká pozorování. Např. v lokálních sondách se ztrácejí odcházející osoby, což bývají často jedinci, kteří sociálně neuspěli nebo naopak vynikli. Podobný problém nastává i při sledování sociální pozice otců a synů v matrikách oddaných. Zde zase unikají ti, kteří zůstali svobodni, což opět bývají jedinci neúspěšní, navíc tyto matriky často neuvádějí sociální pozici zemřelých otců. Použité prameny je proto třeba nejen podrobit pečlivé kritice, ale také doplňovat jejich údaje odjinud.

Jiným problémem tematizovaným ve sborníku je taxonomie sociální příslušnosti, resp. sociálních skupin. Autoři odmítají univerzální taxonomii vhodnou pro různé časy a prostory a dávají přednost specifické mřížce vázané na popisovanou realitu. Vyhnou se tím sice nebezpečí, že budou do minulosti promítat kategorie, které v ní nebyly a v nichž nikdo neuvažoval, ale zároveň tím vzniká prakticky neřešitelný problém komparace.

Našeho historického demografa, zvyklého na skromné výzkumné projekty, zaujme informace o kanadské databázi BALSAC, na níž se začalo pracovat r. 1972 na univerzitě v Chicoutimi. Je to banka informatizovaných dat umožňující automatickou rekonstrukci rodin a genealogií. Obsahuje zápisy o sňatcích excerpované z matrik z druhé poloviny 19. a z 20. stol. pro celou provincii Quebec, celkem 4,5 miliónů záznamů. Jejich kompletace je prozatím dovedena do roku 1940 a nyní se pracuje na období 1941–1950. Pro menší časové úseky a území obsahuje databáze i další údaje, například pro zkoumanou oblast všechny matriční záznamy (N,Z,O) pro období 1842–1971, což autorům umožnilo rekonstruovat cca 125 000 rodin. Informací o databázi BALSAC je tak možno vhodně doplnit zprávy Th. Weisera o různých databázích historicko-demografických dat, otištěné v HD 33/1–2 a 34/2.

Monotemtická část čísla 2008/2 (*Lers reseaux de parenté, refonder l'analyse*) obsahuje pět studií, jež jsou doplněny instruktivním úvodem C. Grange a M. Housemana a užitečným slovníčkem používaných pojmů. Je výsledkem setkání historiků a etnologů, které se konalo v souvislosti s projektem systematické analýzy pokrevních a manželských svazků, prováděné na základě nových konceptů a technik. Jejich východiskem je přesvědčení, že příbuzenství nelze studovat izolovaně, ale jako součást souboru vztahů, které je přímo nebo nepřímo ovlivňují. Jejich analýza je přitom možná jen s využitím informatiky. Jednotlivé studie vycházejí z programu Puck (Program for the Use and Computation of Kinship Data). Ten vznikl v rámci zmíněného projektu a umožňuje zkoumat příbuzenské svazky v nejrůznějších souvislostech. Je i s podrobnými návody přístupný širší veřejnosti na <http://www.kintip.net>, zatímco výchozí data zmíněných studií na <http://www.kinsource.net>. První z pěti příspěvků napsal autor programu Klaus Hamberger spolu s Isabellou Daillant. Je věnován nejrůznějším teoretickým i praktickým požadavkům kladeným na autory, kteří program používají. Další příspěvky pak přinášejí analýzu základního problému na vybraných souborech, získaných jak etnology (Amazonie, Kamerun, Sahara), tak i historiky (San Marino, pařížské židovské rodiny). Každá stať zároveň řeší určitý problém metodický: překonání mezer v datech daných typem a účelem pramene, výběr analyzovaných segmentů populace apod. Celek tak nabývá mimořádné instruktivní podoby, vyžaduje ovšem dobrou orientaci v informatice. Z článků uveřejněných mimo něj zaujme českého čtenáře nekrolog M. Lachivera (1934–2008) a stať Jeana Buona o předmanželských koncepcích ve Francii v letech 1676–1844, užitečná pro účely komparace.

Ústředním tématem ADH 2009/1 je čelední služba (*Domesticité et parcours de vie*). Zvláštní pozornost si zde zaslouhují tři příspěvky. Úvodní stať Antoinetty

Fauve-Chamoux nazvaná *Domesticité et parcours de vie: servitude, service prémarital ou métier* není jen obvyklým shrnutím obsahu ostatních článků, ale podává obsáhlou, zasvěcenou a podnětnou informaci o výsledcích nedávného projektu dějin čeledi (viz HD 29, s. 216–217) i o přínosu novější literatury. Hlavní otázkou, k níž se autorka soustřeďuje, je charakter čelední služby jako dočasného či celoživotního jevu a s tím související sociální zařazení sloužících. Pokud jde o střední Evropu, opírá se A. Fauve-Chamoux především o studii M. Szoltyska otištěnou ve sborníku a konstatuje, že by bylo třeba blíže charakterizovat i české země. K tomu je možno dodat, že české poměry jsou známy poměrně dobře, ovšem veškerá literatura existuje bohužel pouze v češtině, a je tudíž zahraničnímu bádání zcela nepřístupná (na rozdíl od polské, ale např. i maďarské). Kromě vlastního úvodu každý, kdo se čeledi zabývá, ocení i důkladnou bibliografickou anexi. Ze čtyř dílčích příspěvků mají obecnější charakter dva. V prvním R. Dürr resumuje výsledky své vynikající knihy o služkách ve Švábském Hallu, ve druhém M. Szoltysek podává obraz polských poměrů v 17. stol., založený na soupisech obyvatel pro téměř 700 lokalit, a to z různých částí země. Dokládá, že na západě Polska jednoznačně převládala dočasná čelední služba typu life-cycle servis, zatímco na běloruských a ukrajinských územích byly práce v rolnickém hospodářství zajišťovány téměř výlučně rodinnými příslušníky. Současně kritizuje Hajnalovu i Laslettovu typologii rodinných domácností jako příliš schematickou a neschopnou vyjádřit daleko větší pestrost evropských poměrů. Zbývající dva příspěvky prvé části se již týkají jen dílčích, i když zajímavých otázek (služebnictvo španělského řádového duchovenstva, refeminizace a reprofesionalizace čelední služby v 19. století na příkladu Toskánska). Recenze netvoří tematicky ucelený soubor, převládá v nich ale tematika rodiny a transferu majetku. Mimo jiné je tu po letech recenzována i česká kniha, Grulichova monografie o jižních Čechách.

Tématem ADH 2009/2 je *Famille et justices a l'Époque moderne*. Je v nich shromážděno 8 příspěvků k nejrůznějším otázkám vztahu rodiny a justice, vesměs lokálně zaměřených (Benátky, Paříž, Marseille, Valašsko, Galicie ad.). Široká škála sledovaných jevů sahá od násilností mezi aristokratickými rodinami přes separaci majetku manželů, násilí mezi manžely a rozvody až po sociální kontrolu prostřednictvím sňatku a po ilegitimní otcovství, časovým rámcem je převážně raný novověk. Jednotící linií je tu jen problém zasahování justice do manželských otázek, jak ostatně vyplývá i z úvodu Sylvie Perrotové (bohužel velmi stručného). Z dalších příspěvků je třeba zmínit alespoň nekrolog Pierra Chaunyho (1923–2009).

Poslední dosud vydané číslo ADH, 2010/1 (290 s.) od ústředního tématu zcela upouští. Naznačuje to již jak společný „všeobjímající“ název *Dans et hors de la famille*, tak i neexistence shrnujícího úvodu. Přináší zajímavé lokálně zaměřené studie k nejrůznějším otázkám populačního vývoje v 18. a 19. století, většinou opět v nějakém vztahu k rodině. Územně tentokrát Anály opět překračují evropské hranice a zařazují i články o Guadelupu a Mexiku, těžiště zájmu nicméně leží v Evropě. V jednotlivých lokálních sondách se pojednává například o námezdních

kojných ve městě, o vlivech působících na načasování sňatku, ale i o transmisi jazyka v rodině a dalších otázkách.

ADH si udržují pozici ústředního orgánu historické demografie, mimo jiné i díky tomu, že vedle francouzských studií publikuje příspěvky v angličtině. Recenzní část časopisu eviduje z dnes již nepřehledné literatury ty nejzajímavější a nejdůležitější tituly. Uvítat lze i to, že od r. 2001 jsou jednotlivá čísla též přístupna na internetu v digitalizované podobě na adrese <http://www.cairn.info//revue-annales-de-demographie-historique.htm>. V plném textu ovšem jen za poplatek, ale i ve zkrácené podobě poskytované všem dávají dobrou informaci o tom, co se v historické demografii děje.

Eduard Maur

Eduard Maur – Alice Velková (edd.)

Rodina a domácnost v 16.–20. století. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica. Studia Historica LX. Praha, Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum 2010, 133 s., ISBN 978–80–246–1764–0.

Předkládaný sborník vychází ze stejnojmenného mezinárodního semináře uspořádaného 9. listopadu 2007 na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Toto setkání navázalo na workshop *Dějiny migrací v Českých zemích v novověku* konaný o dva roky dříve, jehož výsledky byly publikovány jako suplement Historické demografie.^[1] Obě publikace jsou dokladem vzrůstajícího významu dějin obyvatelstva a rodiny v novodobé české historiografii. Eduard Maur a Alice Velková v předmluvě sborníku *Rodina a domácnost* konstatují, že tento typ výzkumů v České republice nedosahuje takové intenzity a výsledků, jako je tomu v případě zahraničního bádání. Jimi editovaná publikace je však důkazem rozvíjejícího se zájmu o dějiny rodinných vztahů v českém prostředí, který s sebou nese i nové metodologické přístupy a přináší nezpochybnitelné výsledky, i když zatím „pouze“ ve formě hodnotných dílčích studií.

Tento trend dokládá i důkladná úvodní studie Eduarda Maura, zabývající se místem dějin rodiny v české historiografii, jež sleduje od poloviny 19. století až po současnost. Na tomto místě lze pouze zalitovat opožděného vydání sborníku, kvůli kterému Maurův přehled nezachycuje nejnovější práce s touto tematikou. Je však potěšitelné, že aktualizovaná bilance dosavadního bádání o dějinách rodiny by byla bohatší o řadu studií, jež od roku 2007 vznikly.

Mezi nimi by bylo možné jmenovat i disertační práce Jaroslava Dibelky a Pavla Matlase, které v nedávné době završily výzkumy, jež oba autoři na semináři

[1] Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*. Historická demografie – suplement, Praha 2006.

Rodina a domácnost prezentovali. Jejich texty v předkládaném sborníku zkoumají na příkladu sousedících jihočeských panství problematiku mimomanželské sexuality a jejího vnímání v raném novověku. Obě práce jsou založeny na výzkumu trestněprávních pramenů z období 17.–18. století, autoři pro své výzkumy zvolili i podobná metodologická východiska založená především na postulátech historické antropologie.

Jaroslav Dibelka se zaměřil na obrané strategie mužů a žen žijících na třeboňském panství, kteří byli obviněni za spáchání cizoložství. Na základě odpovědí, jimiž vyšetřovaní při výslechu reagovali, se mu podařilo odhalit poměrně pestrou paletu motivů, kterými se obvinění snažili omluvit své počínání. Některé z těchto reakcí měly ryze individuální obsah, většina však odrážela určité vzorce chování a jednání, které byly společností očekávány a které měly vést k očištění a omilostnění viníka.

Studie Pavla Matlase heuristicky založená na pramenech hlubockého panství se soustředila na problematiku mimomanželské sexuality z pohledu vrchnosti, jež se cítila být odpovědná za morálku svých poddaných a zároveň měla hospodářský zájem na „správném“ populačním vývoji na svých državách. Mezi zásadní mechanismy, které při tom využívala, bylo povolení k sňatku, které nemělo být vydáváno osobám neschopným uživit rodinu, a různá forma trestů, jež měly postihovat ty, kteří na oficiální sňatek nečekali a dopustili se smilstva. Bylo prokázáno, že vrchnost svými regulativy reagovala na hospodářskou situaci panství a že se povědomí o těchto nařízeních záhy stalo součástí sňatkových a obranných strategií poddaných.

Knižně byly vydány i výsledky výzkumu rodinných struktur, které na příkladu štáhlavského panství dlouhodobě prováděla Alice Velková.^[2] Její studie o proměnách chápání rodinného majetku publikovaná v předkládaném sborníku je cenným příspěvkem k poznání mentality usedlých obyvatel venkova. Autorka prokázala dynamickou proměnu, ke které došlo ve vnímání majetkových zájmů i příbuzenských vztahů ve venkovském prostředí raného novověku a 19. století. Dokázala, že představa předávání „gruntů“ z generace na generaci je do značné míry chybná, protože ke vzniku rodového majetku došlo až v průběhu 19. století. Její práce je dokladem toho, že i výzkum sériových, evidenčních pramenů může při správném metodologickém uchopení vést k velice zajímavým výsledkům, v nichž se v žádném případě nemusí ztrácet osudy a příběhy jednotlivců.

Z heuristického hlediska odlišná a v kontextu českého bádání velmi novátorská je studie o socializaci dětí v Německu předindustriálního období, jejímž autorem je německý historik Jürgen Schlumbohm. Základem výzkumu se stal soubor dochovaných vzpomínek a autobiografií z 19. století, využity byly také ikonografické prameny. Bylo prokázáno, že socializace dětí různých vrstev probíhala

[2] Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha 2009.

velmi odlišným způsobem, zásadní rozdíly se projevovaly především mezi dětmi vyrůstajícími na venkově a jejich vrstevníky z vyšších městských kruhů. Velká pozornost byla věnována i kritice autobiografických pramenů, které vždy odráží specifické rysy svého tvůrce.

Odlišnou tvář dětství 19. století představuje studie Martiny Halířové pojednávající o fungování pražského zemského nalezince v letech 1806–1808. Autorka se zaměřila především na původ dětí umístovaných do nalezince a také na mechanismy, kterými byly do ústavní péče svěřovány. Zásadním zdrojem poznatku se stalo 155 žádostí o přijetí dítěte do sirotčí péče v nalezinci. Mezi žádostmi převažovaly ty, které se týkaly dětí manželského původu, nad těmi, jejichž pisatelkami byly svobodné matky. Důvodem snahy svěřit dítě do péče nalezince byla ve většině případů chudoba rodičů a přijetí bývalo odůvodněno snahou chránit zájmy dítěte.

Dvě poslední studie nebyly původně na semináři *Rodina a domácnost* předneseny, představují však aspekty, která k představovanému tématu neodmyslitelně patří. Prvním z nich je článek Věry Hruškové o zaměstnanosti ve venkovských rodinách, které byly poznamenány rozvojem zemědělské i průmyslové výroby v druhé polovině 19. století. Východiskem zkoumání se stala situace ve vesnici Přezletice, nacházející se v důležité řepařské oblasti východně od Prahy. Autorka prokázala zásadní vliv především ženské námezdní práce na strukturu venkovských rodin i na populační vývoj celé vsi. Poukázala také na odlišnosti demografického chování a mentality mezi tradičními skupinami obyvatelstva a nově se konstituující dělnickou vrstvou.

Problematika průmyslového dělnictva je také námětem posledního publikovaného příspěvku z pera Martina Jemelky, jenž se zaměřil na zkoumání ostravských a vítkovických dělnických kolonií na základě reprezentativního vzorku pramenů z let 1890–1930. Jeho práce, stejně jako text Věry Hruškové, je přínosná svou orientací na moderní období a na nejnižší zaměstnanecké vrstvy, jimž česká historiografie nevěnuje přiměřenou pozornost. Autor se zaměřil nejen na vývoj obyvatelstva a strukturu domácností Vítkovic a Moravské Ostravy, ale současně se zabýval také každodenností v prostředí dělnických kolonií.

Publikaci *Rodina a domácnost* uzavírá komentář Eduarda Maura, který informuje i o příspěvcích, které zazněly na stejnojmenném semináři, ale do sborníku nebyly z různých důvodů zařazeny. Závěrem lze shrnout, že předkládaná kniha obsahuje soubor hodnotných textů, které významným způsobem obohacují dosavadní literaturu týkající se problematiky struktur rodin a domácností v minulosti. Dokazuje, že české bádání o dějinách obyvatelstva disponuje celou řadou různých metodologických i heuristických přístupů, pokrývá širokou paletu témat a dosahuje velmi zajímavých výsledků. Zároveň je však zřejmé, že dosavadní výzkumy ponechávají mnoho nezpracovaných témat, nezodpovězených otázek a množství nevyužitých pramenů, které dosud čekají na své badatele.

Josef Grulich – Markéta Skořepová

Kapitza, Sergej Petrovič

Global Population Blow-up and after. The demographic revolution and information society. Moscow 2006, 256 str, grafy, tabulky, rejstřík.

Není jistě obvyklé, aby se nukleární fyzik, v našem případě syn známého ruského fyzika Petra L. Kapicy (nar. 1928, Cambridge), zajímal o historickou demografii, ba dokonce aby propagoval inovativní koncept „globální demografie“.^[1] Zájem S. P. Kapitzy o tak vzdálené téma osvětluje skutečnost, že se jedná o práci z řady Reports of the Club of Rome, t.j. instituce angažované v řešení základních problémů globálního vývoje naší planety. A po pominutí nebezpečí nukleární katastrofy představuje právě populační exploze nejaktuálnější problém dnešního světa. Svou prací Kapitza dokládá opodstatněnost této teze. S odvoláním na F. Braudela tvrdí, že demografická revoluce představuje „... the most significant event in all human history“, událost „non-lineary coupled with development“ v nejobecnějším smyslu slova. Autor zde chápe „... global population ... as a single evolving system with a long history“ (s. 11–12). Proto se snaží analyzovat populaci rodu Homo s. jako celek v jeho maximálně možném časoprostorovém rozsahu (od současnosti až k počátkům výskytu druhu před cca 3–4. mil let, s. 81–2). Podle autora představuje růst světové populace základní nezávislou proměnnou“ z čehož vyplývá zřejmý „primát demografie“ („demographic imperative“, „population imperative“, s. 10, 172, 174, 193–4, 223), jak v dějinách lidstva, tak i v aktuálních problémech našeho světa. „The forces of the demographic imperative rather than a clash of civilisations, drive the conflicts“ (s. 169). Kapitza chápe tedy dynamiku vývoje populace rodu Homo jako fundamentální proces, s nímž souvisí veškerý sociální, ekonomický a kulturní vývoj a historie lidstva.

Podle autora má už početnost populace Homo fundamentální význam. Fakt, že jde o populaci o pět řádů četnější než populace jiných savců srovnatelné velikosti a umístění v potravinovém řetězci na Zemi, jsou zcela jasným důkazem specifiky našeho druhu. Bez schopnosti člověka používat a posléze i vyrábět nástroje a zejména kooperovat ve stále početnějších skupinách, tj. praktikovat dělnou práci, by populace Homo také nepřekročila dimenzi několik statisíců exemplářů, rozptýlených do omezených teritorií. Jen díky těmto specifickým schopnostem může populace Homo „grows independently in an open system according to an interactive mode of development. Mankind's growth is not exponential ... Instead, a mankind's growth rate is proportional to the square of the total number of people“ (s. 58). Dalším důkazem toho, jak se druh Homo již zcela vymknul přirozeným omezením, jimž podléhají savci žijící divoce v přírodě, je skutečnost, že

[1] Za upozornění na knihu vděčím prof. Zd. Pavlíkovi; srv. jeho recenzi „Jiný pohled na demografickou revoluci“, in: Demografie 51, 2009, č. 3, s. 205–206.

s početností druhu Homo lze srovnávat právě jen početnost jím domestikovaných druhů (s. 55–56).

Druh Homo žil „v přírodě“ až do neolitu (cca 35 000 let př. n. l.). Během neoliticke revoluce se však od ní definitivně oddělil a začal vytvářet své životní prostředí, sféru kultivované přírody, jejíž artefakty, rituály a instituce mají za cíl posilovat soudržnost sociálních skupin vyšších řádů. Tato sféra se neustále rozšiřovala až konečně nabyla globálních rozměrů (proto také bývá současná geologická formace /čtvrtohory/ někdy nazývána „antropozoikum“ – pozn. TW). S tím pak souvisí další zvláštnost vývoje populace: od konce neolitu je prostorová difúze nahrazena koncentrací (s. 55–58).

Dalším, velmi nápadným, pro druh Homo opět zcela specifickým rysem je neustálé zrychlování růstu jeho populace (s. 99–100). Nejstarší období, doba vzniku rodu Homo (dle antropologické periodizace jde o období Olduwai trvající celkem 3 miliony let), zejména její první polovina, je považována za období téměř naprosté stagnace. Teprve od počátku její druhé poloviny (před 1,6 miliony let) začíná populace Homo růst, ovšem minimálním tempem. Tehdy mohlo trvat celý milion let než vzrostla o 150 000.^[2] Dnes o tolik lidí naroste naše populace prakticky za jedinou noc! K příštímú zdvojení populace došlo již jen za „pouhých“ 500.000 let a toto zrychlení se prosazuje v každé následující periodě. Ve středověku (v letech 500 až 1500 n.l.) se populační systém lidstva vyvíjel již 1000x rychleji než na počátku (podle fig. 1.2. na s. 34).

Kapitza se ovšem nespokojuje jen s přehledem dostupných údajů k populaci druhu. V návaznosti na pokusy V. Forstera, V. Hornera a ruského astrofyzika J. Šklovského formuluje vlastní matematický model dynamiky globálního demografického procesu populace Homo, který zohledňuje celkem 35 faktorů determinujících její růst (s. 36, fig.13 a 14). Tak jako jeho předchůdci vychází i Kapitza z Verhulstovy logistické křivky ve tvaru protáhlého S jakožto obecného modelu non-lineárního růstu, kterou dále precizuje zohledněním délky reprodukční fáze člověka a průměrnou délkou života (s. 68n.). Na tento základní model logistické křivky aplikuje pak Kapitza postup cut-off, údajně běžný v mikrofyzičce, aby vyloučil možná iracionální řešení (podrobný výklad viz „Mathematical theory of the global populations growth“, s. 219–242). Výsledný model prezentuje Kapitza v několika grafech: jednak pro období od 2000 BC až 3000 AD, který se pozoruhodně dobře kryje se známými daty o vývoji populace Homo (fig. 1.2

[2] Kapitza zde vymezený časový rámec populace Homo koliduje s vývodem genetika Bryana Sykese, který nepovažuje Homo s. neanderthalensis a Homo s. sapiens za jeden druh. Jejich příslušníci se sice mohli pohlavně stýkat, ale jejich potomstvo nebylo z genetických důvodů schopno rozmnožování (podobně jako muly – potomka osla a koně). Tím by se zkrátila historie populace Homo s. s. na maximálně 200 tisíc let, aniž by to však muselo zásadně ovlivnit tvar a průběh Kapitza prezentované křivky růstu populace Homo s. s.; viz Bryan Sykes, Sedm dcer Evinych. Pramatky Evropanů. Praha 2004, s. 50 a 110 (angl. orig. 2001).

s. 34); dále pak v křivce růstu počínající před 4 miliony let do doby kolem 35 000 BC (fig. 4.2. s. 81) a konečně na křivce světové populace za posledních 40 000 let (fig. 5.2, s. 101).

Kapitza rozlišuje tři základní fáze vývoje populace Homo: Fáze A: fáze antropogeneze trvající 3–4,5 mil. let; kdy populace početně prakticky stagnuje. Fáze B: počíná před 1,6 mil. let, končí v současnosti (r. 2000) a představuje fázi neustále se zrychlujícího početního růstu populace Homo. Třebas byl tento růst zpočátku zcela minimální, nabíral pomalu na rychlosti, v neolitu je již zřetelným (s. 100–101), aby během posledních 40 000 let dramaticky expandoval, následkem čehož naše populace již přesáhla 6 mld. Rokem 2000 již vstupujeme do Fáze C, t. j. do fáze globální demografické revoluce, během které lidstvo sice poroste, ale už pomaleji díky populačním procesům v zemích tzv. III. světa. Globální populace by měla do r. 2050 dosáhnout 9 mld. a k r. 2200 by se měla definitivně stabilizovat na úrovni 10–12 mld. (tab 5.3, s. 105). Touto predikci se Kapitzaův model kryje s výsledky jiných studií (IIASA, UNO, World Bank, model Lutz–Sanderson–Schecherbov, s. 92n.).

Kvůli očekávanému přechodu z expanze do stabilizace nazývá Kapitza fázi C též „demografic transition phase“. V ní vstupuje druh Homo do „a new world, in which development is decoupled from growth“ a kde podíl starší populace definitivně převáží nad podílem mladých ročníků (s. 204n.). Nástup do fáze C se ohlásil tzv. „demografickou revolucí“, pozorovatelnou poprvé ve Francii na přelomu 18. a 19. stol. Demografická revoluce sice začíná v každé zemi jindy, má však vždy velmi podobný průběh a především též výsledek: stabilizace populace na jisté úrovni s jasnou převahou staršího obyvatelstva.

Jak již zmíněno, Kapitza poukazuje na to, že míra růstu lidské populace nebyla nikdy konstantní. Čím je lidstvo blíže kritickému momentu tranzitivity (počátku fáze C), tím „the time scale of humanity’s rate of development becomes shorter and shorter – this is a fundamental feature of the hyperbolic dynamics of the demographic system“ (s. 97). Proto navrhuje Kapitza i jiné periodizační měřítko, než klasickou lineární chronologii (s. 101), totiž logaritmickou stupnici jako přehlednější a smysluplnější. Díky ní lze uvnitř fáze nestabilního nelineárního růstu B rozlišit 11 velkých period podle délky doby nutné pro zdvojnásobení populace, klesajících z 1 milionu let na samém počátku na pouhých 45 let v současnosti (tab. 5.3, s. 105).

Kapitza zdůrazňuje zásadní rozdíl mezi tradiční demografií a svou globální demografií (s. 75–6, 78, fig. 3.5) založenou na reflexi nelineární povahy demografického rozvoje populace Homo, jehož „(systemic) ... growth and development ... is driven by a collective non-linear global interaction: and this universal interaction is proportional to the square of the total population of the world“ (s. 12). Právě s tím souvisí podle autora (výklad s. 17–41) nutnost přechodu od výzkumu lokálních stavů na globální úroveň: „... Short-term and reductional thinking must be avoided to develop a global attitude and view humanity as

a system, only gross features of mankind's development are left. At the same time all cause-and-effect modes are merged into a single global interaction that is responsible for the growth of the population of the world (s. 38). Zároveň však na této globální úrovni komplexních systémů ztrácí klasický výklad svůj smysl „... interpreting changes in terms of cause and effect are often useless or simply wrong“. Kapitza je proto přesvědčen, že jedině „the nonlinear mechanics of evolving self-organizing becomes an effective metaphor to interpret global history“; nelineární koncepty „can and should be used to help interpret social phenomena and the evolution of the population system“, neboť jsou schopny „... (to) provide images and metaphors that help to interpret social processes when a quantitative formalization is not really possible“ (s. 48). Proto se autor ve své práci opírá o poznatky přírodních věd o chování nelineárních systémů, s tím, že „...random and chaotic instabilities of history can lead to a deterministic and predictable pattern of global growth.“ (s. 47). Jen tímto postupem, který ovšem nebyl dosud sociálními ani humanitními vědami adekvátně reflektován, můžeme dle Kapitzy postihnout a reflektovat specifické rysy chování vysoce komplexních procesů.

Demografický systém populace Homo projevuje svou nelineární povahu již tím, že ve fazi B (prakticky po celou dosavadní historii lidstva) „the population is never at a state of relative equilibrium“ (s. 140). Jeho dynamiku autor podrobně rozebírá v odd. 7.5. Transition and the Systems's Approach (s. 150–153) a 7.6. Modells and Theories of Demographic Processes (153–156) a uzavírá tezí „An essentially non-linear theory...is only applicable to the global population. The theory (or model for that matter) has structure similar to modern cosmology, which is only applicable to the whole Universe“ (s. 155).^[3]

Z této perspektivy lze pochopit nekonečnou rozmanitost lokálních a momentálních stavů, historickým demografům tak komplikující zjištění celkových trendů, jako zcela typický projev nelineárního chování systému populace. Podle Kapitzy zde nejde o nějakou zásadní neuspořádanost či čistou nahodilost: „Locally and temporally, weather is chaotic and, in the long run, unpredictable. Nevertheless, the general and overall motion of atmosphere, which determines the pattern of seasonal changes and climate, is regular and deterministic and has gross features that are predictable“ (s. 137). Kapitza tedy podává svou práci zároveň průkaz plausibility konceptu založeného na agregátních datech na nejvyšší možné úrovni, vystihující základní trendy chování globálního systému populace, nezávislého na fluktuacích na lokální či regionální úrovni. „Increasing by five orders of magnitude

[3] Tzv. nelineární chování komplexních systémů je dnes již v přírodních a technických vědách široce reflektováno a zobecněno tzv. teorií chaosu, informativně viz Tomas WEISER, Co je teorie chaosu a jaký význam může mít pro vědu o dějinách v 21.století? *Dějiny a současnost* 5, 2002, s. 26–32, kde uvádím další literaturu k tématu.

population growth follows statistical laws and is determined by summary factors that cannot be found among those individually identified in history“ (s. 137).

Další významnou vlastností nelineárních systémů je soběpodobnost (self-similarity). Dle autora vykazuje „the global population system’s synchronous self-similar growth“ (s. 12, 77, 86, 176) od svého počátku až po nyní vrcholící populační explozi a demografickou revoluci v globálním měřítku. Tuto soběpodobnost lze demonstrovat i graficky srovnáním Kapitzy křivky globálního demografického vývoje s křivkami vývoje na nižších úrovních, resp. pro kratší časové úseky – jako např. s grafem populačního vývoje různých regionů pro léta 400 př. n. l. – 1800 n. l. (s. 33 fig 1.1.). Také zde vývoj populace sleduje logistickou křivku tvaru S; v dalším případě (pro území bývalého SSSR) sice již jen deformovaně (zploštění), ale jen v Indočíně se křivka populačního vývoje zásadně liší (přes fluktuace neustále klesá). Tato soběpodobnost demografického vývoje se ukazuje i při srovnání Kapitzy grafů např. s křivkou vývoje populace v českých zemích od r. 0 do r. 2000 (viz Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha 1996, str. 8.), nebo s křivkou předpokládaného růstu počtu světového obyvatelstva pro období 1900–2100 podle analýzy OSN z r. 1985, vedoucí k témuž výsledku: stabilizace populace na maximu 10–12 mld obyvatel kolem r. 2100 (viz tab. 10.7 in Zdeněk PAVLÍK aj., Základy demografie. Praha 1986, str. 548). I v těchto případech (na nižší úrovni, resp. v kratším časovém rámci) opisuje dynamika populace opět logistickou funkci ve tvaru protáhlého S.

Ze své globální perspektivy, podle které kataklysmata na lokální, regionální a dokonce ještě i na sub-kontinentální úrovni nejsou pro celkový model relevantní, zmiňuje Kapitza ze všech historicky známých populačních katastrof jen dvě (s. 159n.). Následky obou světových válek pro Evropu, které odhaduje (včetně ztrát na možném přírůstku) na cca. 280 mil. lidí, a následky pandemie cholery ve 14. stol. V jiné souvislosti zmiňuje (s. 132) ještě decimaci středoamerických populací z Evropy zavlečenými nemocemi (ztráty ca. 80%).^[4] Ovšem autor přitom nepropadá nějakému idylismu. Právě naopak: situace v následujících 50–150 letech mu silně připomíná období mocenské nerovnováhy v Evropě 1900–1945, za jejichž prvotní a hlavní příčinu nepovažuje sociálně-politický vývoj, ale právě demografickou explozi během průmyslové revoluce. Na rozdíl od tehdejší situace by však dnešní konflikt mohl mít již od počátku skutečně globální dimenzi a díky tomu, že mnozí eventuální aktéři disponují atomovými zbraněmi, by mohl mít ještě daleko ničivější dopad.^[5]

[4] Pro srovnání zde připomínám ještě dva významné případy, které Kapitza pomíjí: cca 30% ztráty na populaci následkem Třicetileté války ve střední Evropě a následky serie invazí asijských nomádů do Evropy (Tatarů, Mongolů a naposled Osmanů v 16 a 17. stol.), které často vedly ke genocidě domácího obyvatelstva.

[5] Tento pohled na bezprostřední budoucnost se objevil nedávno v článku Petra ROBEJŠKA, Historie se neopakuje? MFD 7. 8. 2010, příl. Kavárna, s. 38–41, ovšem bez odkazu na zdroj.

Závěrem lze konstatovat, že Kapitzyova globální demografie nabízí historickým demografům koncept integrace lokálních či regionálních studií do smysluplného celkového trendu: „... world history should be seen as temporal structures that overshadow regional features, fluctuations in growth and disparities in industrial and social development, rather than as a sequence of events. The cycles have manifested themselves throughout history in every country and region in the world and superseded kingdoms, dynasties, wars and conquests. Nevertheless, historical narratives and personalities are usually more captivating and tend to dominate descriptions and explanations of the past. Disparities do and should exist, as perturbations of the basic cyclic structure, but do not challenge the grand timetable of human development. In the case of human development, the obvious and the usual must give the way to the big picture. At this greater scale, the synchronicism of the global development can be seen best and then the concept of transformation of time in history become relevant“ (s. 116).

Nepřekvapilo by mne ovšem, kdyby práce vyvolala i kritické reakce zásadnější povahy. Mám na mysli především kritiky poplatné dnes tak módní averzi vůči „scientismu“, vůči aplikacím empirických metod přírodních věd v oborech „kulturně-historických“. Snahy odmítat Kapitzyův „primát demografie“ a jeho globální syntetizující koncept jako pokus o ‘holistický’ (či naopak ‘redukční’) výklad kulturních, sociálních atd. jevů by se zásadně míjely s výkladem autora. Z něj totiž mj. celkem jasně vyplývá poplatnost výtek tohoto typu tradičnímu lineárnímu pojetí souvislosti v realitě, které se však díky objevu významu a chování nelineárních dynamických systémů dnes už jeví jako obsoletní.^[6]

Kapitzyovi totiž vůbec nejde o odvozování jednotlivých kulturních, sociálních či technologických jevů z těch či oněch výkyvů či stavů reprodukce populace rodu. Růst populace Homo probíhá „uvnitř“ kultivované části přírody (S. Kauffman: ekosféry). Kulturní artefakty, stereotypy a instituty mohou tento proces jistě ovlivnit, podpořit či zbrzdít, avšak sotva kdy zásadně změnit. Už proto ne, že jejich cílem a smyslem byla a je vlastně vždy jen zajištění reprodukce stávajících poměrů, t.j. jejich (linearizující) projekce do budoucna, kterou však nelineární dynamika populace znovu a znovu proráží. Z perspektivy Kapitzyovy globální demografie jsou proto kulturní instituce a stereotypy integrální součástí vysoce komplexního nelineárního sebeorganizujícího systému populace: „Self-organisation is a dominant feature in complex systems and the greater the complexity, the more varied it becomes ... Self-organisation and

[6] Srv.k tomu např. P. DAVIES, *Prinzip Chaos*. Mnichov 1988, s. 39: „... Der neue Ansatz faßt komplexe ... Systeme primär als eigenständig auf; es ist einfach nicht möglich, sie in Mengen von einzelnen Stücken zu ‚zerhacken‘ ... Man könnte diesen neuen Ansatz als synthetisch oder holistisch bezeichnen -im Gegensatz zu einem analytischen oder reduktionistischen-, weil er Systeme als Ganzheiten betrachtet“; podobně viz in James GLEICK, *Chaos*. Vznik nové vědy. Praha 1998, zde s. 178.

evolution is characterised by a lack of aim and goal ... By the chance of mutations and necessity of selection, a sequence of seemingly random events leads to evolution and the appearance of highly organized creatures“ (s. 53). Kapitza zde připomíná W. Paleyho a R. Dawkinse, kteří charakterizovali projevy sebeorganizace v přírodě metaforou o „slepém hodináři“ – ovšem až 200 let po tézi A. Smitha o „neviditelné ruce trhu“.

Kapitzou aplikovaný koncept nelineární dynamiky se zatím prosadil širěji jen v přírodních a technických vědách. Společenské a zejména tzv. humanitní obory se snaží tuto inovaci „třetí vědecké revoluce 20. století“ ignorovat. Nemohou však popřít skutečnost, že přírodní a technické vědy disponují zcela jiným pojetím řádu a chaosu (ale i procesu, systému, struktury, kauzality, nutnosti a náhody) než humanitní obory. „Tzv. deterministický chaos představuje dnes fakticky vyšší stupeň řádu objevený přírodními vědami, zatímco v humanitních a společenskovo vědních oborech stále ještě dominuje jako archetyp řádu představa jednoduchého cyklického (lineárního) pohybu (reprodukce), respektive nehybného klidu, převzaté prostřednictvím antické řecké filozofie z mezopotamské mytologie a knihy Genesis“.^[7]

Thomas Weiser

[7] Viz A. VANĚČEK – S. ČELIKOVSKÝ: Novým paradigmatem deterministického chaosu jsou jeho kladné vlastnosti. In: Chaos, věda a filozofie, Sborník příspěvků., vyd. J. Nosek, Praha 1999, s. 227–244, zde s. 238.

Historická demografie

2011/35 [1]

Vdovství v tradiční venkovské společnosti (přehled bádání)

MARKÉTA SKOŘEPOVÁ 1

Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko v letech 1645–1650 z hlediska sociálně-náboženského (sonda)

LADISLAV NEKVAPIL 33

Obyvatelstvo farnosti Stařeč v 19. století

VENDULA KRAUSOVÁ 45

Demografické krize na konci 17. a v průběhu 18. století v Kutné Hoře

RADEK HORÁK 83

MATERÁLY

VÝBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE ČESKÉ HISTORICKÉ DEMOGRAFIE ZA OBDOBÍ 2007–2009 (S DOPLŇKY OD ROKU 2000)

PAVLA JIRKOVÁ 115

RECENZE 133